

PRÀCTIQUES RITUALS EN ESPAIS D'HÀBITAT DE LA ILERCAVÒNIA (S. V - I ANE)

TREBALL DE FINAL DE
MÀSTER

amb el suport de
l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Ernest Capella Martínez

Dirigit per:
Dra. M. Carme Belarte Franco
Dr. Samuel Sardà Seuma

Màster interuniversitari en arqueologia
clàssica

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Universitat Autònoma
de Barcelona

Institut Català
d'Arqueologia Clàssica

INDEX

1. Introducció.....	1-12
1.1. Objectius i justificació.....	2
1.2. Marc cronològic i geogràfic.....	3-4
1.3. El poblament protohistòric a la Il·lencavònia.....	5-7
1.4. Marc teòric.....	8-10
1.4.1. Definició del concepte ritual.	8-10
1.5. L'estudi sobre les pràctiques rituals en el món ibèric	11-12
2. Desenvolupament.....	13-71
2.1. Selecció de jaciments estudiats.....	13-27
2.1.1. Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta).....	14-15
2.1.2. Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre).....	16-17
2.1.3. Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat).....	17-18
2.1.4. L'Assut (Tivenys, Baix Ebre).....	18-19
2.1.5. Les Planetes (Tortosa-Bítem, Baix Ebre).....	20-21
2.1.6. Bordissal (Camarles, Baix Ebre).....	21-22
2.1.7. Moleta del Remei (Alcanar, Montsià).....	23
2.1.8. Puig de la Nau (Benicarló Baix Maestrat).....	24-25
2.1.9. La Morranda (Ballestar, Baix Maestrat).....	25-26
2.1.10. El Tossalet de Montmirà (L'Alcora, Alcalatén).....	26-27
2.1.11. Els Estrets (Vilafamés, Plana Alta).....	27
2.2. Els espais vinculats a la ritualitat.....	28-71
2.2.1. Coll del Moro.....	28-36
2.2.1.1. Àmbit 7.....	28-29
2.2.1.2. Àmbit 8.....	29-30
2.2.1.3. sector 1A.....	31-32
2.2.1.4. sector 1B.....	32-33
2.2.1.5. sector 2A.....	34
2.2.1.6. Sector 2F.....	35-36
2.2.2. Castellet de Banyoles.....	36-39
2.2.2.1. Edifici 10.....	36-37
2.2.2.2. Edifici 31.....	38-39
2.2.3. Serra de l'Espasa.....	40-41

2.2.4. L'Assut.....	41-43
2.2.4.1. Habitació A14.....	41-43
2.2.5. Les Planetes.....	44-45
2.2.5.1. Àmbit 55.....	44-45
2.2.6. Bordissal.....	45-49
2.2.6.1. Fossa de 1953.....	45-47
2.2.6.2. Àmbit 2.....	47-48
2.2.6.3. Àmbit 10.....	48-49
2.2.7. Moleta del Remei.....	49-52
2.2.7.1. Accés de la muralla interior.....	49-50
2.2.7.2. Zona d'accés a la plaça.....	50-51
2.2.7.3. Habitació 17.....	51-52
2.2.8. Puig de la Nau.....	53-65
2.2.8.1. Recinte 01000.....	53
2.2.8.2. Recinte 03000.....	53-54
2.2.8.3. Recinte 04000.....	54
2.2.8.4. Recinte 05000.....	54-55
2.2.8.5. Recinte 09000.....	55
2.2.8.6. Recinte 11000.....	56
2.2.8.7. Recinte 17000.....	56
2.2.8.8. Recinte 38000.....	57-60
2.2.8.9. Recinte 40000.....	60-61
2.2.8.10. Recinte 53000.....	61-62
2.2.8.11. Recinte 55000.....	62-63
2.2.8.12. Recinte 59000.....	63-64
2.2.8.13. Recinte 61000.....	64-65
2.2.9. La Morranda.....	65-67
2.2.9.10. Àmbit B, recinte 2.	65-67
2.2.10. El Tossalet de Montmirà.....	67-69
2.2.11.1. Habitació 1.....	67-69
2.2.11. Els Estrets.....	69-71
2.2.12.1. Departament 1.....	69-71

3. Discussió i categorització dels casos exposats.....	71-82
3.1. Dipòsits rituals.....	72-78
3.1.1. Dipòsits amb inhumacions infantils.....	72-74
3.1.2. Dipòsits amb restes de fauna.....	75-77
3.1.3. Dipòsits d'elements metàl·lics.....	77
3.1.4. Dipòsits amb objectes tipològicament diversos.....	77-78
3.1.5. Dipòsits amb elements destinats al culte.....	78
3.2. Espais on es realitzen pràctiques rituals.....	79-82
3.2.1. Àmbits domèstics.....	79
3.2.2. Espais vinculats al culte.....	80
3.2.3. Espais amb funció econòmica.....	80
3.2.4. Sitges.....	80-81
3.2.5. Espais de circulació.....	81
3.2.6. Indrets indeterminats.....	81-82
4. Interpretació de les diferents categories.....	82-141
4.1. Dipòsits rituals.....	82-111
4.1.1. Dipòsits amb inhumacions infantils.....	82-91
4.1.2. Dipòsits amb restes de fauna.....	91-98
4.1.3. Dipòsits amb conjunts metàl·lics.....	98-103
4.1.4. Dipòsits amb objectes tipològicament diversos.....	103-107
4.1.5. Dipòsits amb elements destinats al culte.....	107-111
4.2. Espais on es realitzen pràctiques rituals.....	111-141
4.2.1. Àmbits domèstics.....	111-115
4.2.2. Santuaris i espais de culte.....	116-123
4.2.2.1. Santuaris gentilicis.....	116-119
4.2.2.2. Espais necrolàtrics.....	120-123
4.2.3. Espais amb funció econòmica.....	123-126
4.2.4. Sitges.....	126-133
4.2.5. Espais de circulació.....	133-139
4.2.6. Indrets indeterminats.....	139-141
5. Conclusions.....	142-147
6. Bibliografia.....	147-169

1. Introducció

En aquest treball presentem l'estudi conjunt d'una sèrie de contextos arqueològics d'època ibèrica (segles V - I a.n.e.) que mostren evidències relacionables amb la pràctica de determinades activitats rituals i que han estat identificats en diversos espais d'hàbitat de l'àrea ilercavona.

Així doncs, l'objecte d'estudi seran aquests contextos, com evidentment, també ho seran els materials documentats en aquests indrets, així com les interpretacions dels espais on apareixen i les possibles pràctiques que han generat el registre arqueològic que presenten els diferents casos analitzats.

El treball s'estructura en cinc blocs principals: introducció, desenvolupament, discussió i categorització dels casos exposats, interpretació de les diferents categories i les conclusions finals.

En primer lloc, en l'apartat introductori es defineixen els paràmetres espacials, cronològics i teòrics, a partir dels quals es desenvolupa la recerca. Així mateix se sintetitzen les dinàmiques poblacionals de l'àrea d'estudi i es presenta un resum dels diferents treballs dedicats o vinculats a l'estudi de les pràctiques rituals en el món ibèric.

El cos central del treball, consisteix en l'estudi dels casos identificats a partir de la recerca bibliogràfica i de l'anàlisi de les dades disponibles i publicades. Per tant, s'exposen els jaciments de manera sintètica, per tal d'especificar la naturalesa d'aquests i alhora es descriuen detalladament els contextos seleccionats.

Seguidament, en el tercer punt, es categoritzen les diferents evidències documentades, a través de criteris objectius, i es presenten les dades imparcials assolides a partir de l'estudi dels contextos escollits.

Posteriorment, s'interpreten aquestes evidències en un marc geogràfic més ampli i es desenvolupen els diferents debats i aspectes necessaris per a la interpretació d'aquests contextos. Aquesta darrera tasca implica, evidentment, la cerca de paral·lels dels contextos, de noves aportacions que nodreixin, si és possible, la interpretació final de cadascun d'ells, i, si s'escau, se n'efectua la relectura.

Finalment, en el darrer apartat s'inclouen les conclusions obtingudes durant la realització d'aquest estudi.

1.1. Objectius i justificació

L'objectiu final d'aquest treball és avançar en el coneixement de les pràctiques ritualitzades documentades en els espais d'hàbitat de la regió ilercavona amb la finalitat d'entendre i d'aportar noves dades i perspectives a les problemàtiques i debats que se'n deriven.

Pel que fa a l'àrea d'estudi, cal dir que es tracta d'un territori on ja s'han realitzat estudis rellevants sobre diferents aspectes de la ritualitat protohistòrica, com per exemple els que s'han portat a terme al curs inferior de l'Ebre, sobre les pràctiques de consum ritual durant el Primer Ferro (Sardà, 2010), o bé sobre les pràctiques funeràries (Rafel, 2005, Rafel et al., 2012). Així com alguns altres treballs on es recullen i s'analitzen diverses inhumacions infantils de l'àrea de Castelló (Oliver i Gómez, 1989). En aquest sentit, també cal citar altres treballs dedicats a determinats aspectes de les pràctiques rituals en espais d'hàbitat de l'àrea de l'Ebre i del nord de Castelló, com (Belarte i Sanmartí 1997; Gracia et al. 1997; Graells i Sardà 2011; Gusi 1997; Oliver 1997). En aquest sentit, el treball pretén englobar totes les evidències lligades a les pràctiques rituals, que ens ofereix el registre arqueològic dels espais d'hàbitat ubicats a la zona del curs inferior de l'Ebre i del nord de Castelló durant els períodes ibèric ple i ibèric final. Una tasca que pretén proporcionar un estudi de conjunt actualitzat d'aquest àmbit; atès que es tracta d'un tipus de treball que fins al moment no s'ha efectuat en aquest territori.

Cal destacar el gran volum d'informació arqueològica que s'ha generat durant les darreres dècades arran de les excavacions sistemàtiques realitzades per diversos equips de diferents universitats i institucions científiques com: la Universitat de Barcelona, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, la Universitat Rovira i Virgili i Universitat de Lleida i el Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de Castelló. Aquestes Intervencions han nodrit notablement el coneixement que tenim sobre el període ibèric a l'àrea d'estudi. Per tant, aquesta és una oportunitat per recollir, identificar i estudiar de manera conjunta els diferents contextos vinculats a la ritualitat i, si es possible, obrir noves perspectives en un territori en el qual encara no s'ha fet un estudi d'aquestes característiques.

1.2. Marc cronològic i geogràfic

El marc cronològic del treball correspon als períodes denominats ibèric ple i ibèric final -450-200 a.n.e i 200-50 a.n.e., respectivament., un lapse temporal que comprèn des del segle V al s. I a.n.e. Tanmateix, en certes ocasions aquests paràmetres cronològics s'estenen. Aquest és el cas de certs contextos als quals s'atribueix una cronologia inconcreta, situada a principis de s. V a.n.e.

Referent als límits geogràfics, se centra *grosso modo* en el que coneixem per llercavònia, un territori que estaria conformat pel curs inferior de l'Ebre, i zones circumdants, abraçant també gran part de l'àrea que actualment correspon al nord de la província de Castelló. Així doncs, un espai conformat per les actuals comarques meridionals de Catalunya i les comarques septentrionals del País Valencià. En concret, hem valorat jaciments i contextos arqueològics de les comarques següents: Terra Alta, Ribera d'Ebre, Priorat, Baix Ebre, Montsià, Els Ports, Baix Maestrat, Alt Maestrat, Alcalatén, Plana Alta, Plana Baixa i Alt Millars (Fig. 1).

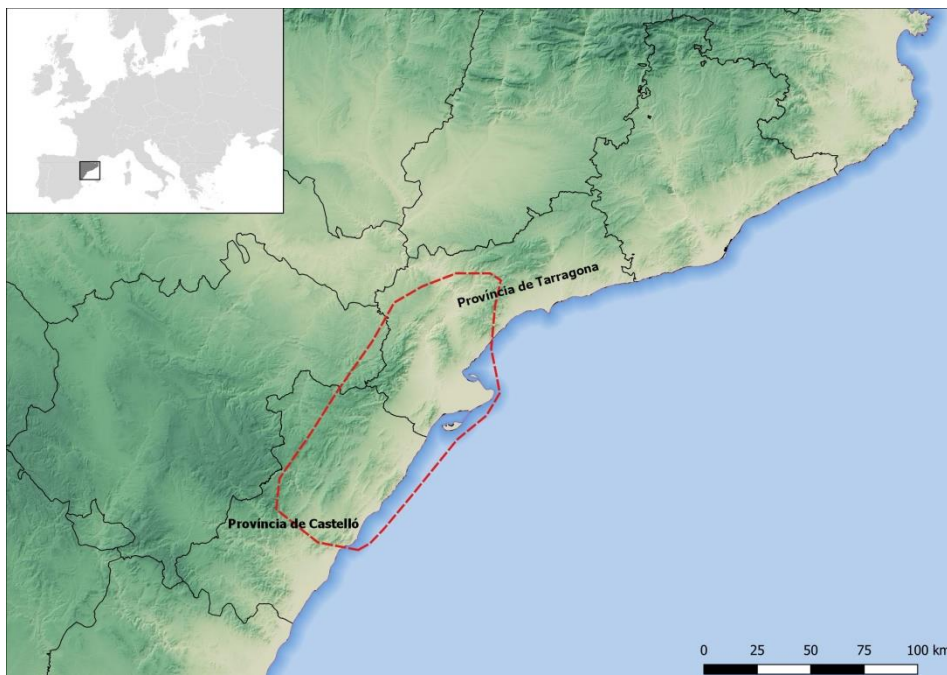

Fig. 1. Mapa de l'àrea d'estudi

1.3. El poblament protohistòric a la Il·lervània

Referent a l'estructura de poblament, cal destacar que les dades arqueològiques ens mostren com, a l'inici de l'ibèric ple, apareixen tota una sèrie de poblats de nova planta complementats per sistemes defensius. Nous nuclis que donarien lloc a un nou model territorial, la jerarquització del qual s'accentuaria a mitjans del s. IV a.n.e. Aquest període troba la seva fi a partir de la irrupció romana al territori, a finals del s. III a.n.e (Noguera, 2006, p. 250). Per tant, estariem parlant d'un paisatge articulat per mitjà de diversos assentaments fortificats, distribuïts de manera homogènia que presenten característiques comunes i que, d'altra banda, denotarien la seva integració en una certa entitat política. Aquests poblats es caracteritzen, majoritàriament, pel fet d'estar clarament delimitats -per elements naturals o antròpics-, en superfícies que abastaven entre els 1.000 i els 5.000 m²; enclavats en punts estratègics i protegits per sistemes defensius que tanquen assentaments amb un urbanisme de carrers estrets i cases de dimensions reduïdes. Les fases de construcció, tant dels elements defensius com de la trama urbanística, se situen en el primer quart del s. V a.n.e. (Bea et al., 2012, pp. 111-114).

Aquests assentaments de nova planta conformen un model d'ocupació que engloba tot el territori; el qual estaria emmarcat en una estructura de caràcter proto-estatal. Aquest segle correspondria a un moment en què s'haurien consolidat les expressions socioeconòmiques dels segles precedents i en què es produí una marcada transformació social, política i econòmica del territori. Aquestes dades, d'altra banda, contraposades amb les escasses dades sobre l'ocupació d'aquest entorn, documentades en els s. VI-V a.n.e., ens mostren que l'anomenat període ibèric antic correspon a una etapa de transició compresa entre la primera edat del ferro i el que coneixem pròpiament com a cultura ibèrica (Diloli i Bea, 2005, pp. 85-86).

Així mateix, cal esmentar que, a finals del període ibèric ple, al curs inferior de l'Ebre es documenta el fenomen urbà amb l'aparició de grans nuclis que corresponen ja a la idea de ciutat, que coexisteixen amb el model de poblament anterior. Aquest seria el cas del Castellet de Banyoles, al s. III a.n.e., i *Hibera*; referenciada a les fonts textuais com la ciutat més rellevant del territori il·lervànic (Belarte i Noguera, 2015, p. 220).

En relació al període ibèric final, cal dir que és un lapse temporal mal conegut a nivell arqueològic, caracteritzat pel fenomen de la romanització. Per tant, es desconeix parcialment l'estructuració del territori. Tot i això, sembla evidenciar-se una certa continuïtat d'alguns nuclis paral·lelament a l'abandonament d'altres. Aquest fet s'interpreta com una solució d'un primer moment en què no s'executaria una política d'ocupació romana, sinó que s'aprofitarien els assentaments preexistents, al mateix temps que s'anul·larien d'altres que representessin dificultats pel que fa al control d'aquest territori. Més endavant, entre finals del s. II i segona meitat s. I a.n.e., es documenta l'augment d'assentaments situats a la plana i la creació d'alguns assentaments situats en elevacions amb valor estratègic -a banda dels assentaments preexistents ocupats també en aquest període (Noguera, 2006, pp. 353-359).

Sobre l'estructura de poblament protohistòric al país Valencià, cal remarcar que, tot i estar perioditzat de la mateixa manera, s'observen algunes dinàmiques diferents. Així doncs, entre mitjans de segle VI i mitjans del s. V a.n.e., ens situem en el període ibèric antic, el qual està caracteritzat, a nivell arqueològic, per un abandonament generalitzat d'assentaments que a diferència del que succeeix al curs inferior de l'Ebre, pròpiament dit, mantenien una continuïtat d'ocupació respecte el període pre-ibèric anterior. Tot i que, d'altra banda, també es constata l'aparició de nous espais d'hàbitat, així com, en algun cas, el manteniment de nuclis anteriors. Un lapse temporal en què hi ha documentades un volum important d'importacions gregues i també etrusques i en què es configura la cultura material que caracteritzarà el període posterior (Bonet i Mata, 1995, p. 161-162). Durant aquest període, a la zona del pla litoral del Baix Maestrat, s'observa un abandonament parcial dels assentaments de l'etapa precedent, iniciant-se un nou patró caracteritzat per un nombre menor de nuclis d'hàbitat situats generalment en cims i vessants de muntanyes (Oliver, 1993, 152).

Ja a finals del s. VI a.n.e. i sobretot a partir dels s. V a.n.e. es documenten els trets característics del que coneixem com a cultura ibèrica (Mesado, 2004, p. 40). En el segle V a.n.e, a la zona compresa entre el riu Ebre i el Palància, s'aprecia una ocupació del territori estructurada en petits assentaments fortificats, que exerceixen un control del seu entorn immediat. Aquest tipus d'assentament, sovint acompanyats de necròpolis, desapareixeran a inicis del segle IV a.n.e. A partir d'un procés de

sinecismo, després de l'esgotament del model que acabem de descriure, es configuraran nuclis urbans de majors dimensions (Oliver, 2013, p.122).

Per tant, el període ibèric ple, que s'inicià a mitjans del segle V a.n.e., presenta una sèrie de fenòmens que justifiquen la configuració d'aquest horitzó cronològic. Aquests són, sobretot, l'evidència d'un canvi en l'ocupació del territori que en algunes zones del país Valencià mostrarien ja uns models d'ocupació del territori estructurats i jerarquitzats que tindran continuïtat sense grans transformacions fins a la irrupció romana (Bonet i Mata, 1995, p. 161-162). En aquest sentit, cal especificar que, a la zona de l'actual Castelló, entre mitjans del s. IV i el s. III a.n.e., sembla existir un cert grau de despoblació en relació amb els territoris veïns, un fenomen evidenciat per l'escassetat de dades que ha proporcionat el registre arqueològic d'aquest lapse temporal (Oliver 2013, p. 123). En el cas de l'àrea del Baix Maestrat, s'observa la configuració d'un nou patró d'ocupació del territori jerarquitzat, articulat per nous nuclis fortificats de majors dimensions que els dels períodes anteriors (menors a 1 ha), complementats per jaciments de menys de 0,5 ha, alguns dels quals estarien situats en planes. De la mateixa manera, es documentarà per primer cop l'existència d'assentaments especialitzats (Oliver, 1993, 155).

D'altra banda, a mitjans del segle II. a.n.e., es constata un augment demogràfic que queda patent amb la configuració de nous assentaments rurals – com ara la Morranda- de petites dimensions, amb extensions d'entre 400 i 2.500 m², i que poden presentar un urbanisme del tipus carrer central o bé poden correspondre a poblats fortificats. Malauradament, la falta d'intervencions en aquests jaciments iberoromans impedeix precisar més dades d'aquest moment. Finalment, i paral·lelament a l'abandonament de determinats nuclis rurals, a finals del s. II a.n.e es documenta l'augment d'assentaments, amb exemples com Torre la Sal; que hauria pogut abastar una superfície superior a les 10 ha i que podria haver estat motivat per una nova organització del territori estructurada a través de ciutats (Oliver 2013, pp. 125-126).

1.4. Marc teòric

1.4.1. Definició del concepte ritual.

Com que no hi ha consens al voltant del concepte de ritual, coexisteixen dues postures diferenciades a l'hora d'abordar qualsevol estudi en què intervingui aquest concepte. L'una parteix de les aportacions d'E. Durkheim i remarca la vinculació intrínseca entre el ritual i la religiositat. L'altra, originada posteriorment amb les aportacions d'autors com M. Gulckman, confereix més abast al concepte, destacant la vinculació de la ritualització als fets i relacions socials. El terme ritualització, desenvolupat per investigadors com C. Bell (Bell, 1992) i R. Bradley (Bradley, 2005), es defineix com un procés en què determinades accions quotidianes adquiren una significació "especial" en un moment determinat. Tot i que des del nostre punt de vista la vida domèstica i el pensament religiós o simbòlic, aparentment, no tenen res en comú, en les societats protohistòriques s'haurien escollit determinats aspectes i activitats domèstiques i les haurien adaptat de manera teatralitzada, dotant-les de connotacions rituals. Tal com apuntà M. Eliade (Eliade, 1979), les connotacions que el ritual confereix a certs objectes o a determinades accions no implica que aquests o aquestes perdin la seva funcionalitat concreta (Sardà, 2010, pp. 64-65).

Seguint aquest fil, cal que introduïm, a més, el concepte de *performance*, treballats per autors com E. Goffman (Goffman, 1959), entès aquest com la pràctica de les relacions socials emmarcades per significacions interpretatives i connotacions d'ampli espectre (culturals, simbòliques, religioses, ideològiques, etc.) que es poden materialitzar a través de la interpretació, socialment construïda, de determinades activitats caracteritzades per una sèrie de preceptes formals i comunicatius (Bermejo, 2009, p. 92).

La definició estricta del mot ritual posa en valor la doble realitat que emana de l'ambivalència de significats que té la paraula ritual. Per una part implicaria "*costum o cerimònia que sempre es repeteix de la mateixa manera*". Per una altra, serviria per expressar un "*conjunt de regles establertes per al culte i per a les cerimònies religioses*". Per tant, les accions rituals no necessàriament tenen una vinculació directa amb la religiositat. Amb aquest nou concepte, no sempre serà fàcil de discernir aquest tipus de pràctiques i les activitats de caràcter domèstic i quotidià (Sardà i Diloli, 2009, pp. 19-20).

Així doncs, cal distingir entre religió i ritual, dos conceptes que s'han vinculat intrínsecament. El ritual es defineix com un acte i no pas a partir de conceptes o idees, a diferència del que passa amb el terme religió. Així doncs, cal distingir el que "es pensa" i el que "es fa"; tenint en compte, però, que el pensament simbòlic motiva la realització de certs tipus de pràctiques i que aquestes alhora materialitzen idees. Per tant, s'entenen les pràctiques rituals com un mecanisme d'integració d'idees i d'accions (Bell, 1992, pp. 19-20). Tot i això, els estudis relacionats amb les pràctiques rituals ens aproximen a la comprensió d'aspectes de la religiositat d'una cultura; sent aquests contextos arqueològics l'única evidència material de què disposem per a aprofundir en els aspectes religiosos d'algunes societats de l'antiguitat (Bermejo, 2009, p. 92).

L'estudi de la ritualitat, durant les darreres centúries, a partir de l'experiència colonial i l'anàlisi comparatiu entre diferents cultures van generar tota una sèrie d'aportacions teòriques que han a una redefinició del concepte de ritualitat i dels diferents aspectes que s'hi relacionen, incloent-hi l'anàlisi social i cultural de les diverses comunitats. Aquests conceptes s'han interrelacionat donant lloc a una nova perspectiva sobre el ritual, considerant aquest com una manifestació, fruit de processos, en què hi és present la religiositat; però també els aspectes socials i culturals. A nivell descriptiu, tot i que el debat entorn de la definició d'aquest concepte és encara present, existeix un consens que estableix el ritual com una combinació fortuïta de circumstàncies, en què s'oposen diverses "forces" de caràcter social o cultural (Bell, 1992, pp. 14-16).

Les aportacions d'autors com P. Bourdieu (Bourdieu, 1977, 1990), han mostrat com a nivell micro-estructural, l'*habitus*, és a dir, pràctiques diàries, conformen estratègies de naturalització de les estructures socials i ideològiques. Aquestes evidencien els "codis socials" d'una comunitat. En aquest sentit, cal remarcar que les pràctiques rituals complementarien aquesta funció de l'*habitus*, i serien més efectives pel que fa a la manipulació d'una societat. Per tant, s'han de concebre les pràctiques rituals com un element intrínsecament vinculat a la ideologia, a la societat i al simbolisme; ja que aquestes pràctiques regulen i expliquen les relacions interpersonals a partir de preceptes o formalismes, mitjançant estratègies de caràcter simbòlic. Pel que fa a la ideologia, com a part de la cultura, s'ha proposat que la ritualitat, tindria un paper fonamental a l'hora de justificar els aspectes ideològics i socials d'una comunitat. Seguint aquest fil, la

mateixa ritualitat contribuiria a l'estabilitat del sistema, assegurant-ne el control i l'ordre social. No hem d'oblidar, però, que els aspectes ideològics que motiven aquestes accions poden funcionar de diferents maneres, tant per justificar, com dèiem, les diferències socials i els privilegis, com per refermar la idea d'identitat i de pertinença a la comunitat (Sardà, 2010, pp. 64-67).

Així doncs, en aquestes pàgines, es parteix de la premissa que l'ús d'aquest tipus de pràctiques en alguns casos pot estar vinculat a idees de caràcter religiós que poden ser interpretades com a mitjà o canal comunicatiu amb "arquetips sacralitzats", o bé poden estar conformades per la significació especial de determinades activitats. Ambdós casos evidencien aspectes sobre la comprensió simbòlica d'una mateixa societat.

De la mateixa manera, també es parteix del supòsit que el registre arqueològic ens permet accedir a manifestacions que ens indiquen aspectes sobre el comportament ritualitzat d'aquests grups humans, així com als espais on es realitzaven i a alguns dels materials necessaris per a la realització d'aquestes activitats de caràcter litúrgic. L'estudi d'aquest tipus de contextos alhora ens pot oferir informació que pot conduir a propostes interpretatives tant de caràcter social, ideològic com simbòlic.

I en aquest punt, s'assumeix el risc que suposa la interpretació d'aquest tipus de contextos, tenint en compte que només ens hi podem aproximar a través de la comprensió de la cosmovisió de determinats grups humans (Bermejo, 2009, p. 92; Bradley, 2005, p. 30; Sardà, 2010, p. 63). Per tant, a l'hora de realitzar estudis que afrontin aquests aspectes s'ha de superar la configuració de "categories normatives" per intentar comprendre la variabilitat del registre d'aquest tipus de contextos (Bermejo, 2009, p. 92). A tot això, hem de sumar-hi que partim de la premissa que existeixen buits en la interpretació de la totalitat de les accions que haurien conformat els diferents rituals, així com en el seu significat.

1.5. L'estudi sobre les pràctiques rituals en el món ibèric

En aquest apartat, es pretén fer una síntesi general de les principals publicacions i investigacions sobre l'estudi de les pràctiques rituals durant la segona edat del ferro a l'est peninsular; les quals nodreixen el coneixement que tenim sobre aquest aspecte i a l'hora són fonamentals per a aproximar-se a l'estat de la qüestió. A causa del volum d'articles dedicats a aquest tema, he intentat d'estructurar els continguts per àrees temàtiques i alhora exemplificar el contingut teòric amb les referències d'algunes publicacions.

Primerament ha calgut referenciar els resultats de les múltiples intervencions que s'han realitzat durant les últimes dècades. D'aquestes, cal destacar els resultats de treballs arqueològics en indrets interpretats com a espais culturals fora dels espais d'hàbitat com ara: necròpolis (Alcalá, 2003; Belarte et al., 2012; Rafel, 1993; Sabater et al. 2016) i santuaris, ja siguin edificacions (Gusi, 1995, López, 1989; Ruano, 1988) o bé coves-santuari (Cuenca et al, 2015; Gil-Mascarell, 1977; Vaquerizo, 1985).

Així mateix, cal fer referència a les publicacions que presenten les dades provinents de les excavacions realitzades en nuclis d'hàbitat, ja sigui en recintes interpretats com a espais de culte (Álvarez et al. 2008; Casas et al., 2005; Díes i Álvarez, 1997; Martín et al., 1997; Miró i Molist, 1990; Sanmartí i Santacana, 1987), en àmbits domèstics (Barrachina i Llorens, 1996; Bermejo, 2009; Grau et al. 2015; Oliver, 2006) o bé en espais de funció econòmica (Rafel et al., 1994; Oliver i Perea, 1999; Lorrio et al., 2010; Subirà i Molist, 2008).

Cal fer esment també de les publicacions que fan referència a la categorització dels espais de culte en època ibèrica (Domínguez, 1997; Mata i Bonet, 1997), dels articles de síntesi sobre les tipologies d'espais de culte (Oliver, 1997) i dels treballs de reflexió i aportació conceptual i metodològica envers l'estudi d'aquests indrets (Pérez, 1994).

Comptem amb múltiples articles que tracten determinats aspectes de la ritualitat, a diferents escales, des de casos particular a l'anàlisi de conjunt, com per exemple l'estudi sobre llocs de culte de determinats espais geogràfics (Abad i Sala, 1997; Aparicio, 1997; Aranegui, 1994; Ayllón, 2012; Belarte i Sanmartí, 1997; Blázquez, 1959; Bonet, 1995; Gil-Mascarell, 1975; González-Alcalde, 2003; González-Alcalde, 2005; González-Alcalde, 2006; Grau, 2000 Gusi, 1997; López, 2015). En la mateixa línia: treballs sobre tipologies concretes de llocs de culte

(Almagro i Berrocal, 1997; Almagro i Moneo, 2000; Bellón i Rueda, 2016; González-Alcalde, 2002), sobre el sacrifici animal i els dipòsits faunístics (Albizuri, 2011; Barrial, 1990; Belarte i Sanmartí, 1997; Cabrera, 2010; Cabrera i Moreno, 2014; Codina et al., 2009; Colominas, 2009; Oliver, 2006; Valenzuela, 2009), sobre les pràctiques de comensalitat (Sardà, 2010; Sardà et al. 2010; Valenzuela i Nieto, 2020), sobre les inhumacions infantils en espais d'hàbitat (Agustí et al., 2008; Anton, 2020; Belarte i Sanmartí, 1997; Cabrero, 2008; Chapa, 2008; Garcia et al., 1989; Guérin et al., 1989; Gusi i Muriel, 2008; Grangel et al., 1993; Lorrio et al., 2010; Oliver i Gómez, 1989; Oliver, 2006; Tarradell, 1965); o bé sobre la presència de restes humanes d'adults en assentaments (Belarte i Sanmartí, 1997; Oliver, 2006; Principal i Subirà, 2020; Subirà i Rovira, 2019).

Així mateix en els últims anys s'han iniciat línies de recerca que ofereixen interpretacions des de l'arqueologia de gènere i aprofundeixen sobre els aspectes vinculats a la "ritualitat femenina" (Izquierdo i Prados, 2004; Rueda, 2007; Rueda, 2018; Vílchez, 2015).

Cal referenciar certes publicacions de síntesi global que exposen dades relatives a la "*religio*" de les societats ibèriques tant provinents de l'arqueologia com de les fonts escrites, com per exemple Moneo, 2003. Així mateix, cal referenciar els articles d'interpretació de conjunt sobre la religiositat i la ritualitat de la cultura ibèrica (Grau i Rueda, 2018), així com destacar alguns estudis iconogràfics d'objectes vinculats a la ritualitat (Alfayé i Sopeña, 2010; Pallarès, 1992; Perea et al., 1992), sense oblidar certes publicacions que o bé recullen o bé es nodreixen de les fonts textuais que fan esment a les pràctiques rituals dels pobles preromans (Blázquez, 1958; Blázquez, 1990; García, 1991).

Finalment cal fer menció dels estudis que han donat relleu al concepte de visibilitat i l'han aplicat a l'estudi de determinats espais de culte, a partir de tècniques com l'arqueoastronomia (Bea et al., 2019; Esteban et al., 2014; Esteban i Ocharan, 2018) i a recerques que s'enmarquen dins de l'arqueologia del paisatge utilitzant eines pròpies dels SIG (Grau, 2010; Grau i Amorós, 2012).

2.1. Selecció de jaciments estudiats

Els contextos escollits provenen d'onze jaciments que són els següents: Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat), L'Assut (Tivenys, Baix Ebre), Les Planetes (Tortosa-Bítem, Baix Ebre), El Bordissal (Camarles, Baix Ebre), Moleta del Remei (Alcanar, Montsià), Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat), La Morranda (Ballestar, Baix Maestrat), El Tossalet de Montmirà (L'Alcora, Alacatén) i Els Estrets (Vilafamés, Plana Alta) (Fig. 2).

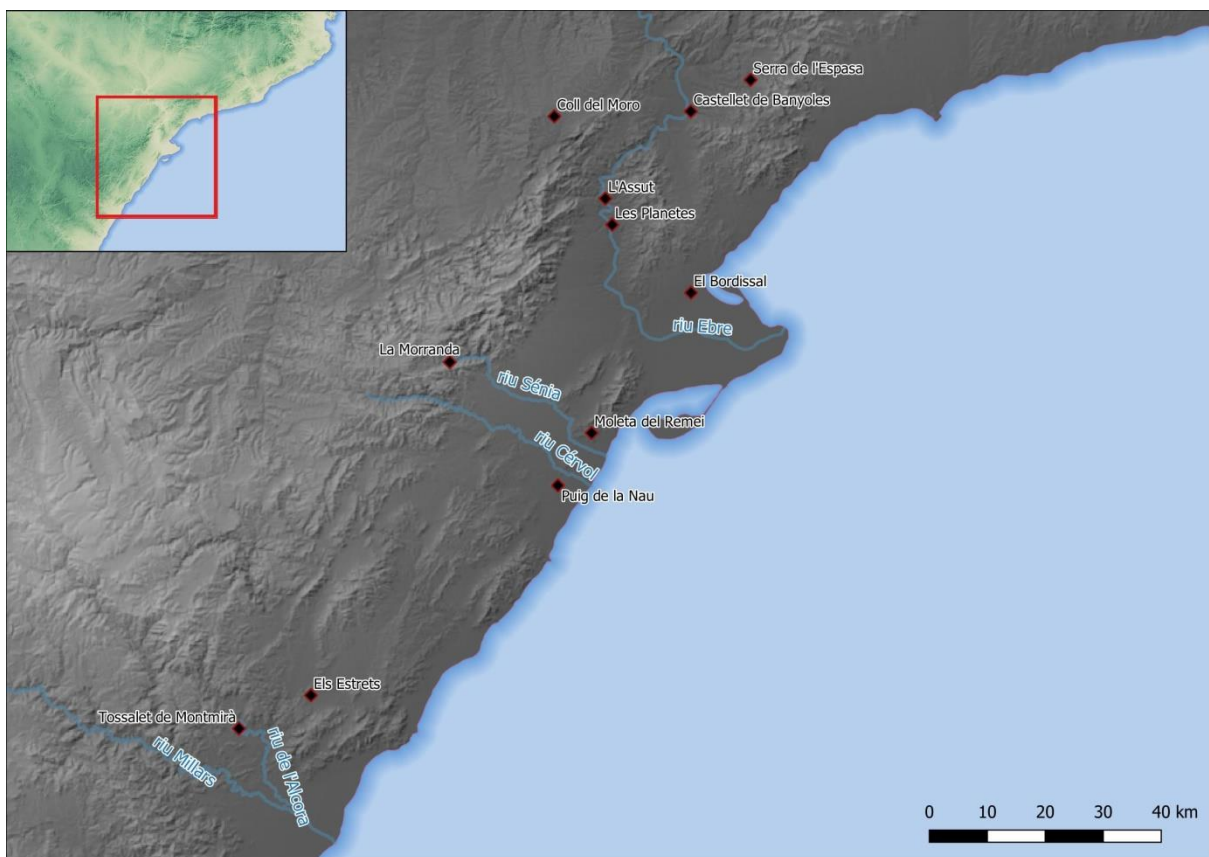

Fig. 2. Ubicació dels jaciments analitzats

2.1.1. Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)

Aquest conjunt de jaciments, situat en unes elevacions muntanyoses a 6 km del municipi de Gandesa, està constituït per una necròpolis tumular, disposada en tres sectors diferenciats, i per un poblat fortificat situat a 480 m sobre el nivell del mar (snm) (Rafel et al., 1994) (Fig. 3). La primera referència que tenim d'aquest jaciment és de Bosch Gimpera, de l'any 1914, però no serà conegut fins a l'any 1953, quan es varen documentar diversos túmuls. Les excavacions del poblat es varen iniciar entre l'any 1972 i 1976, durant les dècades següents es realitzaren diverses intervencions, fins que finalment, a partir de l'any 2014, s'iniciaren les excavacions programades -dirigides per R. Jornet, M.C. Belarte, J. Morer, J. Sanmartí i D. Asensio (Jornet et al, 2016, pp. 145-147); les quals continuen actualment. Entre les següents diverses publicacions existents sobre aquest poblat ibèric cal esmentar les següents: Rafel i Puig, 1985; Rafel i Blasco, 1991; Rafel et al., 1994; Rafel et al., 2014; Rafel et al., 2018; Jornet et al, 2016; Jornet et al., 2020; Noguera, 2001; entre d'altres.

Fig. 3. Vista aèria de l'assentament ibèric del Coll del Moro (Jornet et al., 2019)

Gràcies a les intervencions en aquest poblat, parcialment excavat, s'ha pogut documentar una ocupació de l'indret que s'inicià entre finals del s. VII i principis del s. VI a.n.e. Aquesta primera fase estaria caracteritzada per una gran estructura en negatiu pseudo-rectangular, interpretada com una cisterna, i una torre de planta el·lipsoidal, datada entre els s. VI-V a.n.e. A partir del s. III a.n.e. s'executà la construcció d'un edifici fortificat, un fossat paral·lel a l'antiga cisterna, i unes estructures muràries que delimiten aquest espai del jaciment per la seva part nord-est i sud-oest. L'edifici s'abandonà a entorn de l'any 200 a.n.e. -moment en què es produí un incendi generalitzat- i ocuparia presumiblement tota la zona 2 del jaciment. D'aquest edifici se'n coneixen quatre cossos constructius, que presenten façana de morfologia semicircular. S'interpreta que les estructures situades al sud, a la zona 3, ara arrasada, podrien formar part també d'aquest edifici fortificat, del qual es documenten funcions productives, residencials i culturals (Fig. 4.). Posteriorment a aquest episodi de destrucció, a la segona meitat del s. II a.n.e. es reocupà part d'aquesta edificació i, finalment, ja en època romana, a finals d'aquesta centúria, es

construí un nou edifici, articulat a partir d'un espai central, que aprofità parcialment les estructures i que perdurà fins a la segona meitat del s. I a.n.e. Els recents treballs de prospecció realitzats apuntarien al fet que l'espai d'hàbitat podria abastar una superfície total de 3 ha (Jornet et al., 2020, pp. 118-124).

Fig. 4. Planta general del Coll del Moro (2019) (Jornet et al., 2020, p. 116)

2.1.2. Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre)

Fig. 5. Vista aèria del jaciment, amb la situació de les zones excavades (Asensio, 2016, p. 332)

Aquest és un assentament fortificat de grans dimensions, parcialment excavat, situat a uns 7 km del municipi de Tivissa. Ocupa una plataforma quaternària, al marge esquerre del riu Ebre, de superfície plana (4,5 ha aprox.) i de morfologia similar a un triangle isòsceles, situada a 120 m snm (Fig. 5.). Es tracta d'un nucli de primer ordre amb una extensió molt superior a la resta d'assentaments de la zona en aquest període. La

primera notícia de la qual tenim constància és de l'any 1914, de la mà de Bosch Gimpera. A partir d'aquell moment, es varen produir diverses actuacions al llarg del segle passat fins que finalment, a partir de l'any 1998, s'han anat realitzant campanyes anuals integrades en un projecte executat per la Universitat de Barcelona, dirigit per J. Sanmartí (Sanmartí et al., 2012, pp. 43-46). Cal fer referència a les múltiples publicacions existents sobre aquest assentament: Álvarez, et al., 2008; Asensio et al., 2006; Asensio et al., 2011; Asensio et al., 2012; Asensio et al., 2013; Asensio et al., 2016; Jornet et al., 2006; Noguera et al., 2013; Noguera et al., 2014; Pallarès, 1982; Pallarès, 1984; Pallarès, 1987; Pallarès, 1992; Sanmartí et al., 2012; Sanmartí et al., 2018; Serra-Ràfols, 1941; Serra-Ràfols, 1965; Vilaseca et al, 1949; entre d'altres.

Així doncs, els treballs realitzats en aquest assentament de primer ordre han comportat la reafirmació de l'entitat d'aquest jaciment. Es tracta d'un nucli d'hàbitat que està situat en un indret que presenta unes notables característiques defensives i de control del territori. Té una cronologia ben definida, ja que la seva construcció se situa a mitjans del s. III a.n.e i el seu sobtat abandonament a principis del s. II a.n.e. Pel que fa a les estructures, cal dir que consta de dues torres pentagonals situades a l'entrada i d'un sistema defensiu conformat per una muralla compartimentada que tanca la plataforma (Sanmartí et al., 2012, pp. 43-51) (Fig. 6). Del seu urbanisme, dividit en tres zones, cal destacar la relació que presenten amb el sistema defensiu, tant de les edificacions adossades a la muralla com del traçat viari; ja que s'adapten de manera "orgànica" a aquest (Asensio et al., 2012, p. 188).

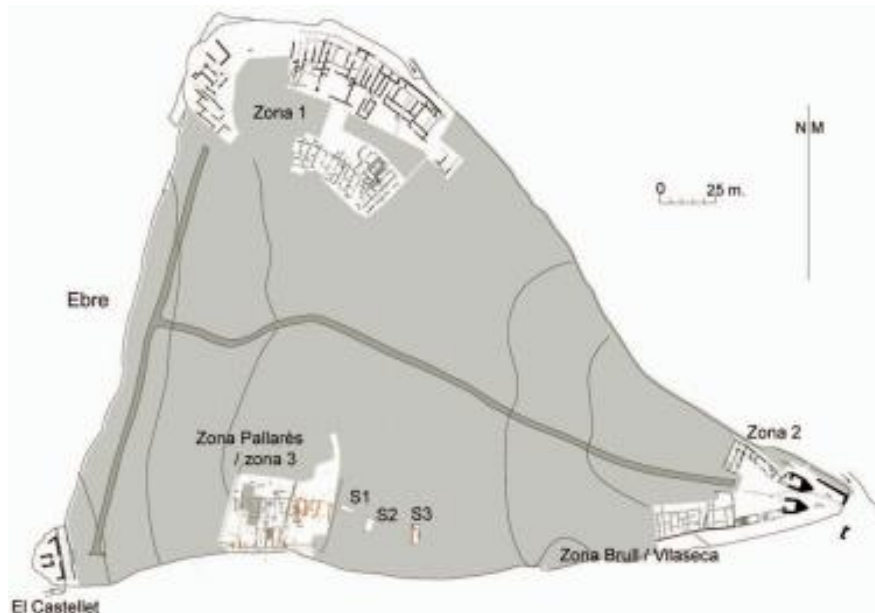

Fig. 6. Mapa topogràfic de l'assentament (Asensio et al., 2016, p. 333)

2.1.3. Serra de l'Espasa (Capsanes, Priorat)

Aquest jaciment està situat en un turó fàcilment defensable a aproximadament 300 m del municipi de Capçanes, a 300 m snm i a una distància d'una dotzena de quilòmetres en relació amb el riu Ebre, en una zona on abunden les cavitats càrstiques i els corrents hídrics. La primera notícia que fa referència al jaciment en qüestió és atribuïda a F. Nogué l'any 1896. Posteriorment, s'han realitzat diverses publicacions referents a l'estudi i revisió dels materials provinents d'aquest indret: Balsera, 2006; Bosch Gimpera, 1915; Cela, et al., 2009; Graells, 2006; Mateu, 1943; Òdena, 1942; Pérez, 1997-1998; Portillo, 2006; Vilaseca, 1958 (Cela et al., 2009, pp. 112-117).

Actualment, sembla que està destruït pràcticament en la seva totalitat, ja que va ser espoliat de manera continuada entre el s. XIX-XX (Fig. 7 i 8). Fou l'alcalde de Capçanes, A. Barceló i Ciurana, qui va excavar el jaciment; excavació de la qual deriven part del material dipositat al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca. És, per aquest motiu que manquen les dades estratigràfiques que permetrien acotar la cronologia del jaciment, tot i que l'estudi del material el situa en un lapse temporal d'entre el s. II-I a.n.e. Així mateix s'interpreta que, a finals del segle II a.n.e., aquest indret destaca per la situació estratègica, ja que hauria estat emmarcat dintre l'eix de comunicació entre la vall de l'Ebre i Tarraco (Cela et al., 2009, pp. 112-117).

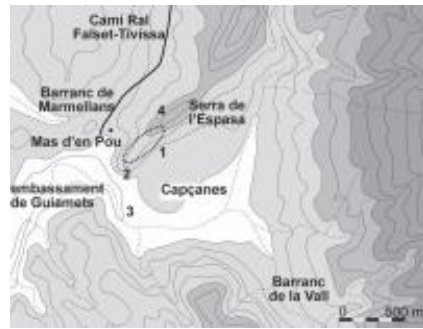

Fig. 7. A l'esquerre: vista del vessant sud-est de la Serra de l'Espasa, on es veuen les terrasses de conreu que probablement van destruir l'assentament. **Fig. 8.** A la dreta: situació del jaciment de la Serra de l'Espasa (Capçanes), a l'extrem meridional de la serralada. 1. Dispersió de materials en superfície; 2. Localització d'una cova, segons Nogué (1895); 3. Deus d'aigua. 4. Coves o avencs (Cela et al., 2009, p. 113, 114)

2.1.4. L'Assut (Tivenys, Baix Ebre)

L'Assut és un jaciment que compta amb una àrea arqueològica que oscil·la entre 3.500 i 4.000 m², ubicat al marge esquerre del riu Ebre, que ocupa el cim i el vessant sud d'una elevació muntanyosa, situada a una altitud aproximada de 60 m snm, les característiques de la qual delimiten el poblat (Fig. 9). La primera notícia que tenim del jaciment és de l'any 1990, fruit de les prospeccions dirigides per M. Mascort, J. Sanmartí i J. Santacana, J. Posteriorment, l'any 2000 s'iniciaren les intervencions arqueològiques sistemàtiques que continuen en l'actualitat, emmarcades dins d'un projecte d'investigació d'un grup de recerca de la Universitat Rovira i Virgili (Diloli et al., 2016, p. 286-296) i que han estat dirigides per J. Diloli, A. Vilaseca, D. Bea, S. Sardà, J. Vilà, R. Ferré. Finament, cal citar a les diverses publicacions resultades dels treballs a l'assentament: Diloli, et al., 2002; Diloli i Bea, 2005; Diloli et al., 2009; Diloli, 2009; Diloli et al., 2016; Diloli et al., 2020.

Fig. 9. Vista aèria de l'Assut (Cedida pel Dr. Jordi Diloli Fons)

El resultat de les diferents intervencions realitzades ha permès documentar un sistema defensiu que protegeix l'accés al poblat des del cim del turó, el qual està conformat per una muralla i una torre de planta circular de dimensions notables. La torre en qüestió, construïda aproximadament durant el s. VI a.n.e., seria una edificació exempta -que també hauria pogut coexistir amb el barri de cases de la fase anterior- a la qual a partir de l'últim quart del s. V a.n.e., aproximadament, s'incorporà un entramat defensiu. En aquest darrer moment, va ser executat també el projecte urbanístic que donà lloc al poblat ibèric, pròpiament dit; les evidències d'ocupació més tardanes d'aquest, en alguns indrets, se situen al s. I a.n.e. (Fig. 10) (Diloli et al., 2016, pp. 286-296).

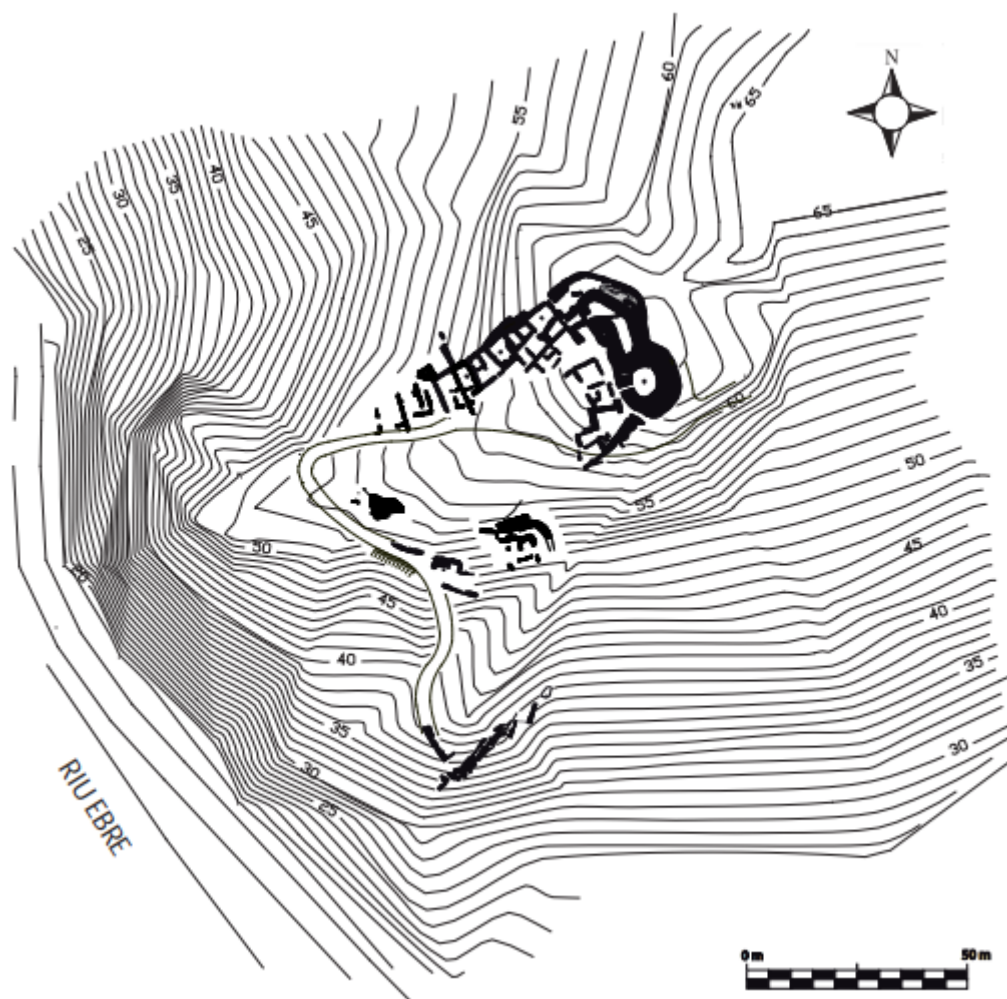

Fig. 10. Planta general de l'Assut
(Cedida pel Dr. Jordi Diloli Fons)

2.1.5. Les Planetes (Tortosa-Bítem, Baix Ebre)

El jaciment de les Planetes, també citat en algunes ocasions com a Lligallo de Barrugat, és assentament fortificat situat a una altitud aproximada de 60 m snm, al terme municipal de Tortosa, a la Pedania de Bítem, just al límit del terme municipal de Tortosa amb Tivenys (Fig. 11). La primera referència a aquest indret com a jaciment arqueològic d'època ibèrica es va produir l'any 1948 a la

Fig. 11. Possible perímetre del poblat (Diloli et al., 2003, p. 28)

publicació per E. Bayerri i posteriorment durant les darreres dècades del segle passat apareix citat en diverses publicacions acadèmiques de M. Genera i J.M. Vianney. Finalment, entre els anys 1996-1999, s'hi varen realitzar diverses intervencions a càrrec de l'àrea d'Història Antiga de la Universitat Rovira i Virgili conjuntament amb l'empresa Cota 64, dirigides per J. Diloli, E. Huntigford i A. Vilaseca (Diloli et al., 2003, pp. 11-20). En aquest sentit cal referenciar les diferents publicacions on es fan les primeres referències d'aquest jaciment -(Genera, 1983-1984; Genera, 1985; Genera, 1987; Genera i Arbeloa, 1987; Genera i Arbeloa, 1990)-; així com les que mostra els resultats de la investigació -(Diloli, 1993; Diloli i Vilaseca, 1999; Diloli i Vilaseca, 2001; Diloli et al., 2002; Diloli et al., 2002; Diloli et al., 2003).

Les intervencions en aquest indret van permetre documentar diverses estructures arquitectòniques que abasten una superfície de 500 m²; tot i que malauradament el jaciment va ser destruït gairebé en la seva totalitat per l'acció antròpica. No obstant, es calcula que hauria ocupat com a mínim entre 5.000 i 6.000 m². Les estructures esmentades es corresponen a part del complex defensiu, representat pel basament d'una torre, un àmbit adossat i un possible accés. De la mateixa manera, s'hi varen documentar diversos àmbits de funcionalitat domèstica (Fig. 12). Pel que fa a la datació, l'estudi del material va permetre definir una àmplia forquilla cronològica que abasta des del segle V fins al s. II a.n.e. (Diloli et al., 2003, pp. 23-39, 61-62).

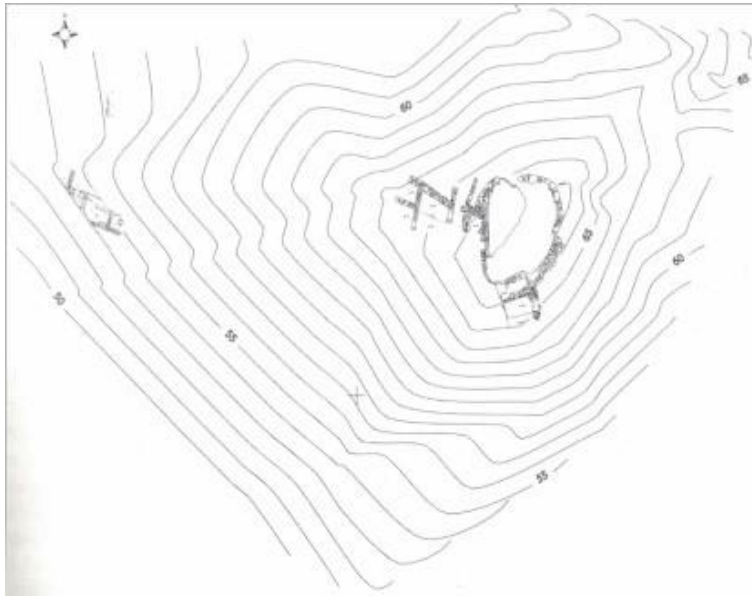

Fig. 12. Estructures localitzades al turó de Les Planetes
(Diloli et al., 2003, p. 25)

2.1.6. Bordissal (Camarles, Baix Ebre)

Fig. 13. Situació del jaciment i antiga línia de costa
(Marlasca et al., 2017a, p. 10)

El Bordissal és un jaciment que ocupa un promontori situat a 10 m snm, ubicat en una antiga cala actualment situada a més de 3 km de la línia actual de costa, emmarcada pel barranc de la Granadella i el barranc de Camarles (Fig. 13). S'interpreta que aquest hauria estat un enclavament amb un caràcter comercial rellevant. Pel que fa als antecedents de la recerca, la primera notícia fou de l'any 1953, moment en què, a causa d'unes tasques agrícoles, es varen recuperar nombrosos materials ceràmics. Posteriorment, S. Vilaseca va dur a terme tasques de prospecció i de sondeig que varen permetre documentar de diverses estructures muràries i una estructura en negatiu (Diloli, et al. 1999, p. 20-21). Quant als materials mobles cal esmentar nombroses peces d'importació, com vernissos negres -dels quals disposem d'una publicació al respecte (Pallarés et al. 1987)-, ceràmica grisa emporitana i produccions púniques. Així mateix, s'esmenta la troballa d'antefixes i fragments escultòrics (Pallarés et al., 1986, pp. 365-366). Pel que fa a les intervencions posteriors, no va ser fins a l'any 2012-2013 que es varen tornar a executar noves actuacions en aquest indret (dirigides per R. Marlasca). L publicacions que han recollit dades sobre aquest jaciment: Diloli, et al. 1999;

Marlasca et al., 2017a; Marlasca et al., 2017b; Pallarés et al., 1986; Pallarés et al., 1987; Vilaseca, 1954; Vilaseca, 1962.

A través de les excavacions realitzades en aquest jaciment -greument afectat per la construcció de la carretera i per l'acció del barranc-, s'han documentat diverses sitges i una construcció de planta quadrangular, de dimensions notables. Aquest edifici, d'un mínim de 130 m², s'ha situat aproximadament entre els s. V-III a.n.e. Es tracta d'un edifici que no conserva els murs de tancament, nord i oest; s'interpreta que podria haver comptat amb un mínim de cinc estances, que es devien articular al voltant d'un pati central d'accés directe des del carrer (Marlasca et al., 2017a, p. 55). Sobre la funcionalitat d'aquesta edificació i dels seus àmbits, no es poden establir, a causa de l'escassetat del material recuperat, consistent, en la seva gran majoria, per fragments ceràmics ibèrics, així com per importacions fenicio-púniques i gregues, aquestes darreres en menor quantitat, carbons i amb més profusió restes carpològiques, macrofauna i ictiofauna. Només es pot atribuir una funcionalitat productiva clara al pati central, on es va documentar un forn metal·lúrgic (Marlasca et al., 2017a, pp. 55-56) (Fig. 14).

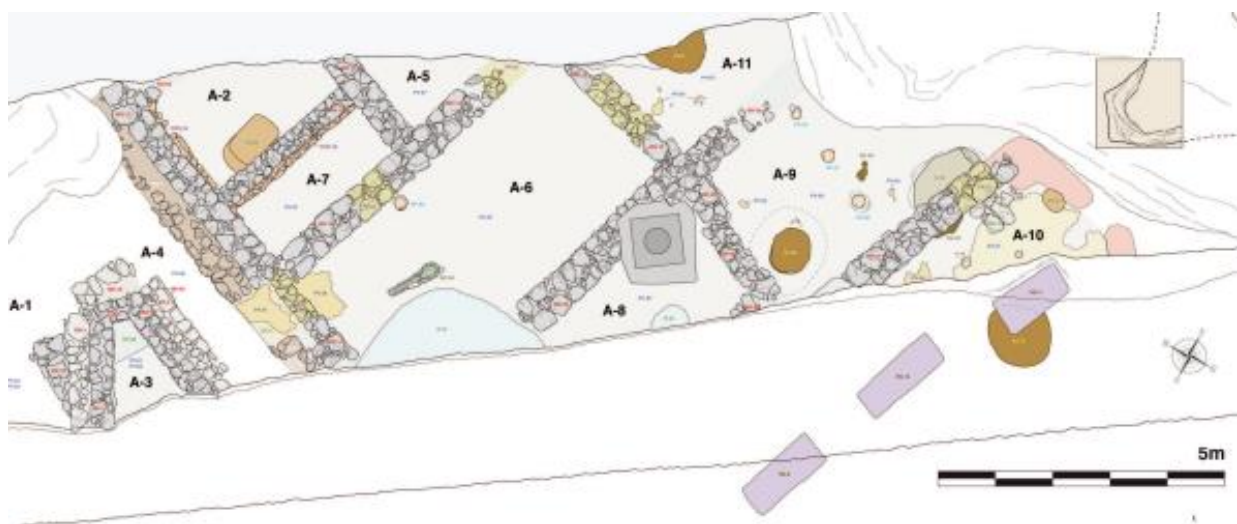

Fig. 14. Planta general del Bordissal (Marlasca et al., 2017a)

2.1.7. Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)

Correspon a un assentament fortificat, que se situa al terme municipal d'Alcanar i ocupa del cim d'una elevació a 208 m snm, propera a la costa, que forma part dels últims estreps de la Serra del Montsià. L'extensió de l'assentament és d'uns 2.800 m² (Gracia et al, 2006, pp. 11,14) (Fig. 15). La primera notícia de què tenim constància va ser l'any 1919, quan A. Ulldemolins en comunicà l'existència a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Així mateix, es tenen

Fig. 15. Vista aèria de la Moleta del Remei (Gracia et al., 2004, p. 6)

constància de referències sobre el jaciment i els seus materials de l'any 1922, de la mà de J. Matamoros. Les primeres intervencions es varen realitzar de manera puntual, durant la dècada dels anys 50 i 60 del segle passat, per part de la comissaria general d'excavacions d'Amposta, dirigida per E. Gàlvez. Finalment, entre els anys 1985 i 1997 es varen realitzar excavacions sistemàtiques que varen ser dirigides per R. Pallarés, F. Gracia i G. Munilla (Gracia et al, 2006, pp. 17-18).

En funció dels treballs realitzats, s'ha establert una seqüència d'ocupació compresa en tres fases, les quals abracen un ampli lapse temporal -segona meitat del s. VII fins a mitjans del segle II a.n.e (Fig. 16). Durant la segona fase -450-350 a.n.e.- es documenten canvis notables en l'estructura d'aquest assentament, a l'hora que se'n modifica el mur perimetral, adaptant-lo i afegint-hi torres quadrangulars i bastions; configurant-ne un sistema defensiu (Fig. 17). També en aquest període s'alcen unes estructures interpretades com a graners elevats. Un nou urbanisme que es mantindrà durant la darrera fase -350-150 a.n.e.. Finalment, al llarg del s. II a.n.e., aquest quedà fora de les noves estructures territorials i econòmiques i va ser abandonat (Gracia et al., 1998, pp. 66-70).

Fig. 16. A l'esquerra, restitució a partir de la restitució ideal de la planta de la primera fase de l'assentament. Fig. 17. A la dreta, planimetria de les estructures d'època ibèrica (Gracia et al., 2004, pp. 15, 21)

2.1.8. Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat)

Es tracta d'un assentament fortificat situat en una elevació, que arriba als 163 m snm, a 4,3 km de la línia de costa, en un enclavament estratègic pel que fa al control visual del territori i a la relació amb les principals vies de comunicació d'aquest (Díes, 2006, pp. 47-49). Cal remarcar la notable destrucció que es va produir l'any 1886 i al llarg de la dècada de 1930; episodis en què s'utilitzà l'elevació on se situa com a pedrera. L'excavació, executada pel Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló -dirigida per F. Gusi- es va realitzar en dues fases fins a esgotar l'estratigrafia del jaciment (Oliver, 2006, pp.6-9) (Fig. 18 i 19). Aquests treballs van donar lloc a una sèrie de publicacions: Cubero, 1996; Díes, 2006; Graells, 2010; Oliver, 1990; Oliver, 1994; Oliver i Gusi, 1995; Oliver, 1998; Oliver, 1999; Oliver i Perea 1999; Oliver, 2000; Oliver, 2004; Oliver, 2006; Zamora, 2005.

Fig. 18. Vista aèria del Puig de la Nau (Oliver, 2006, p. 250)

Així mateix, els treballs d'excavació varen servir per a documentar un espai urbanitzat que presenta edificacions de funcionalitat diversa (Oliver, 1999). Les restes del poblament ibèric fortificat, del qual només es conserven 0,2 ha, a causa de la destrucció d'entre 40 i el 60% del total aproximadament, han permès establir que l'urbanisme i construcció del seu sistema defensiu situen entorn del s.V a.n.e., tot i que presenta una seqüència d'ocupació del s. VII a.n.e; que s'acaba en un moment proper a l'any 400 a.n.e. (Díes, 2006, pp. 47-49). Pel que fa a les dades que aquí s'analitzen, corresponen a la fase final d'aquest jaciment, la fase V, amb una cronologia del s. V a.n.e. i que es publiquen a: Oliver i Gusi, 1995 i Oliver, 2006.

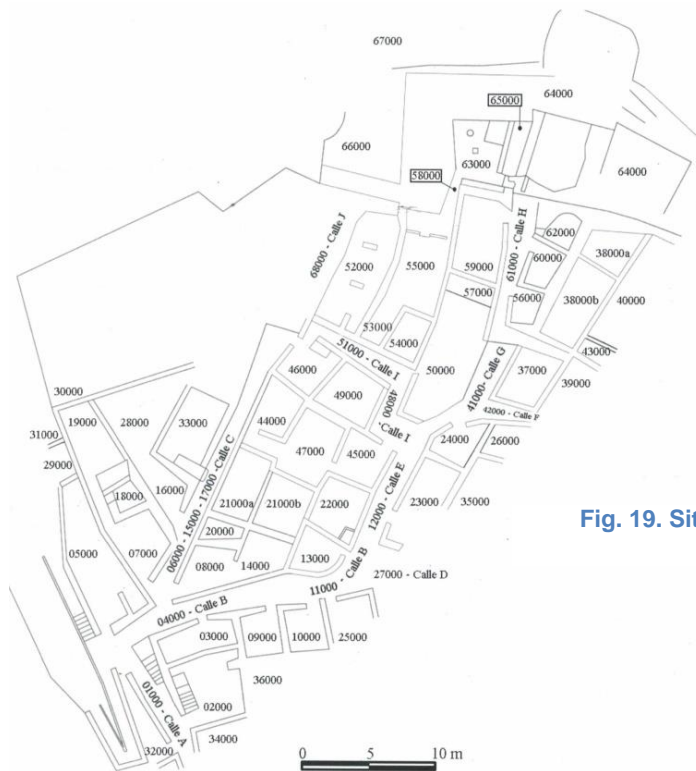
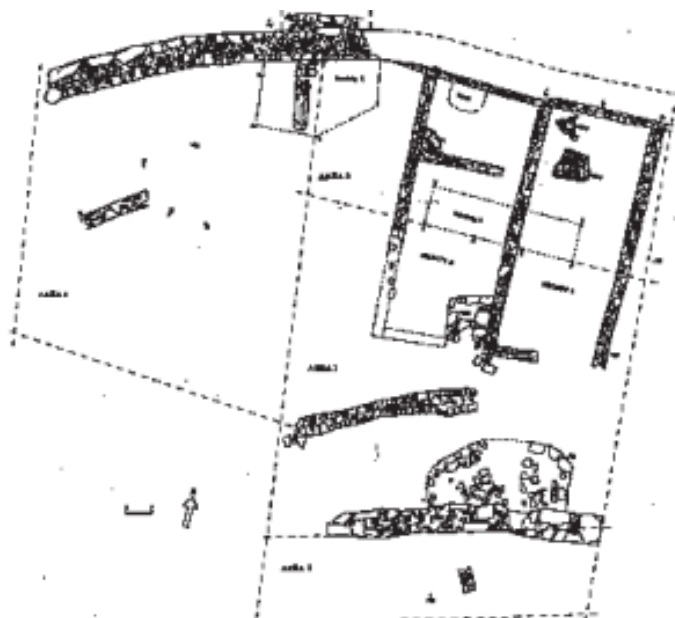

Fig. 19. Situació de les estructures excavades (Oliver, 2006, p. 12)

2.1.9. La Morranda (Ballestar, Baix Maestrat)

El jaciment conegut com la Morranda correspon a un petit nucli fortificat de petites dimensions, situat al sud de la població de Ballestar en un turó a 635 m snm, ubicat a les proximitats del riu Sénia. Fou documentat gràcies a la informació proporcionada per un veí del poble l'any 1996, quan, després de determinar la presència de material arqueològic, es va realitzar una intervenció amb el suport del SIAP, dirigida per E. Flors, C. Marcos i A. Oliver. Posteriorment es varen dur a terme diverses campanyes durant els anys 1997 i 1998 (Flors i Marcos, 1998, p. 291).

Les intervencions dutes a terme en aquest jaciment, parcialment excavat, varen servir per a documentar una primera ocupació, de la qual no s'ha documentat cap estructura, tot i que aquesta sembla evident per la presència de materials -tant al voltant del turó com als nivells de condicionament del recinte 2 i 3- que s'adscriuen entre el s. VII i el s. V a.n.e. Quant a les estructures documentades, s'ha de remarcar que la seva construcció se situa en la primera meitat del s. II a.n.e. Del conjunt, destaquen un tram de muralla i dues edificacions (recinte 2 i 3) que s'abandonaren durant el primer quart del s. I a.n.e. (Flors i Marcos, 1998).

Planimetria de l'assentament
(Flors i Marco, 1998, p. 292)
(Editat)

2.1.10. El Tossalet de Montmirà (L'Alcora, Alcalatén)

Aquest jaciment, correspon a un poblat fortificat -també conegut com "el Tossalet"- que està situat en una elevació, amb una altitud màxima de 352 m snm, ubicada al lateral esquerre del riu Alcora i a 23 km de l'actual línia de costa (Grangel et al., 1993, p. 207) (Fig. 20). Encara que ja havia estat prospectat diverses vegades durant la dècada dels seixanta, fou l'any 1976, que a causa de moviments de terra a la finca, es van seccionar, i, per tant, deixar al descobert, diverses habitacions d'època protohistòrica. Aquesta destrucció va motivar una intervenció que va consistir en l'excavació d'una petita part del jaciment. Posteriorment, entre els anys 1990 i 1994, es va realitzar la primera campanya d'excavacions dirigida per E. Grangel (Mesado, 2004). En aquest sentit, cal citar les publicacions que exposen els resultats dels treballs executats en aquest indret: Grangel, 1991; Grangel et al., 1991; Grangel, 1994; Mesado, 2004.

Les intervencions esmentades van suposar, d'una banda, la documentació d'una sèrie d'estructures que conformarien l'espai d'hàbitat i, de l'altra, al nord-oest del turó, un tram de la muralla que delimitava l'assentament. Pel que fa a la cronologia, el material recuperat indica una seqüència d'ocupació que s'inicia al segle VII aproximadament i finalitza en un moment indeterminat dels segles. III-II a.n.e.; moment marcat per un nivell d'incendi (Mesado, 2004, pp. 236-237).

Fig. 20. Vista del Tossalet de Montmirà (Mesado, 2004, p. 2008)

2.1.11. Els Estrets (Vilafamés, Plana Alta)

El jaciment dels Estrets també conegut com a Racó de la Rata és un assentament fortificat, situat en una lleu elevació muntanyosa, a 283 m snm, que exerceix un control visual de la plana de Vilafamés. Fou objecte de diverses intervencions realitzades entre els anys 1990-1995 (Barrachina i Llorens 1996, p.321) i 1997 (Barrachina i Llorens, 1998). En aquesta línia, cal fer referència a les publicacions dedicades a aquest jaciment: Barrachina i Llorens, 1996; Barrachina i Llorens, 1997; Barrachina i Llorens, 1998; Barrachina et al., 2007; Majó, 1996.

En funció dels resultats de les intervencions realitzades fins a l'actualitat en aquest jaciment, només parcialment excavat, s'ha determinat que aquest s'emmarca en un lapse temporal comprès entre els segles III i mitjans del s. I a.n.e. El sistema defensiu està compost per: una muralla que configura una superfície interior d'uns 3.000 m², la qual està complementada amb bastions rectangulars, una torre circular,

situada al sector nord, i un fossat, excavat a la roca natural situat al vessant sud-oest. D'altra banda, l'espai concebut per a l'hàbitat està representat actualment per diferents recintes adossats a la muralla, als quals s'accedeix per un carrer enllosat (Barrachina et al., 2007, p. 32) (Fig. 21).

Fig. 21. Vista de satèl·lit de les estructures excavades dels Estrets (Extreta de Google Earth)

2.2. Els espais vinculats a la ritualitat

2.2.1. Coll del Moro

2.2.1.1. Àmbit 7

L'àmbit 7 d'aquest jaciment està situat al sud-est de l'edifici A-; conformat, per aquest mateix espai i pels àmbits 6 i 8 i una construcció semicircular (Fig. 22). Aquesta habitació quadrangular, a la qual s'accedeix des de l'àmbit 6 per un accés del mur oest, UE 301, que queda a una cota inferior, desnivell que queda salvat mitjançant quatre esglaons. Aquest àmbit està delimitat per: la muralla, UE 111, a l'oest; al nord, pel parament recte de torre semicircular, UE 258; a l'est, pel parament que conforma l'àmbit 6, UE 301; al sud, pel mur que separa aquest de l'àmbit 8, UE 300. La pavimentació d'aquest espai està realitzada per lloses irregulars o bé per la pròpia roca natural (Rafel, et al., 1994, pp. 123, 128).

Fig. 22. Planta general edifici A (Jornet et al., 2019) (Editat)

A nivell d'estructures, cal esmentar una sèrie de dipòsits, rectangulars i simètrics (1,8 i 1,6 m aprox.), realitzats sobre la roca natural en una de les cantonades (UE 302 i 303), pavimentades amb argila, una de les quals també presenta lloses de petites dimensions disposades horitzontalment, així com restes de guix. També cal esmentar una estructura de pedres superposades adossada al parament sud, que devia haver funcionat com un element arquitectònic per sostenir un segon pis. Les característiques de l'habitació, juntament amb la troballa de 107

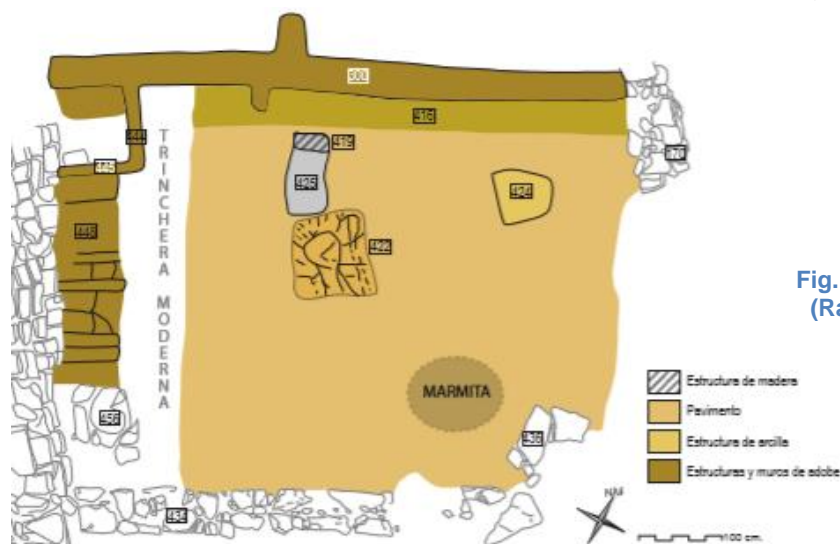
pondera, varen conduir als investigadors a atribuir a aquest espai una funcionalitat productiva, vinculada al processament de lli (Rafel, et al., 1994, pp. 123, 128).

En aquest, per espai sota el paviment, concretament sota un enllosat situat en una de les cantonades de l'habitació (conformada pels paraments UE 111 i 309) es va localitzar un dipòsit conformat per restes òssies humanes corresponents a tres individus infantils nonats enterrats en el mateix espai de manera continuada. Referent a les edats d'aquests se situen entre quatre i sis mesos, els cinc mesos i mig i sis mesos i mig i entre set i nou mesos de vida intrauterina (Rafel, et al., 1994, p. 125).

2.2.1.2. Àmbit 8

L'àmbit 8 d'aquest jaciment, de planta rectangular, de 6,4 m x 4,8 m, està integrat a l'edifici A; conformat, per aquest mateix espai i pels àmbits 6 i 7 i una torre semicircular. A nivell funcional, se li atribueix una activitat de caràcter domèstic, tal i com indiquen les troballes efectuades -*pithos* de factura ibèrica, tapadores, una gerreta, fragments de recipients fets a mà, suports de recipients, etc. (Rafel et al., 2018, pp. 137, 140).

Així mateix, presenta diverses estructures d'entre les quals cal destacar: un banc d'argila adossat a la paret nord-est; un altre banc en el costat sud-oest, adossat a la muralla; una estructura de pedra, a l'angle sud-oest; un dipòsit quadrangular, a l'angle oest, conformat en part pels mateixos murs del recinte; un paviment d'argila; una llar de foc rectangular, feta d'argila -lleugerament elevada i amb els límits arrodonits, que ocupa gairebé l'espai central; una estructura de pedra, possiblement un dipòsit, a l'angle est; una estructura d'argila de planta poligonal irregular, amb vorell; una estructura en negatiu, entre la llar i la banqueta nord-oest, que sostenia un element de fusta (Rafel et al., 2018, pp. 138-140) (Fig. 23).

Finalment, cal destacar la troballa d'un element ceràmic singular localitzat a l'àmbit 8, que va aparèixer trencat sobre la llar de foc. Es tracta d'una marmita de ceràmica realitzada a mà, de tancament hermètic, perfil globular i nanses horitzontals torsionades. Aquest recipient ceràmic i altres elements, tant del mateix objecte com del seu context, porten a obrir la possibilitat que l'habitació 8 fos un àmbit utilitzat de forma eventual per a la pràctica de certes activitats rituals (Rafel et al., 2018, pp. 139, 145).

Pel que fa a la decoració de l'objecte, és abundant i rica, tant a base de motius geomètrics com zoomorfs, en el cos del recipient i en la seva tapadora. Els elements decoratius que resten al cos de la peça són: una sanefa que forma elements triangulars al baquetó de l'extrem superior de la peça; nanses trenades acabades amb volutes -potser representant de manera estilitzada la cornamenta d'un marrà-; una creu gammada rectilínia en relleu de setze mm d'altura, situada a la cara interna del fons de la peça. La tapadora té en l'extrem superior un agafador subquadrangular massís, acabat en els seus quatre cantons per representacions de caps de marrans estilitzats i, en la seva part superior, per una creu gravada, amb línies horitzontals acabada en quatre punts; el lateral de la nansa presenta, en les seves quatre cares, una decoració també incisa en forma de fletxa que continua al cos de la tapadora; al límit conserva una decoració aplicada que representa novament el cap d'un marrà, de manera que quan s'encaixa amb el cos de la marmita- on resta la barba de l'animal- la cara d'aquest es completa; de la part superior sorgeix una última fletxa (Rafel et

Fig. 24. Diferents detalls de la marmita (Rafel et al., 2018, p. 135)

al., 2018, p. 136) que apunta en direcció a l'ansa de la tapadora (Fig. 24).

D'aquest context, cal destacar la presència conjunta de certs elements (agençaments i la marmita) que ens indicarien la realització de certes activitats de caràcter ritual en aquest espai; malgrat que la cultura material documentada, correspon principalment a la d'un espai de funcionalitat domèstica¹.

¹ Les possibles interpretacions d'aquest espai es desenvolupen a l'apartat 4.2.1.

2.2.1.3. Sector 1A

Aquest àmbit, situat a la zona 2 del jaciment, integrat a l'edifici B (compost pels sectors 1A, 1B, 2A, 2B, 2C, 2D, 2G) (Fig. 25), conforma juntament amb l'1B el sector 1, un recinte de planta absidal dividit pel mur MR2044, en sentit nord-oest/sud-est, que no presenta entre els dos espais cap accés de comunicació (Fig. 26). Aquest espai queda delimitat pel mur MR2030 i pel seu costat sud-oest pel parament MR2026 (Jornet et al., 2019, pp. 15-16).

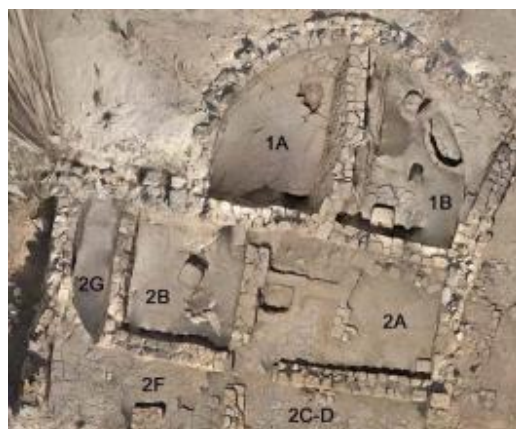

Fig. 25. Ortofotogrametria de l'edifici B (Jornet et al., 2019)

Pel que fa a les estructures, cal destacar dues llars de foc (LL2066 i LL2105) associades al paviment d'època romano-republicana (SL2103). Existeix un paviment anterior (SL2156), realitzat regularitzant el nivell geològic, en relació al qual destaquen dues estructures en negatiu de morfologia irregular: una situada al nord del recinte i l'altra, al sud, UE 2157 i UE 2159, respectivament (Jornet et al., 2019, pp. 16-17).

Entre el material arqueològic localitzat a les dues fosses, que estan excavades a la roca natural, destaca la presència d'una mandíbula infantil a la UE 2158, sediment que farcia UE 2157 (Fig. 27). Aquest fet va conduir a vincular aquests retalls amb la pràctica d'alguna activitat de caràcter ritual² (Jornet et al., 2019, pp. 17-18) (Jornet et al., 2020, p. 122).

Fig. 26. A l'esquerra, vista del sector 1A. Fig. 27. A la dreta, detall de la fossa UE 2157 sector 1a (Jornet et al., 2019)

² El debat i les possibles interpretacions sobre les inhumacions infantils es desenvolupen a l'apartat 4.1.1.

Aquest context ha estat seleccionat per la presència d'una inhumació infantil secundària, representada per una mandíbula, dins d'una estructura en negatiu que retallava, la roca natural (que funcionava com a nivell d'ús). Malauradament no disposem encara de les dades de l'estudi de les restes òssies, que resten pendents de ser publicades.

2.2.1.4. Sector 1B

Aquest àmbit situat a la zona 2 del jaciment, integrat a l'edifici B, conforma juntament amb l'1A, el sector 1, un recinte de planta absidal dividit per la paret MR2044, en sentit nord-oest/sud-est que no presenta cap obertura que permeti la comunicació entre ambdós espais. Aquest espai queda delimitat: el costat sud pel mur MR2026, en què es documenta una porta tapiada que hauria comunicat el sector 1B amb el sector 2A; al nord-est, per la paret MR2030, de morfologia semicircular, desmuntat parcialment en un moment indeterminat i substituït posteriorment pel mur MR2027; un fet que implicarà una ampliació d'aquest àmbit (Jornet et al., 2019, pp. 15-16).

Pel que fa a les estructures documentades en aquest espai, cal esmentar una llar de foc de morfologia lenticular, LL2057, associada al paviment SL2136, que correspon al nivell d'ocupació d'època republicana. Per sota d'aquest, es van identificar tres estructures de terra: UE 2180, de morfologia circular (40cm de diàmetre), situada al nord-oest de l'espai i que pot correspondre a un contenidor o a un petit forn; UE 2181 (80 cm d'altura conservada i 40 cm d'amplada), situada al costat de

Fig. 28. Vista de les estructures documentades a la part nord del sector 1B (Jornet et al. 2019)

Fig. 29. Vista de les estructures documentades a la part sud del sector 1B (Jornet et al. 2019)

l'anterior i adossada a UE 2182, interpretada com un contenidor relacionat amb activitats artesanals o rituals; UE 2182, un muret de toves semicircular (20 cm d'amplada i 40 cm d'alçada conservada). Finalment, cal destacar un enllosat fet de pedres planes dipositades directament sobre el nivell geològic (SL2185), situat aquest al

sud del recinte, sobre el qual hi havia una banqueta de terra rectangular (BQ2186) (60 x 40 cm) i tres pedres superposades, en posició central (Jornet et al., 2019, pp. 18-20) (Fig. 28 i 29).

Sota el paviment d'aquest espai es varen localitzar també dos dipòsits, que corresponien a una inhumació infantil i a un ovis caprí³ (Jornet et al., 2020, p. 122). Les restes, en concret, s'ubicaven a la UE 2191, que correspon al sediment documentat per sota l'estructura, UE 2180 (Jornet et al., 2019, p. 20).

Per tant, aquest context és rellevant per la presència de les dues inhumacions (infantil i animal), ambdues situades sota una estructura de terra, interpretada com un contenidor o un petit forn. Malauradament, encara no disposem de les dades procedents de l'estudi de les restes òssies que resten pendents de ser publicades.

Fig. 30. A la esquerra, detall de l'estructura UE 2180. **Fig. 31.** Inhumació documentada, sota de l'estructura UE 2180, a la UE 2191 (Jornet et al., 2019)

³ El debat i les possibles interpretacions sobre les inhumacions animals es desenvolupen a l'apartat 4.1.2.

2.2.1.5. Sector 2A

Aquest àmbit, integrat a l'edifici B, limita amb els sectors 2B, 2C, 2D i 1 del jaciment. L'espai presenta una planta de morfologia rectangular (de 5 x 3 m) i està delimitat pels següents murs: MR 2017, al sud-oest; MR2018, al sud-est, on es documentà l'accés al recinte; MR2026, al nord-est; MR2028, al nord-oest. De la mateixa manera que en els àmbits anteriors, aquest àmbit també presenta una ocupació del s. II a.n.e. que té com a nivell de circulació (UE 2009) (Jornet et al., 2019, pp. 21-22).

Pel que fa a les estructures d'aquest àmbit, en ús durant la fase romano-republicana, cal destacar una cantonera de pedra a l'angle oest a (UE 2048) i una estructura rectangular d'argila (ES2050) vinculada a una fossa excavada al sòl (UE 2084), situada al costat occidental de l'àmbit; la qual ha estat interpretada com una instal·lació de decantació que s'atribueix a un trull o un cup de vi, segons les restes carpològiques recuperades (Jornet et al., 2019, pp. 22-23). Es proposa que, probablement en aquest espai, també anteriorment hauria existit una estructura d'aquest tipus (Jornet et al., 2020, pp. 21-23). En relació al paviment (SL2068), situat per sota del nivell d'incendi, cal fer esment d'una cantonera de pedra UE 2089, situada a l'angle nord d'aquest sector (Jornet et al., 2019, p. 23) (Fig. 32).

Fig. 32. Vista sector 2A (Jornet, et al. 2016, p. 351)

Sota un paviment, i sota la cantonera de pedra UE 2089, es van documentar dues inhumació infantil, sense connexió anatòmica (Jornet et al., 2019, p. 23; Jornet et al., 2020, p. 122) (Fig. 33). Un d'aquest enterraments és de caràcter secundari i correspon a un individu d'entre 38-40 setmanes de gestació (Merino, 2019). L'estudi del segon individu actualment resta pendent de ser publicat.

Fig. 33. Detall de la inhumació sector 2A (Jornet et al., 2019)

2.2.1.6. Sector 2F

El sector 2F és un àmbit integrat a l'edifici B, de planta gairebé quadrangular, de 2 m² i delimitat pels següents murs: MR2080 al sud-oest, limitant amb el sector 2F; MR2090, al nord-est, limitant amb 2C/D i MR2018, al nord-oest, amb 2B (Jornet et al., 2019, p. 28).

Les tasques d'excavació varen permetre documentar el nivell d'ocupació romano-republicà, UE 2042, per sota del qual va aparèixer un nivell d'enderroc conformat per material constructiu, fragments ceràmics -abundants de vora plana i del tipus ilturatin-, elements de ferro, restes de fauna i llavors. Aquest enderroc està vinculat a un nivell d'incendi -datat entre finals del s. III i inici del s. II a.n.e.-, que cobreix la roca natural; la qual actuaria com a nivell de paviment (Jornet et al., 2016, pp. 353, 355). Aquest enderroc, cobria la roca natural, que correspondria al nivell d'ús anterior; on es va documentar una fossa de 40 cm de diàmetre, UE 2053, reblerta per un nivell superior format de negrosa amb cendres, i al fons, amb terra compacte de color marró que contenia una sèrie de materials (Jornet et al., 2019, p. 29) (Fig. 35 i 36).

Fig. 34. Vista Sector 2F (Jornet et al., 2019)

El dipòsit en qüestió està conformat per una estructura en negatiu d'uns quaranta centímetres de diàmetre, retallada a la roca natural que contenia els següents materials: una dena de collaret, un vaset ceràmic en miniatura fet a mà, i falanges de suïd; així com un fragment de lleguminosa i una llavor de raïm- aquests darrers recuperats amb el rentatge posterior del sediment. Fou interpretada com un possible dipòsit cultural, que podria correspondre a les evidències d'un ritual de caràcter fundacional (Jornet et al., 2016, p. 353).

Fig. 35. A l'esquerra, UE 2053 detall del farciment (UE 2055) de la fossa UE 2053. Fig. 36. A la dreta, detall de la fossa (Jornet et al. 2019)

Aquest context és especialment interessant, perquè presenta un conjunt heterogeni d'objectes i elements incorporats en un dipòsit relacionable amb la pràctica d'un ritual fundacional.

2.2.2. Castellet de Banyoles

2.2.2.1. Edifici 10

En relació al tema que aquí es treballa, cal destacar l'edifici 10, de la denominada zona 1 d'aquest jaciment. És aquest un edifici amb característiques singulars i de difícil interpretació; del qual es descartà una funcionalitat domèstica i se li atribuï un caràcter comunitari (Álvarez et al., 2008, p. 97). Aquest edifici està situat al bloc constructiu B d'aquest sector -anomenat també com a barri nord-est. Compta amb dos blocs constructius més, A i C, que semblen ocupar l'espai perimetral de l'assentament; tots dos delimitats per diversos espais de circulació (Asensio et al., 2012, p. 175).

L'edifici en qüestió comprèn una superfície interna de 140 m², amb una distribució particular, sense paral·lels en aquest jaciment, ni tampoc en els de les zones pròximes. Destaca el fet que està articulat per un cos central, constituït per un espai quasi quadrangular (R116), d'uns 5,3 m de costat; una petita recambra (R117), al costat nord-est; així com per una avantsala rectangular, al sud-oest (R112). D'altra banda, destaca el fet que sembla que només hi hauria un accés a l'edifici des del carrer 1, que dona pas a un passadís en forma de "L", que envolta l'espai central de l'edifici pels seus costats sud-est i sud-oest. Aquest passadís que dona pas a R112 i R116, permet l'accés de circulació a la resta de recintes que l'envolten el cos central de l'edifici. Per tant, segons aquesta hipòtesi interpretativa, aquest espai central quedaria aïllat de manera intencionada (Sanmartí et al., 2012,

pp. 56-57).

Altres particularitats que presenta aquest edifici, són els paviments de R116 i de R112, realitzats a partir de terra endurida amb foc. Pel que fa a R116, aquest paviment estava recobert, als espais laterals de l'estança, amb diverses filades de toves, que conformen un nivell de 20 cm d'altura adossat a les parets, de manera que, al centre, queda un espai una mica més enfonsat ocupat per una gran llar de foc i un basament de columna. Pel que fa a R112, cal destacar

Fig. 37. Fotografies de diversos detalls de l'edifici 10

l'existència d'una llar de foc amb morfologia de lingot xipriota o de pell de brau. Finalment, cal remarcar l'existència de dues pedres de grandària considerable adossades a les parets de R117, i R111, que no responen a cap lògica constructiva i que tal volta haurien pogut consistir en estructures necessàries per a la realització de pràctiques rituals, a manera d'altars (Sanmartí et al., 2012, p. 57-58) (Fig. 37 i 38).

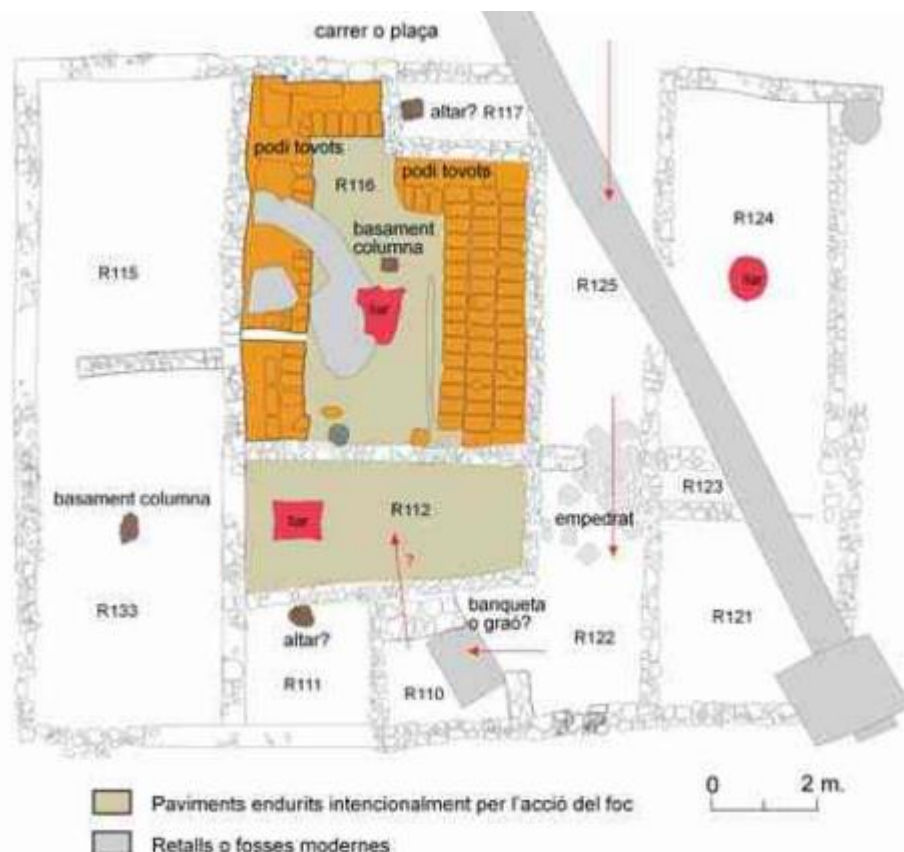

Fig. 38. Planta Edifici 10. A la dreta, fotografies de diversos detalls de l'edifici 10 (Álvarez et al., 2008, p. 96)

Així doncs, d'aquest context cal dir que, tot i que no presenta cap objecte vinculable a la ritualitat; sí que podem observar tot un seguit de característiques arquitectòniques destacables i d'agençaments, com ara: la llar de foc amb morfologia de lingot xipriota, i també la seva ubicació dintre l'assentament. Aquestes dades condueixen els investigadors a interpretar aquest com un espai de reunió, de capacitat considerable, amb connotacions de caràcter cultual, l'únic que presenta aquestes característiques dins dels paràmetres geogràfics i cronològics establerts. En aquest sentit, és interessant destacar que apareix dins un assentament d'entitat, que ara per ara és el que presenta unes majors dimensions a l'àrea del curs inferior de l'Ebre.⁴

2.2.2.2. Edifici 31

Com a cas similar similar que l'edifici 10, cal esmentar el cas de l'edifici 31 de la denominada zona 3, un edifici amb característiques arquitectòniques singulars, sobretot pel que fa al seu disseny i elements interns. Se n'ha posat en dubte la funcionalitat domèstica. Tot i que es tracta d'un edifici que segueix el model comú en aquesta zona del jaciment, aquestes particularitats contrasten en comparació amb els altres edificis de la mateixa. Començant per la seva part més septentrional, és l'únic que no presentava façana; sinó dos àmbits (R182 i R185) oberts al carrer (R181). L'R182 conforma un espai rectangular i estret, similar a un passadís d'accés, que queda tancat per un mur, aproximadament al mig, configurant així R186, el qual presenta els vestigis d'una estructura circular; ambdós aparentment "inhàbils". Altres agençaments interns poc comuns d'aquest edifici es documenten als recintes R182 i R183: ambdós presenten paviments endurits per l'acció del foc i documenten la presència de tovots adossats als murs de l'est a manera de banquetes o podis. En el primer recinte també destaca el basament d'una columna o pilar situat excèntricament (Asensio, et al. 2016, pp. 337-378).

D'altra banda, com s'ha indicat, segueix el model dels altres edificis de la zona 3 i també té una llar de foc central en el seu àmbit R201. Per tant, tot i que presenta la morfologia d'un edifici convencional, inclou agençaments singulars. Aquestes particularitats varen portar els investigadors a vincular-lo a nivell funcional amb l'edifici 10, anteriorment descrit. En aquest sentit, es proposa que hauria pogut

⁴ La discussió sobre la funcionalitat d'aquest edifici es desenvolupa a l'apartat 4.2.2.1

estar concebut com un espai comunitari de reunió on s'haurien realitzat pràctiques de caràcter ritual. Així doncs, les característiques esmentades podrien evidenciar que aquest edifici fou alçat com una habitatge i posteriorment modificat per a respondre a una altra funcionalitat, que presumiblement correspondria a la mateixa que hauria tingut l'edifici 10 (Asensio, et al. 2016, p. 338)⁵ (Fig. 39).

Com l'anterior, aquest context no presenta cap element singular a nivell de cultura material, però destaca per la seva organització interna i per la presència d'alguns agençaments que condueixen als investigadors a proposar per a aquest espai una funció similar a l'edifici 10; ja que comparteix diversos trets només documentats al jaciment en aquesta darrera edificació.

Fig. 39. Planta interpretativa dels edificis del sector 3 (Asensio, 2016, p. 335)

⁵ La discussió sobre la funcionalitat d'aquest edifici es desenvolupa a l'apartat 4.2.2.1

2.2.3. Serra de l'Espasa

Tot i que el conjunt de materials sembla fruit d'una selecció, el seu estudi evidencia l'existència d'objectes concebuts per a accions domèstiques i productives -fet que indicaria l'existència d'una zona d'hàbitat-, i també culturals, com ho indicaria la presència de nombrosos objectes que es poden vincular amb accions de caràcter ritual. En aquest sentit, es proposa la possibilitat que hagués pogut tractar-se d'un santuari ibèric. Aquests materials, per altra banda, presenten un bon estat de conservació, la qual cosa podria indicar que procedien d'un dipòsit votiu (Cela et al., 2009, pp. 121-123).

Els objectes que denoten un caràcter cultural són: copes de peu alt motllurat, miniatures ceràmiques (gerres grises bicòniques, vuit àmfores, gobelets de parets fines, vasets que imiten copes àtiques), possibles vasos-ofrena, sis ungüentaris, *simpula* de bronze, figures de terracota, vaixel·la de parets fines, abundants recipients de vernís negre d'importació (campaniana A tardana, campaniana B), 46 monedes (21 bronzes de la seca de *Kesse*, un as d'*Eusti*, un as i un semis d'*Itirta*, un as de *Kelse*, un as de *Saltauie*, un as d'*Uarakos*, un quadrant d'*Arse*, un semis d'*Ebusus*, un as de *Tarraco* i catorze bronzes sense llegenda, dos denaris de *Bolskan*, un denari romà i una didracma campaniana folrada), dos braçalets d'or, materials metàl·lics (*simpula*, anells, braçalets, una punta de fletxa, pinces de depilar, un pont de fíbula, una vora d'un vas, una petita espasa votiva triangular, una agulla) (Cela et al., 2009, pp. 115-121) (Fig. 40 i 41).

A l'esquerra: Fig. 40. Imitacions de peces en miniatura, gerra i portallànties. . A la dreta: Fig. 41. Figuretes de terracota procedents de la Serra de l'Espasa (Cela et al., 2009, pp. 117, 128)

Malauradament, d'aquest jaciment no es poden precisar massa dades ni com és evident tampoc es poder extreure grans conclusions. D'altra banda, és un context molt interessant, sobretot per la singularitat d'algunes del elements que integren aquest conjunt de materials dipositats actualment al Museu Salvador Vilaseca (Reus); tot i que no sabem a quin tipus de context corresponen⁶. Materials que, grosso modo, ens mostren tot un seguit d'objectes que apareixen en nombrosos contextos vinculats a la ritualitat.

2.2.4. L'Assut

2.2.4.1. Habitació A14

L'habitació A14 és un recinte situat a l'extrem oest del barri nord del poblat, la construcció del qual se situa als voltants del s. V a.n.e. Es tracta d'una construcció que enllaça les diferents estructures residencials amb el sistema defensiu. El recinte està conformat pels següents murs: UE 2513, a l'est, delimitant amb A12, A13, A15 i UE 2554, al sud, ambdós fonamentats sobre una rasa constructiva en forma de "L"; a l'oest, UE 2561 que delimita amb el sistema defensiu i el parament UE 2555, a l'est, amb l'àmbit, A15. Cal fer referència també a la paret UE 2574, corresponent a una fase anterior a la construcció de l'assentament, s. VII-VI a.n.e, que tancaria l'espai en sentit est-oest entre el s. V i el s. III-II a.n.e; moment en què serà amortitzat amb motiu d'una sèrie de reformes que comporten un augment de la superfície interior d'aquest àmbit, en direcció al centre del poblat (Diloli i Sardà, 2013, p. 12) (Fig. 42 i 43).

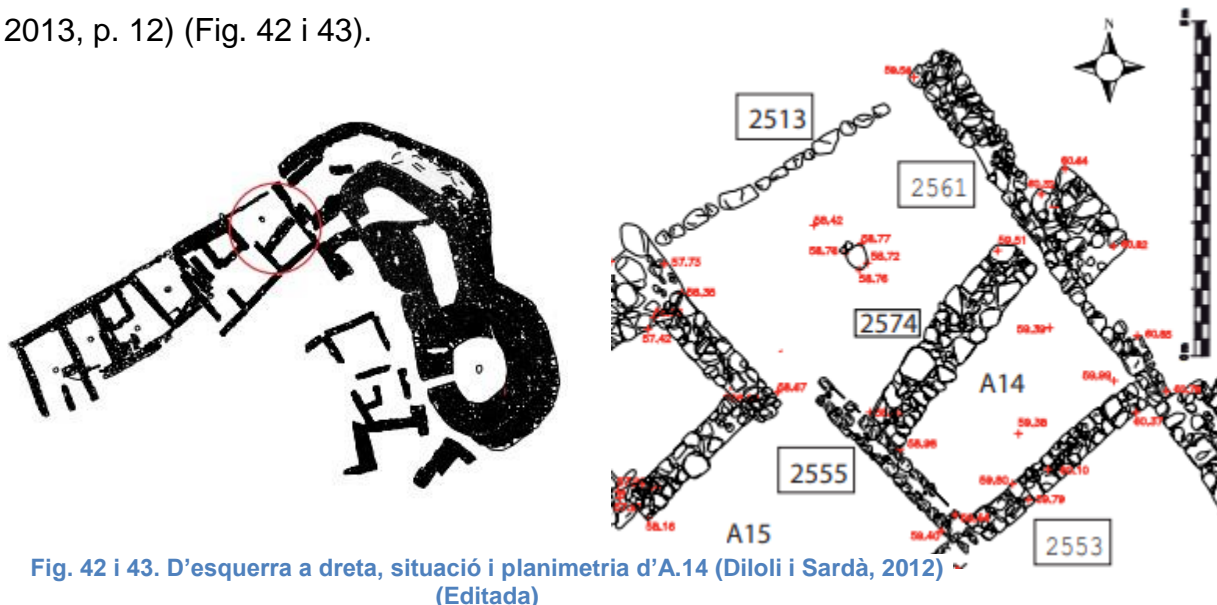

Fig. 42 i 43. D'esquerra a dreta, situació i planimetria d'A.14 (Diloli i Sardà, 2012)
(Editada)

⁶ La discussió sobre la possible naturalesa d'aquest jaciment es desenvolupa a l'apartat 4.2.7.

En relació amb l'objecte d'estudi que aquí es treballa, és pertinent referir-se al dipòsit documentat durant les campanyes de l'any 2010, a l'extrem nord-est d'A14. L'estructura en negatiu UE 2147 (Fig. 44), reomplerta per UE 2148, va ser interpretada com un possible dipòsit votiu o bé com un sacrifici fundacional⁷, UF-1 (Diloli i Sardà, 2012, p. 12). En aquest mateix àmbit, les campanyes de l'any 2011 van donar lloc a la documentació d'una segona fossa, UE 2149, molt similar a la ja descrita, situada a la superfície d'un estrat d'anivellament que cobria la roca natural. Aquest segon dipòsit, UE 2170, com l'anterior, també presentava les restes d'un ovicàpid de curta edat (UF-2). Finalment, cal referenciar un tercer retall, UE 2171, que contenia restes d'un porc, UE 2171 (UF-3) (Diloli i Sardà, 2013, p. 12). Tots tres retallen l'estrat d'anivellament, UE 2146, i restaven situats al voltant del parament UE 2574.

El primer dipòsit esmentat, UE 2148 (UF-1), aquest estava integrat majoritàriament per restes òssies animals, així com per diversos elements ceràmics; alguns dels quals identificats com a fragments d'àmfora fenícia del cercle de l'estret, producció ceràmica que es considera residual. Tot i la troballa d'aquests darrers fragments, es considera que la presència d'aquest és residual. Per aquesta raó, s'atribueix a aquesta estructura en negatiu una cronologia de s.V a.n.e. Les restes òssies presentaven la següent disposició: els ossos llargs col·locats en paral·lel al fons, coberts pels ossos més petits (Diloli i Sardà, 2012, p. 12).

Fig. 44. A l'esquerra, detall estructura UE 2147. **Fig. 45.** A la dreta, fotografia d'UF-3 (Diloli i Sardà, 2012)

⁷ La interpretació sobre els denominats sacrificis o ofrenes fundacionals; així com la interpretació d'aquest context es desenvolupen a l'apartat 4.1.2.

L'estudi zooarqueològic va confirmar que es tractava d'una cabra, *Capra hircus*, d'uns 18 mesos aproximadament, que hauria estat dipositada sencera. Tot i la mala conservació d'aquestes restes, aquest estudi va permetre identificar que es tractava d'un sol individu complet, de poca edat, que hauria estat sacrificat, tal com mostren les marques de tall localitzades en la primera vèrtebra de la columna, Atlas; així com, diverses traces localitzades al crani (Camarós i Rosell, 2010, pp. 7-8).

Pel que fa al segon dipòsit, UF-2, l'estudi de les restes de fauna va servir per identificar un esquelet perinatal d'un ovicàpid, gairebé sencer del qual no s'ha pogut determinar l'espècie. Aquest presumiblement hauria estat dipositat sencer; tot i que els factors tafonòmics n'haurien provocat la pèrdua d'alguns dels ossos. S'observen algunes alteracions antròpiques: l'atlas presenta signes de termo alteració, i, en una de les vèrtebres toràciques, s'observen marques de tall, en sentit transversal, concretament a la zona del procés espinós; indicis que ens indicarien diverses accions d'un suposat acte ritual com ara l'exposició a altes temperatures, que podrien estar indicant processos de cuina, i el possible aprofitament o l'extracció del llom (Camarós, 2011, pp. 8-9).

En darrer lloc, el dipòsit, UF-3, va permetre documentar l'esquelet sencer d'un porc, *Sus domesticus*, d'edat infantil, així com les restes de les dues extremitats d'un ovicàpid, una de les quals corresponent a la pota anterior (Fig. 45). La manca d'alguns elements ossis de l'esquelet del porc és interpretada com una conseqüència dels processos tafonòmics i, per tant, no invalida la hipòtesi que fou dipositat sencer. Els resultats de l'estudi d'aquest individu van determinar la presència de marques antròpiques que permeten aproximar-se a la seqüència de sacrifici. Aquest es devia haver realitzat amb una eina de ferro contundent, molt probablement una destral, primerament aplicada a la zona del coll i, posteriorment, a la columna dorsal per obrir-lo en canal, tot canviant la posició de l'eina, primerament amb talls longitudinals i, posteriorment, transversals (Camarós, 2011, pp. 9-10).

Aquest cas és rellevant, ja que es tracta d'un context inèdit⁸ que presenta diversos dipòsits que presumiblement evidencien la realització de tota una sèrie encadenada de pràctiques rituals en aquest recinte, UF-1, UF-2 i UF-3. Unes accions ritualitzades representades concretament per diverses inhumacions animals, de les quals disposem, a més a més dels estudis arqueofaunítics detallats.

⁸ Cal agrair l'ajut dels membres del GRESEPIA, els quals em van comunicar l'existència d'aquest context així com la informació disponible.

2.2.5. Les Planetes

2.2.6. Àmbit 55

Les intervencions realitzades l'any 1999 varen permetre la documentació de l'àmbit 55; del qual malauradament només es va poder excavar una superfície de 2 m². Durant les tasques acomplertes en aquest espai delimitat pels murs, UE 510 i 515, es va documentar una estructura en negatiu, UE 528, de morfologia semicircular, 62,5 x 40 cm i de 17 cm de profunditat, recolzada sobre el nivell natural (Diloli, 2003, p. 37) (Fig. 46).

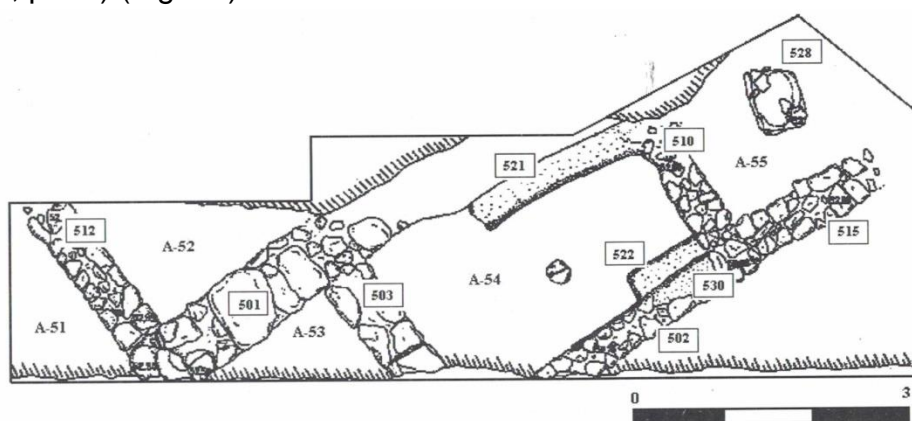

Fig. 46. Planta sector 5 (Diloli et al., 2003, p. 33)

Aquesta estructura estava folrada per lloses de roques calcàries i estava omplerta per restes de combustió, juntament amb diversos fragments d'escòria de ferro. També al fons contenia una massa de ferro quadrangular; dades que en varen permetre la interpretació com a forn relacionat amb l'activitat metal·lúrgica zona (Diloli, 2003, p. 37) (Fig. 47).

Aquesta interpretació, així com l'existència d'un espai de producció metal·lúrgica, queda confirmada a través de l'anàlisi del sediment d'aquesta habitació i de l'àmbit 54, que revelà l'existència d'escòries de ferro en forma de làmines superposades i boles de fosa. El mineral molt probablement es va extreure dels petits dipòsits ferruginosos, sobretot fang ferruginós, presents a la zona (Diloli, 2003, p. 84).

Aquest context, que aparentment no sembla vinculable a la ritualitat, compta amb diversos indicis que podrien estar indicant una deposició intencionada del lingot

de ferro documentat a l'interior del forn metal·lúrgic; fet que carregaria aquesta acció de connotacions simbòliques⁹.

Fig. 47. Vista de l'estructura UE 528 amb el lingot de ferro en el seu interior (Cedida pel Dr. Jordi Diloli Fons)

2.2.6. Bordissal

2.2.6. Fossa de 1953

En realció al tema que aquí es treballa cal esmentar diversos contextos. En primer lloc, els materials recuperats durant la intervenció de S. Vilaseca, l'any 1953, a l'interior d'una fossa, presumiblement una sitja, de morfologia oval, d'una profunditat de 2,2 m i 1,7 m d'amplada, que contenia més d'una trentena de terracotes figurades amb representacions femenines (Diloli, et al. 1999, p. 22-21).

Fig. 48. Fotografia d'un dels "peveters" recuperats a Camarles (Marlasca et al, 2017a, p. 10)

Entre aquestes terracotes, destaquen la presència de *thymiateria* i tanagres. Pel que fa a les primeres, aquestes terracotes de representacions femenines, coronades per una representació d'un *kalathos*, estan elaborades amb una pasta rosada ben depurada i presenten restes de policromia. Totes pertanyen al tipus A -establert per Ana María Muñoz (Muñoz, 1963)-; és a dir que presenten les següents característiques formals: cabell dividit amb un pentinat a dues bandes que compta amb motius vegetals, una diadema, representació de dues aus, arracades compostes de petites boles a manera de raïm, tres plecs a la túnica a la part del coll i una fíbula en una posició central, etc. (Diloli et al. 1999, p. 27-31) (Fig. 48).

⁹ La possible interpretació d'aquest context es desenvolupa a l'apartat 4.1.3.

En segon lloc, les dues tanagres recuperades presenten una alçada màxima conservada de menys de 20 cm i una amplada màxima al voltant dels 10 cm. Una d'elles, reconstruïda parcialment, presenta una diadema, un barret cònic de petites dimensions, una túnica amb plecs verticals i restes de pigmentació blanca; l'altra -conservada fins al final del tronc-, presenta una túnica amb plecs verticals, un barret cònic, arracades -representades amb dues boletes-, i un pentinat d'estil grec (Diloli et al. 1999, p. 30-31) (Fig. 49).

Fig. 49. Tanagra procedent de la troballa de 1953 al Bordissal, dipositada al Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus (Marlasca et al., 2017a, p. 54)

Finalment, cal esmentar que les darreres intervencions al jaciment varen permetre la localització de l'esmentada sitja (SJ-8) que actualment restaria buida i seccionada pel barranc, disposada a l'interior del denominat àmbit 11. Així mateix i gràcies a les aportacions d'una persona anònima que hauria participat a les excavacions de l'any 1953, es varen poder recuperar fragments corresponents a peveters, similars als recuperats, i objectes ceràmics de producció ibèrica sencers: dues olles a mà i un oinochoe, que presumiblement haurien estat recuperats de l'interior d'aquesta sitja (Marlasca et al., 2017a, p. 48) (Fig. 50 i 51).

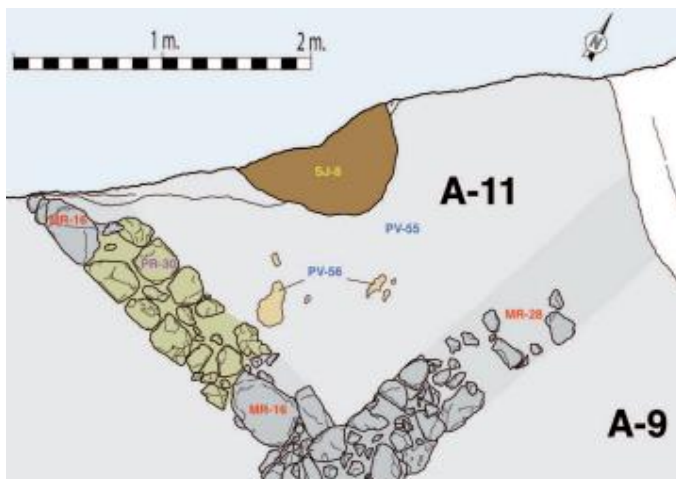

Fig. 50. A la dreta, planimetria A-11 amb la situació dels diferents fets identificats. Fig. 51. A l'esquerra, detall del perfil de la sitja 8 de la secció del barranc (Marlasca et al., 2017a, pp. 47-48)

En aquest sentit, també caldria referenciar les descripcions de S. Vilaseca sobre el que s'havia documentat en l'interior de la sitja: "fragmentos de adobes, tiestos de vasos negruzcos a mano y otros vasos a torno pintados con bandas y semicírculos concéntricos" (Diloli et al. 1993, p. 17). En la mateixa línia, caldria

esmentar altres materials dipositats al MASV, recuperats durant les intervencions de mitjans del segle passat en relació amb aquest dipòsit: una imitació de producció ibèrica d'un *skyphos*, decorat amb la sèrie losanges i un conjunt, conformat per nou fragments d'importacions de vaixela fina de vernís negre; dels quals s'identifiquen: *kylix*, *skyphos*, pàteres i plats de peix (Pallarés et al., 1997).

Per tant, aquest context destaca -com resulta evident- per la gran quantitat d'objectes vinculats al món cultural, dipositats a l'interior d'una mateixa estructura en negatiu, tractant-se del dipòsit amb el nombre més alt de terracotes amb figuració femenina de la península Ibèrica. També destaca la presència de dues tanagres; ambdós objectes (*thymateria* i tanagres) vinculats a la ritualitat. Crida l'atenció la ubicació de l'estructura, dins d'un recinte. Malauradament, la manca d'informació deriva de la metodologia emprada en l'excavació va comportar la pèrdua parcial del registre i ara es desconeix la composició exacta d'aquest dipòsit i si els objectes ceràmics esmentats vinculats a aquest procedien realment de la suposada sitja.¹⁰

2.2.6.2. Àmbit 2

Aquest àmbit, situat al sud-oest del jaciment, conforma part de l'edifici documentat arran de les excavacions realitzades entre els anys 2012-2013. Malauradament se'n desconeixen les dimensions totals, ja que una part ha estat destruïda per l'acció del barranc, fent desaparèixer un dels murs de l'habitació (Marlasca et al., 2017, pp. 20) (Fig. 52 i 53).

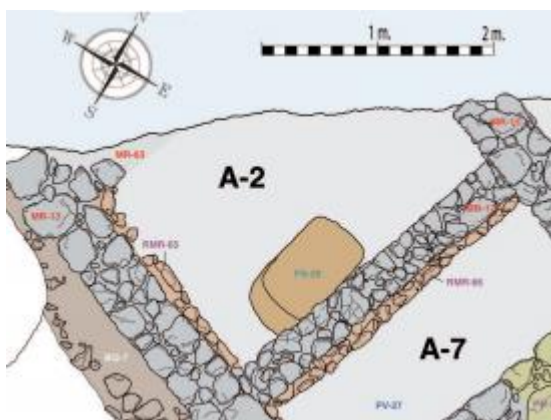

Fig. 52 i 53. D'esquerra a dreta, planimetria A-2 i fotografia de l'àmbit en procés d'excavació (Marlasca et al., 2017a, p. 20)

¹⁰ La discussió sobre el tipus d'estructura que es tractava i la interpretació d'aquest context es troba en els apartats, 3.2.4. i 4.2.4., respectivament.

D'aquest context, cal destacar la presència d'una fossa rectangular, FS-20, perfectament delimitable, que se situava a l'extrem est de l'àmbit 2. Estava situada en una posició central respecte dels grans blocs de pedra alineats que la cobrien i reblerta, per un estrat argilós de 10 cm, sota del qual hi havia un conjunt de tres capes de pedres superposades que conformaven un altre nivell de 20 cm de potència. Al fons de l'estructura, hi restaven 3 ossos, UE 207, possiblement costelles. Cal remarcar també que, just al costat est del retall, està situat el parament, MR17, que separa els àmbits 2 i 7. En aquest sentit, els seus excavadors posaren en relació la fossa i la construcció d'aquest mur, quelcom que es va interpretar com a evidència d'un possible ritual corresponent a un moment de fundació o reconstrucció de l'indret (Marlasca et al., 2017, pp. 20-21).

Aquest context és rellevant; perquè s'interpreta com un acte simbòlic realitzat en un moment de construcció de les estructures que conformen aquest edifici. Per desgràcia, no disposem de més dades que permetin establir valoracions sobre la funcionalitat de l'àmbit ni tampoc sobre la naturalesa i extensió del jaciment.

2.2.6.3. Àmbit 10

A la zona nord de l'àmbit 10, que s'interpreta com una zona oberta de pas a l'àmbit 9, de funcionalitat no determinable, es va documentar una petita fossa, EP-47, reomplerta d'argiles que contenia algunes restes òssies de petites dimensions, possiblement d'un infant, UE 1012 (Fig. 54), fet que faria pensar en una inhumació infantil. Cal destacar-hi la presència d'alguns elements, com ara la fossa, la llar, un forat de pal, que, entre altres elements, són interpretats com una possible evidència d'una fase anterior a la construcció de l'edifici (Marlasca, et al., 2017a, pp. 44- 46) (Fig. 55 i 56). En tot cas, l'estudi de les restes òssies recuperades encara no ha estat publicat.

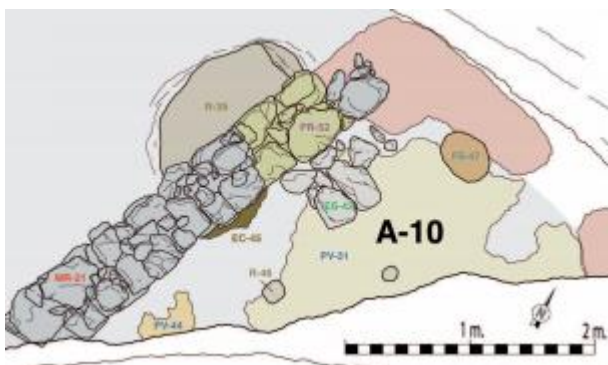

Fig. 55 i 56. D'esquerra a dreta. Planta i fotografia d'A-10 amb la situació dels diferents fets identificats (Marlasca et al., 2017a, pp. 55, 56)

Aquest context és rellevant, ja que es podria tractar d'un altre context que integra la presència d'enterraments infantils; una carregada de connotacions simbòliques. No disposem de més dades que permetin establir valoracions de caràcter cronològic; simplement es podria tenir en consideració la interpretació de la existència d'una fase anterior que no s'ha pogut confirmar amb seguretat; però que, en tot cas, marcaria una cronologia *ante quem* per la construcció de l'edifici documentat a l'indret. En aquest sentit cal dir que es desconeix la funcionalitat del recinte on estava ubicat, ni tampoc la naturalesa ni l'extensió del jaciment

Fig. 54. Detall de les restes òssies localitzades a l'àmbit 10 (Marlasca et al., 2017a, p. 46)

2.2.7. Moleta del Remei

2.2.7.1. Accés de la muralla interior

L'any 1988, es va documentar la porta de la muralla interior del poblat que donaria lloc a la zona d'accés a la plaça. Aquesta porta, de 1,10 x 0,6 m, presenta un llindar, conformat per terra batuda, pedres de petites dimensions i fragments de recipients amfòrics. A la part interior d'aquest llindar, es varen localitzar diversos elements com un forat de petites dimensions on s'encaixaria el batent de la porta, un empedrat i una canalització d'aigua (Gracia et al., 1988, pp. 5-6).

En aquest espai, també es va localitzar un dipòsit interpretat com una possible ofrena fundacional. Aquest es va realitzar en una cavitat, conformada per les irregularitats de la mateixa roca natural, ubicada davant del llindar. El dipòsit contenia tota una sèrie d'ossos que corresponien a les extremitats d'un cavall, acompanyats de diversos elements metàl·lics, concretament de bronze, en mal estat de conservació; tot plegat cobert per una llosa de pedra (Gracia et al., 1988, pp. 6).

D'aquest cas cal destacar diverses característiques, com la ubicació i el contingut, ja que és l'únic context que correspon a un dipòsit d'aquestes

característiques ubicat en la porta d'un assentament, en aquest cas l'accés de la muralla interior. D'altra banda, també és exclusiu d'aquest context la presència de restes d'*equus caballus*, malgrat que no hem pogut localitzar les dades referents a l'estudi zooarqueològic de les restes ni tampoc de l'estudi dels bronzes que les acompanyaven. Tampoc no disposem de dades que permetin establir valoracions de caràcter cronològic.

2.2.7.2. Zona d'accés a la plaça

Durant les campanyes de l'any 1988 es va documentar una inhumació infantil a l'espai denominat zona d'accés a la plaça (Z.A.P.). Aquesta presenta una planta de morfologia triangular -de 5,40 x 6 m-, limitada per la muralla interior, el corredor d'accés a la plaça i el costat oest de l'estructura E.S.3. Sobre la funcionalitat de Z.A.P. es considera que és un recinte dependent de l'estructura E.S.3 que, durant l'etapa final de l'assentament, funcionava com una pleta. D'altra banda, es desconeix si hauria tingut aquesta funció des d'un inici o, anteriorment, l'espai estava ocupat per un habitatge (Gracia et al, 1989, p. 142) (Fig. 57).

Fig. 57. Planta de Z.A.P amb la situació de la inhumació infantil (Gracia et al., 1989, p. 131)

La disposició de les restes no presenta cap preparació o adequació del lloc, simplement s'aprofita la morfologia de la roca natural i es protegeixen les restes amb una llosa de pedra. De la mateixa manera, tampoc no es varen documentar elements senyalitzadors. L'individu dipositat està perfectament representat. Es tracta d'un enterrament primari en posició fetal d'un nonat; al qual s'atribueix un període de gestació d'uns 9 ¼, mesos. Pel que fa a la cronologia d'aquesta inhumació, cal dir que, en cap cas, es documenten aixovars que ajudin a l'establiment d'una datació. A més, en tractar-se d'un espai no ocupat, no es poden precisar valoracions de tipus cronològic (Gracia et al, 1989, pp. 142-143).

Aquest context és rellevant; ja que es tracta d'un altre cas d'enterraments d'individus infantils; acció que intrínsecament carregada de connotacions simbòliques. Destaca també per la seva ubicació, ja que no està situada en cap àmbit ni recinte; sinó que es troba en una zona d'accés a la plaça central de

l'assentament. No tenim tampoc dades que permetin establir valoracions de caràcter cronològic.

2.2.7.3. Habitació 17

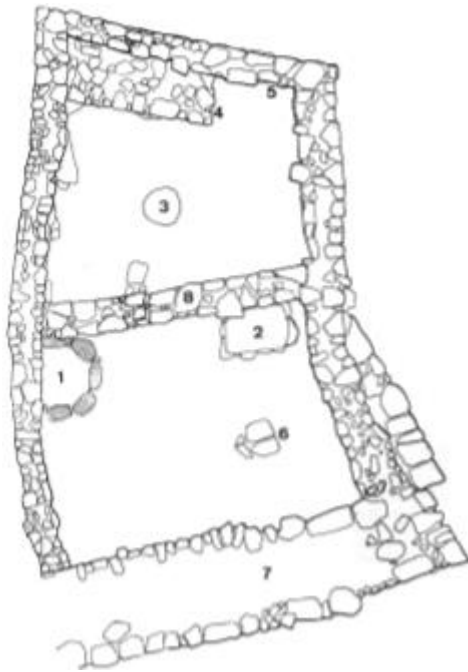

Fig. 58. Planta H. 17 amb la situació de: fossa (1), llar (2), pilastra (3), base d'escala (4); accés (5); il·losetes (6); muralla (7); mur del s. III a.n.e. (8) (Gracia et al. 1989, p. 137)

També durant les intervencions de l'any 1988, es varen documentar diverses inhumacions infantils a l'habitació 17. Aquesta està adossada a la muralla i delimitada per l'àmbit 14, al costat sud, i per la zona d'accés a la plaça, pel costat nord. Aquest espai, entre el s. V-IV a.n.e, presenta una planta pseudotrapezoïdal -a conseqüència de la morfologia del terreny i de l'urbanisme que determina el sistema defensiu interior- i presenta unes dimensions màximes de 7 x 3'7 m. Posteriorment, a mitjans del s. III a.n.e., es divideix l'espai mitjançant un mur transversal que reorganitza l'espai (Gracia et al, 1989, p. 135) (Fig. 58).

Cal tenir en compte, en aquest sentit, la singularitat de l'habitació 17, que presenta característiques arquitectòniques que destaquen en relació a la resta d'àmbits de l'assentament. A banda de la fossa que descriurem posteriorment, l'habitació destaca per un tractament molt acurat del sòl original, de la mateixa manera que succeeix amb la preparació del paviment, conformat per una capa de 5 cm de terra tamisada, i compactada. També, consta d'una banqueteta, que ocupa la part interior del mur frontal, interpretada com a base d'escala o lleixa-, i d'una llar de foc quadrangular d'1,1 m de costat, que situada en una posició central, ressalta de la resta de llars documentades a l'indret –pel fet d'estar delimitada per pedres de grandària mitjana, comptar amb una bona preparació de la base, de terra i còdols petits, i els extrems superiors un acabat peraltat (Gracia et. al, 1989, pp. 135-136). És un recinte que va ser interpretat com un espai significatiu a nivell arquitectònic, de caràcter comunitari, amb significacions de caràcter cultural, que en aquest cas -tal com ho indiquen les inhumacions que es

descriuran a continuació- haurien tingut una rellevant continuïtat temporal¹¹ (Gracia et al., 1989, p.146).

En aquest àmbit es van documentar un conjunt d'inhumacions, és a dir, un enterrament múltiple integrat per cinc individus dipositats en una fossa. Aquest dipòsit va ser localitzada a l'angle nord-est, sota el paviment i presenta una morfologia semicircular delimitada per pedres grans i tapada, a manera de cista per lloses de pedra (Gracia et al, 1989, p. 136). Aquests individus tindrien entre vuit mesos de gestació i un mes després del part. Són enterraments que presenten un estat divers de conservació, fet que condueix a interpretar que s'haurien realitzat en diferents moments i que es tractaria d'inhumacions secundàries; és a dir que hi hauria hagut una manipulació de les restes i una selecció d'aquestes, abans de la deposició en aquesta estructura en negatiu (Gracia et al.1989, pp. 140-141). Pel que fa a la cronologia d'aquestes inhumacions, cal dir que, en cap cas es documenten aixovars que ajudin a l'establiment d'una datació. D'altra banda les diferents fases que presenta la fossa se situen dins del període en el qual aquest àmbit era concebut com un únic espai, per tant, entre finals del s.V i principis del s. III a.n.e. (Gracia et al. 1989, pp.140).

Aquest context ens ofereix dades interessants, ja que, es tracta, com hem vist, d'inhumacions múltiples en un mateix recinte, de possible caràcter comunitari, i concretament en una mateixa estructura. Una característica no exclusiva d'aquest cas, però rellevant. De la mateixa manera destaquen les característiques de la preparació del dipòsit. D'altra banda, també caldria destacar la naturalesa dels enterraments, secundaris, que podrien evidenciar accions que haurien conformat el procés de tractament de les despulles d'aquests individus infantils.

¹¹ La discussió sobre la interpretació d'aquest espai es troba a l'apartat 4.2.2.2.

2.2.8. Puig de la Nau

2.2.8.1. Recinte 01000

Fig. 59. Vista carrer A
(Oliver i Gusi, 1995, p. 113)

Aquest espai, que correspon al carrer A (Fig. 59), concretament al nivell II, unitat estratigràfica que equival al nivell d'enderroc de les estructures muràries, es va documentar la part inferior d'una diàfisi distal d'un húmer dret d'un individu adult, que presentava fractures *post mortem*. La vora d'aquesta fractura transversal presenta una cavitat en forma de petit canal que penetra fins a la cavitat medul·lar. L'anàlisi d'aquest element mitjançant l'estudi radiogràfic va concloure que aquesta cavitat, s'havia produït després de la mort de l'individu per l'erosió prolongada de l'aigua. En el mateix recinte, al tram 1, al nivell per sota de la pavimentació del carrer, nivell IIB (Oliver, 2006, p. 213).

D'aquest context, cal destacar, evidentment, la presència de restes humanes en un espai de circulació dins d'un espai d'hàbitat, un fenomen que a l'hora d'interpretar-se sembla inversemblant que pugui ser resultant d'una acció que no respongui a lògiques de caràcter simbòlic.¹²

2.2.8.2. Recinte 03000

Aquest recinte, situat al sector I del jaciment i delimitat pel recinte 02000, al sud-oest, 09000, al nord-est, i els carrers A i B. presenta una planta pseudo-rectangular i una superfície útil de 13,86 m². Aquest espai compta amb dos accessos, l'un pel carrer B, i l'altre conformat per unes escales al carrer A; que constatarien l'existència d'un segon pis. Les parets estan realitzades completament de pedra, arribant assolir quasi els dos metres d'alçada, excepte la paret mitjanera que limita amb el recinte 09000. Pel que fa a la cronologia d'ocupació d'aquest espai, se situa entre 450 i 400 a.n.e., un lapse temporal representat pels nivells II i II, que corresponen, respectivament, a l'enderroc de les parets de tovots i al nivell d'ús,

¹² La discussió sobre la interpretació d'aquest fenomen es troba a l'apartat 4.2.5., de la mateixa manera que els contextos que presenten aquestes característiques

el qual presentava restes d'estructures de combustió (Oliver i Gusi, 1995, pp. 46-48, 121).

En aquest espai, interpretat com un habitatge, es varen documentar, al nivell IV, -sota el paviment, nivell III-, les restes d'un individu perinatal; concretament: les apòfisis transversals lumbar, un fragment de coxal i d'atles (Oliver, 2006, pp. 209, 212).

Aquest cas és també significatiu, ja que es documenta un enterrament infantil que evidència la realització de pràctiques rituals en aquest recinte, del qual, desafortunadament no se'n presenten gaires dades a nivell arquitectònic.

2.2.8.3. Recinte 04000

D'aquest espai, que correspon al carrer B, concretament al nivell II, unitat estratigràfica que equival al nivell d'enderroc de les estructures muràries, es varen recuperar diverses restes òssies corresponents a un o diversos individus adults masculins: la meitat distal d'un húmer, extrem acromial d'una clavícula dreta, extrem acromial d'una clavícula dreta, epífisis distal d'un peroné dret, meitat dreta d'un atles, dos fragments de vèrtebres, vuit fragments de segona falange, ennegrida per l'acció del foc -probablement accidental-, tres fragments de metatarsians, un còndil mandibular dret, fragment de maxil·lar, una calota. Segons l'estudi del material, en concret del maxil·lar, ens indicaria que estem davant d'un individu adult d'entre 31 i 45-50 anys de vida (Oliver, 2006, p. 213).

D'aquest context, cal destacar la presència de restes humanes d'individus adults en un espai de circulació dins d'un espai d'hàbitat.

2.2.8.4. Recinte 05000

Aquest recinte de planta pseudo-rectangular està situat al sector III del jaciment i està delimitat pels recintes 07000, 29000, pel carrer B i el tall de la pedrera. A causa de la destrucció d'aquest espai, no es pot determinar la seva distribució interna tot i que se'n distingeixen dos departaments que s'evidencien per dos paraments perpendiculars als murs oest i nord. L'accés d'aquest sembla estar situat a la cruïlla entre els carrers A i B. La cronologia d'ocupació se situa entre els anys 450 i 400 a.n.e., un lapse temporal representat pel nivell III (Oliver i Gusi, 1995, pp. 46-48, 121).

Al recinte 05000, al nivell V, un nivell de rebliment situat per sota el nivell d'ocupació, es van documentar les restes d'un individu infantil d'entre 35 i 36 setmanes, dada que implicaria que podria haver arribat a néixer. Aquest individu està representat per les següents restes òssies: dos fèmurs, dos tíbies, un peroné, i tres ossos fragmentats indeterminats corresponents a ossos llargs (Oliver, 2006, p. 209).

Aquest cas és rellevant, ja que es documenta l'enterrament infantil que evidència la realització de pràctiques rituals en aquest recinte. D'aquest espai, desafortunadament, a causa de la destrucció posterior del registre arqueològic, a les publicacions no se'n presenten gaires dades a nivell arquitectònic, ni tampoc s'especifica quina funcionalitat hauria pogut tenir.

2.2.8.5. Recinte 09000

Aquest recinte, situat al sector II del jaciment i delimitat pels recintes 03000, 02000, 09000, i els carrers B; on resta l'accés a l'edifici, presenta una planta pseudo-rectangular i una superfície útil de 9,57 m². Aquest edifici compta amb tres àmbits dividits per un mur d'orientació nord-est/sud-oest que configura un espai rectangular, de 3,7 m², i dos quadrangulars, de 2,6 m²; aquests darrers situats al nord-est i nord-oest del recinte. Les parets perimetrals són de pedra, arribant a assolir el metre i mig d'alçada. A nivell d'estructures, destaca una banqueteta de pedra situada a l'angle nord. Pel que fa a la cronologia d'ocupació d'aquest espai, aquesta se situa entre els anys 450 i 400 a.n.e., un lapse temporal representat pel nivell III (Oliver i Gusi, 1995, pp. 52-53, 121).

En aquest recinte es va documentar un fragment de diàfisis humeral dreta, que correspondria a un individu adult de sexe indeterminat. D'altra banda, s'interpreta que aquestes haurien estat exposades a la façana de l'edifici i que la caiguda del mur dintre del recinte explicaria la troballa (Oliver, 2006, p. 214, 216).

D'aquest context, com resulta evident, cal destacar la presència de restes humanes d'un individu adult en un recinte domèstic, fet que només es documenta en aquest cas. D'altra banda, com ja s'ha esmentat, s'interpreta que aquestes no haurien estat ubicades dins d'aquest recinte; sinó en un espai de circulació.

2.2.8.6. Recinte 11000

Fig. 60. Vista carrer B
(Oliver i Gusi, 1995, p. 113)

En aquest espai, que correspon al carrer B (Fig. 60), concretament a la part oest d'aquest, es varen documentar les següents restes òssies humanes atribuïdes a individus adults de sexe masculí: fragment de trocànter major d'un fèmur, meitat dreta d'un arc posterior d'un atlas, diàfisis de tibia dreta. D'altra banda també es documenten restes òssies de les quals no es pot determinar el sexe: dos fragments de diàfisis cubital i radial -d'un mateix individu-, dos terços superiors de radi esquerre i dos terços mitjans de diàfisis cubital (Oliver, 2006, p. 214).

Novament, remarquem la presència de restes humanes en un carrer d'aquest assentament.

2.2.8.7. Recinte 17000

En aquest espai, que correspon al carrer C (Fig. 61), es varen documentar les següents restes òssies humanes atribuïdes a un o diversos individus adults de sexe masculí: fragments cranials -occipital quasi complet, apòfisis mastoide esquerra, fragment frontal, fragments parietals- probablement del mateix individu. D'altra banda també es documenten restes òssies de les quals no es pot determinar el sexe: terç de mitjà de clavícula dreta, atlas, dos fragments de tibia. L'estudi de les restes va concloure que probablement es tractava d'un individu adult de sexe masculí de més de quaranta anys (Oliver, 2006, p. 214).

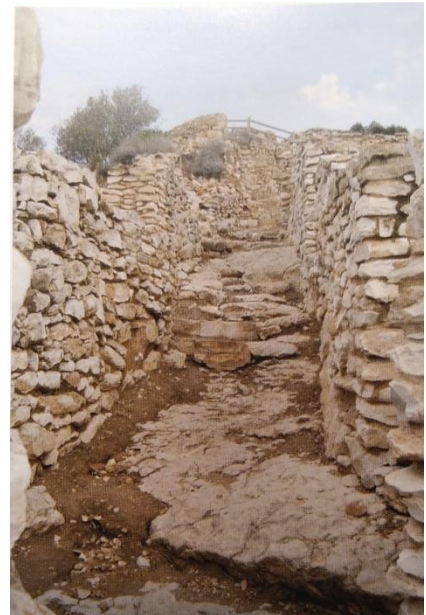

Fig. 61. Vista carrer C (Oliver, 2006, p. 262)

Evidenciem la presència de restes humanes en una zona de circulació dintre d'un hàbitat.

2.2.8.8. Recinte 38000

Aquest àmbit, situat a l'illa VII, que correspon a la fase V del jaciment, presenta una morfologia rectangular (10 m de longitud i 3,2 m d'amplada) i compta amb una superfície útil de 32 m². Està comprès entre: al nord, el recinte 40000; a l'oest, la muralla que conforma la paret del mateix recinte; a l'est, el recinte 37000; i al sud, els departaments 56000, 61000. 62000. Està constituït per dos àmbits l'est i l'oest. Pel que fa al primer, cal remarcar la presència de diverses estructures: una llar de foc i una estructura de lloses situada a l'angle sud-est, UE 38008 i 38009, construïdes sobre una estructura precedent; un possible cendrer, UE 38010; una llar de foc de majors dimensions, UE 3021, i una estructura que se situa al llarg del mur nord, UE 38016, presumiblement corresponent a una lleixa. D'altra banda, a l'àmbit oest, a banda dels dipòsits, que es descriuran posteriorment, cal remarcar: la presència d'una llar o forn, UE 38025, situada a sobre possible llar precedent; un possible cendrer, UE 38027, i una estructura formada per tres lloses, UE 38026 (Oliver, 2006, pp. 28, 34) (Fig. 62).

Pel que fa a la funcionalitat d'aquest recinte es considera que hauria funcionat com a magatzem, com ho indica el gran volum de recipients amfòrics i d'emmagatzematge recuperats a l'àmbit oest. Així mateix, es van diversos elements relacionats amb una funció productiva d'aquest espai: escòries de ferro; set molins, quatre de pedra calcària (un rotatiu, un rectangular, dos barquiformes, un indeterminat) i dos de granit, fragmentats; dues petites peses de teler i quatre fusaioles.

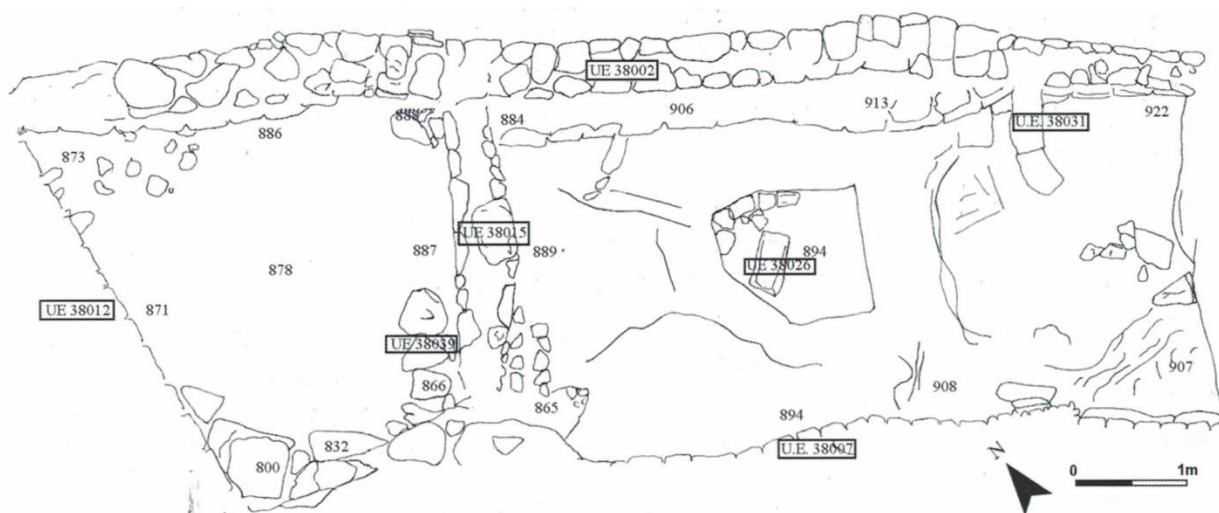

Fig. 62. Planta d'R. 38000 de Puig de la Nau (Oliver, 2006, p. 29)

En relació al tema treballat, cal esmentar diverses evidències vinculades a les pràctiques rituals, totes elles concentrades a l'àmbit oest del recinte.

En primer lloc, destaquen els objectes metàl·lics recuperats a la UE 38018, nivell conformat per l'enderroc de la part alta dels murs de tàpia. Aquest conjunt està integrat per diversos objectes d'or (quatre arracades "en creixent" (Fig. 63), un passador bicònic), un braçalet obert de plata i una moneda fraccionària grega de plata. Tot un conjunt que s'interpreta com una "ocultació ritual o votiva"¹³, dipositat intencionadament, probablement dins de l'alçat del parament en el moment de la seva construcció, que se situa entre els anys 450-425 a.n.e. (Oliver i Perea, 1999).

Fig. 63. Arracades d'or recuperades a la UE 38018 d'R. 38000

També es varen documentar diverses inhumacions infantils, que corresponien a tres individus, situades al nivell de pavimentació.

El primer conjunt, UE 38030 (Fig. 64), estava situat dintre la UE 38030a, al costat del mur UE 38002, en una reblerta probablement de calç. Aquest individu, que restava en posició de cúbit lateral, força ben representat pels ossos del crani i els ossos llargs complets, correspondria a un fetus d'entre 283 i 290 dies de gestació. En destaca la disposició particular de les restes, ja que una de les extremitats estava col·locada sobre del crani. Sota aquesta inhumació es

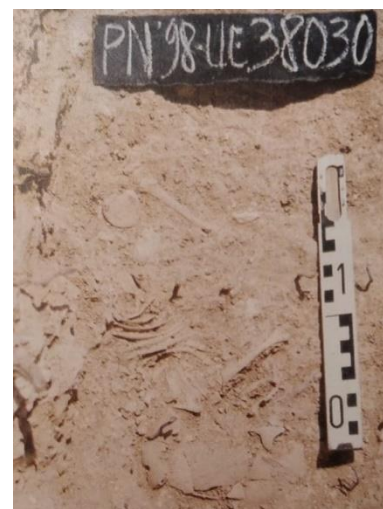

Fig. 64. Detall de la inhumació infantil UE 38030 (Oliver, 2006, p. 265)

va documentar un canvi de coloració del sediment; així com l'absència de restes de calç, on varen aparèixer restes de fauna, UE 38041, que després es descriuran. Tot plegat quedava emmarcat per una estructura delimitada per pedres que presentava una morfologia pseudo-el·líptica, UE 3837, que tant a sobre com en el seu interior contenia terra

¹³ Aquesta interpretació es desenvolupa a l'apartat 4.1.3.

rogenca, cremada, amb les restes òssies (Oliver i Perea, 1999, p. 191; Oliver, 2006, pp. 32-33, 211).

Els altres dos conjunts, 38034 i 38035 apareguts a la UE 38028 corresponien a individus incomplets. En el primer, les restes són molt fragmentàries. Els ossos llargs recuperats complets, l'húmer dret i la tibia esquerra, ens indiquen que es tractaria d'un individu nonat d'entre 237 i 241 dies de gestació. Sota aquesta inhumació es varen documentar restes de fauna, UE 38035, les quals es descriuen més endavant. El segon conjunt, també dins la UE 38035, del qual falten part del crani, la calota cranial, la cintura escapular i la pelvis, correspondria també a un individu d'entre 292 i 296 dies de gestació (Oliver, 2006, 33, 211). Tot i que no queda referenciat s'entén que les restes d'aquest infant estarien acompanyades de les restes faunístiques acabades d'esmentar.

Com ja s'ha avançat, també en aquest recinte, concretament en l'àmbit oest, es varen recuperar diversos dipòsits amb restes òssies corresponents a fauna que es vinculen amb accions rituals, recuperats en les UE's següents: 38033, 38035, 38038 i 38041.

En primer lloc, la UE 38033, es van documentar, al costat del parament 38015, dins d'una possible estructura formada per petits blocs circulars, situada a la cantonada conformada entre el parament UE 38015 i 38012, les restes de dos individus de porc, un dels quals es va poder determinar que corresponia a una femella, d'entre dos i tres anys, i el darrer d'entre un any i un any i mig de vida (Oliver, 2006, pp. 32, 212).

Fig. 65. Detall del dipòsit faunístic UE 3828
(Oliver, 2006, p. 265)

En segon lloc, a la UE 38035, es varen documentar dins d'una possible fossa situada a la UE 38028 (Fig. 65), sota la inhumació UE 38034, a tocar del parament UE 38015, ossos, sense connexió anatòmica corresponents al menys a dos individus de porc: un d'ells, un mascle d'entre un any i un any i mig de vida i l'altre, una femella adulta (Oliver i Perea, 1999, p. 192; Oliver, 2006, pp. 32, p. 212).

En tercer lloc, a la UE 38038, es va documentar un esquelet gairebé complet, de porc dipositat en una cavitat de la roca natural, a la cantonada conformada entre el parament UE 38012 i 38002, sense

aparent connexió anatòmica. Les restes corresponien a les d'un porc de curta edat, que ja presentava tota la dentició (Oliver i Perea, 1999, p. 192, Oliver, 2006, p. 212).

Finalment, a la UE 38041, també contenia un conjunt d'ossos apareguts en relació amb la inhumació UE 3830, corresponents a dos porcs, un mascle d'entre dos i tres anys i un individu de gènere indeterminat, d'entre un any i un any i mig d'edat; així com restes de conill (Oliver i Perea, 1999, p. 192; Oliver, 2006, p. 212).

Aquest cas és rellevant, ja que presenta diversos contextos que evidencien la realització de pràctiques rituals en aquest recinte, interpretat com un espai de funcionalitat productiva i d'emmagatzematge. Accions ritualitzades representades concretament per diverses inhumacions infantils i animals i, presumiblement, el dipòsit d'elements metàl·lics recuperats al nivell d'enderroc. Cal destacar que totes aquestes evidències apareixen concentrades en l'àmbit oest del recinte; sent aquest el cas que presenta més indicis d'aquest tipus. Així mateix, cal remarcar la interessant vinculació entre l'enterrament animal UE 38035 i les inhumacions infantils UE's 38034 i 38035.

2.2.8.9. Recinte 40000

Aquest recinte, que està situat a l'extrem nord-est de l'illa VII del jaciment, està destruït parcialment pels treballs de l'antiga pedrera, i presenta actualment una superfície de 14,5 m². Resta dividit per un mur, UE 40004, que, a causa de l'estat de conservació, no es pot determinar si dividiria dos àmbits del mateix recinte o dos recintes diferents. Està comprès: al nord, pel tall de la pedrera; a l'oest, per la muralla que conforma la paret del mateix recinte; a l'est, pel recinte 43000, que podria correspondre al recinte 40000; i al sud, pel recinte 38000 (Oliver, 2006, p. 40).

Entre les estructures d'aquest edifici alçat al s. V a.n.e, cal esmentar el dipòsit que es descriu a continuació, UE 40110, i dues llars de foc (UE 40135-40137 i 40130; 40092-40095 i 40090) que seguiran en funcionament després de la construcció del mur UE 4000, el qual dividirà l'espai del recinte i marcarà un segon moment d'ús del recinte (Fig 66). Es desconeix si hauria tingut una segona planta, així com la possible funcionalitat d'aquest espai, tot i que per la seva proximitat amb el recinte 38000 es vincula també amb una funcionalitat productiva o d'emmagatzematge. Pel que fa als materials i les seves proporcions, no destaquen en comparació amb els paràmetres del conjunt del jaciment. D'altra banda podríem

fer esment a la troballa d'un podall de ferro i un pròtom de toro repussat en una làmina de bronze (Oliver, 2006, p.41).

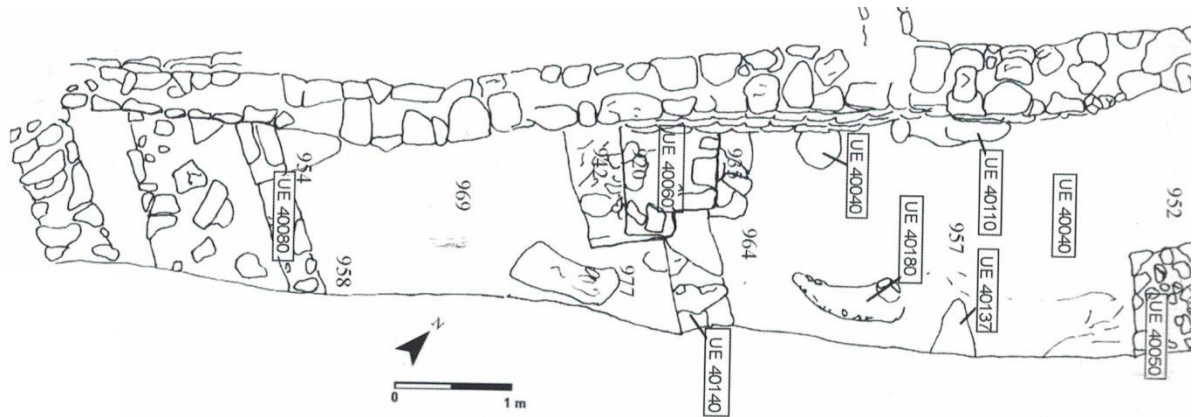

Fig. 66. Planta d'R. 40000 de Puig de la Nau (oliver, 2006, p. 36)

En aquest recinte, es va documentar un dipòsit amb restes de fauna, UE 40110, interpretat com una ofrena, que estava situada en una cavitat de la roca natural al costat del mur UE 38002. Aquest conjunt contenia les restes, molt incompletes, de dos individus corresponents a un porc, d'entre 9 i 12 mesos d'edat, i a una ovella (Oliver, 2006, pp. 40, 212).

D'aquest cas destaca la presència d'un dipòsit, amb restes de fauna, que evidenciarien la realització de pràctiques rituals en aquest recinte de funcionalitat indeterminada; tot i que es vincula, com hem vist, amb una funcionalitat productiva i d'emmagatzematge.

2.2.8.10. Recinte 53000

Aquest àmbit està situat a l'illa VI del jaciment, comprès: al nord, pel recinte 54000; a l'oest, pel recinte 55000; i al sud, pel recinte 52000 (Fig. 67). En un primer moment, presentaria una morfologia rectangular, que abastaria una superfície de 7,5

m². Posteriorment s'eliminarà la paret UE 53050; acció que comportaria la seva unió amb el recinte 55000. En aquest recinte, concretament en un dels tres esglaons que donen lloc a l'entrada al cos constructiu en qüestió, UE 34040, es varen documentar tres petxines, UE 51051 (Fig. 68), disposades en forma de "trèvol"; és a dir que estaven

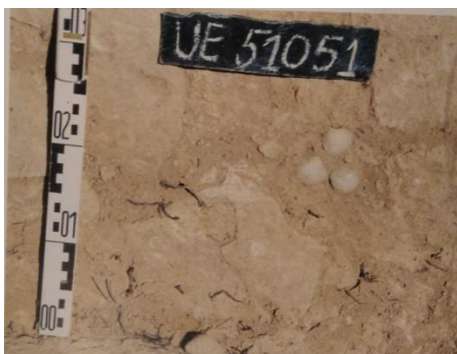

Fig. 68. Planta d'R. 53000 (Oliver, 2006, p. 36)

disposades de manera enfrontada per la seva part posterior (Oliver, 2006, p. 68, 217).

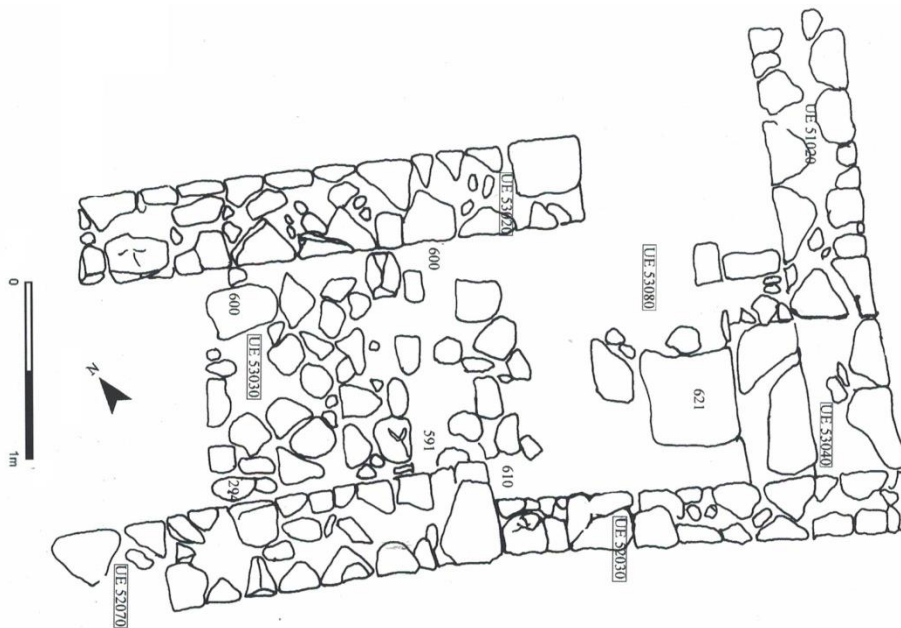

Fig. 67. Planta d'R. 53000 de Puig de la Nau (Oliver, 2006, p. 68)

En aquest cas, no s'evidencia a simple vista la seva relació amb el món de la ritualitat. Tot i això a través de la simbologia de les petxines, la seva ubicació en qüestió i la localització d'aquests elements en diversos contextos de caràcter cultural; admeten la possibilitat de vincular-lo amb el factor ritual.¹⁴

2.2.8.11. Recinte 55000

Aquest àmbit, ubicat a l'illa VI del jaciment, està limitat: al nord, pels recintes 59000 i 50000; a l'oest, pel recinte 58000 i la muralla; a l'est, pels recintes 54000 i 53000 i al sud, pel recinte 52000. En un primer moment, el recinte hauria comptat amb una sola entrada, a l'oest, i diverses estructures com: dues llars de foc, UE 55180 i 55250, i un possible cendrer. Posteriorment es produirà una reforma que provocarà que aquest espai s'integri en un únic conjunt, juntament amb els recintes 52000, 53000, 54000 i 58000. També és realitzarà un altre paviment en què s'excava el dipòsit que es descriurà posteriorment i una llar de foc, UE 55190. D'aquest darrer moment cal esmentar dues estructures que també estarien en

¹⁴ La discussió sobre la interpretació en calu simbòlica d'aquest elements es troba a l'apartat 4.2.5.

Aquestes estructures, juntament amb el material recuperat, condueixen a interpretar aquests recinte, com un espai de producció (Oliver, 2006, pp. 82-84) (Fig. 70).

En aquest recinte, a la UE 59070, sota el paviment de l'edifici i col·locat dins d'una fossa, UE 59071, sobre la roca natural, es va documentar un dipòsit amb restes de fauna que es vinculen amb una acció de sacrifici propiciatori. Aquest presentava les restes d'un porc d'entre un i dos anys. De la seva situació, cal destacar la seva proximitat amb el parament 57030 i amb la llar de foc UE 59060 (Oliver, 2006, p. 212).

Aquest cas tot i no presentar característiques diferencials respecte als altres dipòsits de fauna esmentada d'aquest jaciment, és rellevant perquè és un exemple més de l'evidència d'aquest tipus de pràctica en espais productius.

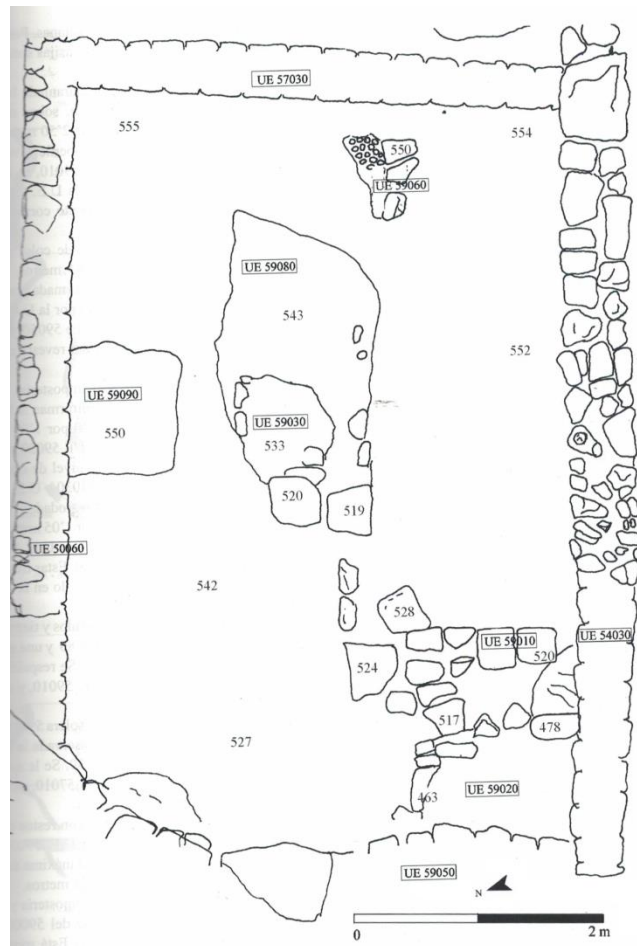

Fig. 70. Planta d'R. 59000 de Puig de la Nau (Oliver, 2006, p. 73)

2.2.8.13. Recinte 61000

En aquest espai, que correspon al carrer H i comunica amb la muralla de l'assentament, concretament a la UE 61012- nivell que equival a l'enderroc de les estructures muràries- es va recuperar un conjunt de restes òssies humanes que semblen ser contemporànies (Oliver, 2006, pp. 214)

Aquestes, tot i estar força mal conservades, permeten la identificació del diformisme sexual i el nombre d'individus, que corresponen a quatre, tres masculins i un de femení. Els individus, masculins correspondrien a un adult jove, un adult que supera els quaranta anys i un d'edat indeterminada, mal representat. Quant a les restes femenines corresponen a una dona subadulta. Entre aquestes restes s'hi troben: alguns fragments cranials, nombrosos fragments de vèrtebres -elements cervicals, dorsals i lumbar-, fragments escapulo-claviculars -es distingeixen

fragments de clavícula femenina, restes de pelvis -sobretot elements de la zona articular coxofemural-, restes de membres superiors -cinc diàfisis d'húmer, un cúbit esquerre, tres fragments de diàfisis radial-, restes d'extremitats d'inferiors -fragments corresponents a 7 fèmurs, una ròtula, restes de 4 diàfisis de tíbies, 2 fragments de diàfisis de peroné (Oliver, 2006, pp. 214-216).

2.1.9. La Morranda

2.1.9.1. Habitació A, Recinte 2.

El recinte 2 està dividit endues habitacions la A i la B, que haurien estat construïdes durant la primera meitat del s. II a.n.e. i que s'abandonarien durant el primer quart del s. I a.n.e. Centrant-nos en el focus d'interès, cal fer referència a l'habitació A, un espai, al qual s'accedia pel seu costat sud-est, delimitat per quatre murs: UE 404, oest; UE 202, est; UE 2006, sud; UE 2004 i al nord adossat a la muralla (Flors i Marcos, 1998, p. 297) (Fig. 71).

La seva excavació va permetre la documentació d'una llar de foc de morfologia quasi quadrangular -de la qual se'n conservava part del fons i abundants còdols que haurien format part de la preparació. Per sota l'estructura de combustió aparegué el nivell d'ocupació -UE 2008-, conformat per terra batuda, fina i compacta, i per sota el nivell de preparació estava conformat per terra i nombroses pedres. A partir dels resultats de la intervenció en aquest àmbit, s'interpreta que es tractaria d'un espai de transformació i processament d'aliments (Flors i Marcos, 1998, p. 298-299).

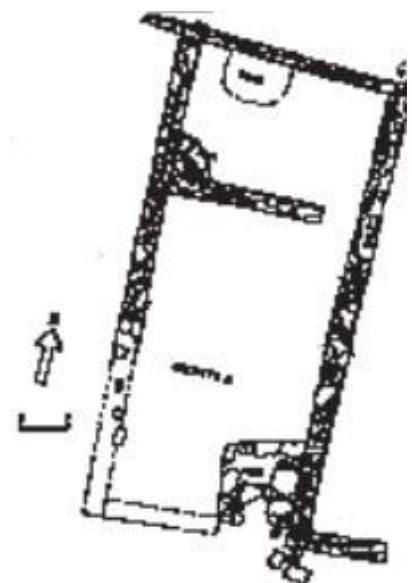

Fig. 71. Planta d'R. 53000 (Oliver, 2006, p. 81)

Així mateix també es va documentar una petita banqueteta -UE 2010- formada per lloses ben disposades i que es recolzava sobre un nivell de preparació que s'aixecava cinc centímetres per sobre el nivell de rebliment de l'estança i que per tant estava adossada al nivell d'ocupació (Fig. 72). El seu desmuntatge, motivat per la voluntat de conèixer la relació estratigràfica d'aquest element, va comportar la documentació de la UE 2012; la qual a banda de presentar terra fosca i "orgànica" i pedres irregulars, també contenia tot una sèrie de materials que es varen interpretar

com una ofrena o sacrifici vinculat al moment de construcció de l'habitació. Aquest conjunt de materials està format per: una cornamenta de cérvol; restes d'ictiofauna; restes òssies inconnexes de fauna; abundants carbons; fragments de ceràmica de cuina, corresponents a un fons pla; ceràmica a torn; i un anell de ferro (Flors i Marcos, 1998, p. 298) (Fig. 73).

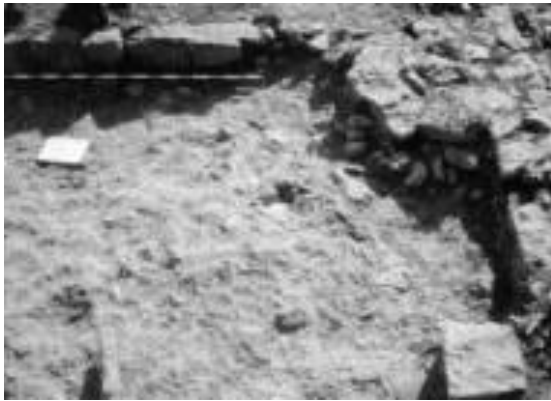

Fig. 72. A l'esquerra, vista de la banqueta UE 2010. Fig. 73. A la dreta, detall del dipòsit UE 2012 en procés d'excavació (Flors i Marcos, 1989, p. 307).

Referent a la fauna apareguda a la UE 2012, cal dir que el seu estudi va servir per a constatar la presència de diverses espècies, quasi totes les que apareixen al jaciment i es destaca la proporcionalitat de determinades espècies (ovicàprids, porcs, i bòvids) pel que fa a la representació de les parts anatòmiques. La major part de les restes òssies que conformen aquest conjunt mostraven marques pròpies del procés d'extracció càrnia, així com de mossegades de cànid. Pel que fa a la cornamenta de cérvol, que té parts serrades, aquesta s'interpreta, com un element de matèria primera per a la fabricació de mànecs i eines, dels quals se n'han trobat al poblat diversos exemples (Iborra, 2004, pp. 32, 368)

Finalment és rellevant destacar la presència en aquesta habitació d'un exemplar de porc de curta edat, com a màxim set mesos, sota el paviment de l'habitació, el qual no presentava marques de consum i que pot ser interpretat com un sacrifici fundacional (Iborra, 2004, pp. 28, 348).

Aquest cas és rellevant, ja que les dades permeten proposar una interpretació funcional a l'àmbit on apareix i presenta una cronologia aparentment ben acotada, les restes òssies han estat objecte d'estudi; tot i que no s'exposen abundants dades concretes sobre la unitat estratigràfica en qüestió. En aquest sentit cal recordar que tampoc disposem de dades que especifiquin la tipologia dels

elements ceràmics localitzats. D'aquest cas, com resulta evident, destaca especialment la ubicació del dipòsit, localitzat a l'interior d'una cantonera. També destaquen la gran quantitat de restes de fauna i d'ictiofauna localitzades; així com la presència d'altres elements com ho és l'anell de ferro o bé els fragments ceràmics i la inhumació d'un porc de curta edat a l'estrat d'anivellament del recinte.

2.1.10. El Tossalet de Montmirà

2.1.10.1. Habitació 1

Durant les excavacions de l'any 1990 es va localitzar una inhumació infantil l'habitació 1, situada al nord-oest de l'assentament. D'aquesta edificació no es poden especificar més dades sobre les seves característiques arquitectòniques, ja que no ens ha resultat possible accedir la publicació on es descriu l'espai. S'hauria de recalcar, en tot cas, que existeix debat entorn la seva cronologia. Els seus excavadors la situen de manera provisional entorn el s. V a.n.e.; mentre que N. Mesado, a través de la lectura de la seqüència estratigràfica publicada, considera que aquesta inhumació podria correspondre a un horitzó preibèric (Mesado, 2004, pp. 234-234).

La inhumació, estava disposada al costat d'un tall vertical de la roca natural i situada sobre un bloc fraccionat d'aquesta. No presenta una preparació del dipòsit; ja que va ser dipositat directament sobre la roca en un indret on aquesta presentava una superfície òptima i quedava resguardada per la mateixa irregularitat de la roca mare. D'altra banda, es va realitzar l'enterrament de manera curosa, perquè es va seleccionar el lloc exacte tenint en compte la major protecció de les restes i la possibilitat de dipositar-lo de la manera desitjada, afegint pedres sota el crani i l'esquena de l'individu per evitar el desplaçament d'aquest a causa de la inclinació de la superfície. Amb relació a aquest fet arqueològic també es va documentar una llar de foc de morfologia ovalada d'entre 2-3 cm de potència; a banda d'estar situats a la mateixa cota, sobre l'esquelet de l'infant es varen localitzar restes antracològiques, fet que evidencia l'associació entre ambdós elements (Grangel et al., 1991, pp. 207-208) (Fig. 74).

Fig. 74. Detall de la llar i la inhumació d'H.1 (Grangel et al, 1991, p. 271)

L'esquelet que correspondria a un individu d'entre 3 i 4 setmanes de vida va ser localitzat i conservat en la seva posició original, va aparèixer en decúbit lateral dret; és a dir en posició fetal, *in situ*, tot i que desplaçat lleugerament per la pressió dels sediments i la descomposició del cos. Pel que fa al desplaçament dels ossos corresponents a la mandíbula i a la cara no poden ser explicats de la mateixa manera¹⁵. El fet que fos conservat conjuntament amb la llosa que li feia de superfície no permet observar la totalitat de les restes òssies (Grangel et al., 1991, p. 208, 213) (Fig. 75).

Pel que fa al crani d'aquest individu s'observen: parietals incomplets; la zona frontal anterior resta destruïda; el frontal només es conserva un fragment unit a l'òrbita dreta; part escamosa del temporal dret; els fragments corresponents a la cara presenten un desplaçament anormal -enfonsats i cap a la dreta- (ós zigomàtic dret, nasal, òrbita esquerra, maxil·lar superior). També resten, però separats, dos fragments del maxil·lar inferior. Respecte de la columna vertebral, situada en posició primària s'observen: l'os cervical encabint amb les primeres vèrtebres dorsals, les

Fig. 75. Fotografia de la inhumació al laboratori (Grangel et al., 1991, p. 218)

apòfisis transversals i l'apòfisi espinosa. Les costelles, no unides a l'estèrnum estan pràcticament en posició original disposada a manera de "ventall". S'observa també: la clavícula esquerra, l'escàpula, l'húmer esquerra, cúbit esquerra, radi esquerra, metacarpians de la mà esquerra, falanges,

¹⁵ La discussió sobre l'explicació d'aquest fenomen es desenvolupa a l'apartat 4.1.1.

húmer dret, cúbit dret, radi dret, metacarpians drets, falanges, columna lumbar, els dos coxals, l'isqui, l'ili, fèmur esquerre, fèmur dret, tibia dreta quatre metatarsians, el fèmur dret, el peroné dret (Grangel et al., 1991, pp. 208- 211).

Com resulta evident, aquest context presenta diversos problemes, com ara la impossibilitat personal d'accedir a certa informació -que provoca la manca de coneixement envers l'àmbit on es localitza el dipòsit-, o bé el debat cronològic envers aquesta inhumació. Tot i això és un cas on les restes òssies han estat objecte d'un estudi complet que ofereix dades rigoroses i resultats suggerents.

2.1.11. Els Estrets

2.1.11.1. Departament D-1

Aquest recinte de morfologia rectangular (9,5 m x 3,5 m), excavat durant la campanya de l'any 1995, se situa al sector oest de l'assentament, just a la intersecció de dos carrers que el delimiten pel seu costat nord i est. Només se'nexcavar l'espai més septentrional, durant aquestes tasques es va documentar l'existència de dos àmbits dins aquest recinte, separats per un parament de pedres, UE 1020, que cobreix un terç de la seva amplada del cos del recinte (Fig. 76). Es varen documentar dos accessos: un al nord, que obriria pas a una habitació annexa, i un a l'est, a la façana de l'edifici complementat amb una rampa, construïda amb pedres, que salvava el desnivell entre la cota del carrer i la de l'accés a l'edifici. D'aquest recinte, a nivell d'estructures, cal destacar una estructura situada en una posició central de l'espai més proper a l'accés conformada per lloses planes. La major part del material, recuperat a la UE 1008, que correspon a un nivell d'enderroc de tovot estava conformat per recipients amfòrics i d'emmagatzematge i al costat del mur, UE 1014, es constata un major volum de ceràmica grollera de cuina (Barrachina i Llorens, 1996, pp. 323-324).

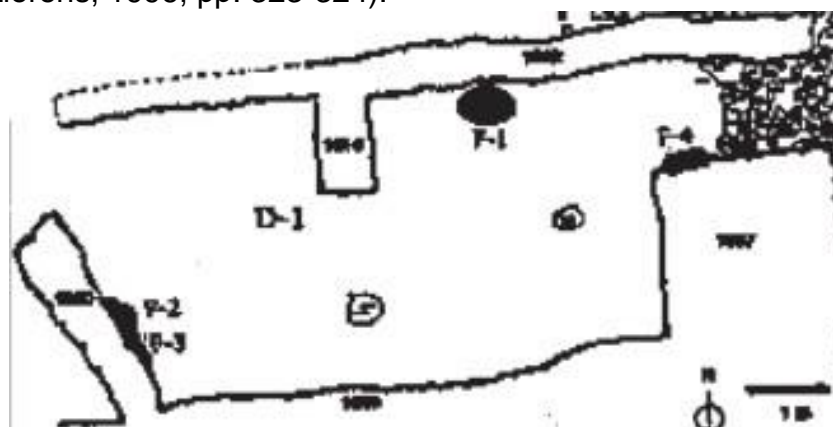

Fig. 76. Planta del nivell d'ocupació del D-1 amb la rampa d'accés i els dipòsits (F-1, F-2, F-3 i F-4) (Barrachina i Llorens, 1996, p.325) (Editat)

En d'aquest recinte es varen documentar tres inhumacions (F-1, F-2 i F-3) dipositades en dues fosses, excavades a la roca. F-1 (Fig. 77), situada a l'àmbit est, correspon a una inhumació primària realitzada amb posterioritat a la construcció de l'edifici; ja que retallava el nivell de paviment quedava retallat per la fossa (UE 1029) on restaven dipositades les restes. Aquesta estructura en negatiu de morfologia el·líptica (68 cm de llargada, 42 cm d'amplada, 20 cm de profunditat), excavada a la roca natural, estava situada al costat del mur nord, UE 1002. Les restes de l'individu estan disposades seguint l'orientació del parament interior (Barrachina i Llorens, 1996, pp. 325-326).

Fig. 77. Dibuix inhumació F-1 (Barrachina i Llorens, 1996, p. 326)

D'altra banda les inhumacions F-2 i F3 (Fig. 78), ubicades a l'àmbit oest, estaven situades dintre la mateixa fossa, UE 1031, de morfologia irregular i de dimensions superiors (1 m de llargada, 30 cm d'amplada, 24 cm de profunditat). La

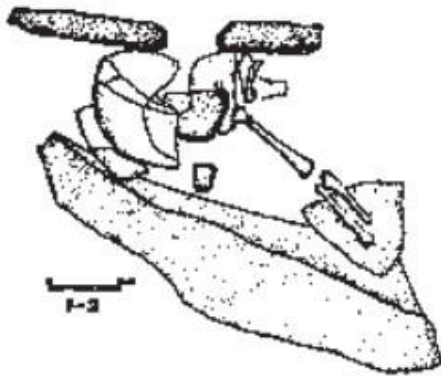

Fig. 78. Dibuix inhumació F-2 (Barrachina i Llorens, 1996, p. 327)

fossa no presentava cap retall del nivell de pavimentació; fet que ens indicaria que es tracta d'una estructura del mateix moment d'ocupació de l'indret o anterior. Aquesta restava delimitada per la fonamentació del mur oest de l'edifici i un seguit de pedres que delimiten la resta del perímetre de la fossa. Cal remarcar també la presència de pedres a l'interior de la fossa, falcant el crani i per sobre de les restes; aquestes darreres de dimensions més petites. Sobre F-2, s'interpreta que es tractaria d'un enterrament primari, evidenciat per la connexió anatòmica de part de les restes, que amb posterioritat hauria estat alterat. Pel que fa a F3 no es pot confirmar que es tractés d'una inhumació primària; ja que les restes estaven disperses per la fossa (Barrachina i Llorens, 1996, pp. 326-327).

D'aquests individus, dos d'ells són d'edat perinatal (F-1 i F-2, entre 7 i 11 setmanes de vida) i el darrer es tractava d'un fetus (F-3). La inhumació F-1 té representada totes les seves parts, amb ossos sencers i fragmentats de manera parcial. S'identifiquen ossos del cap, dels maxil·lars, gèrmens dentaris, ossos de

l'orella, de les extremitats superiors, de la columna, dels coxals i de les extremitats inferiors. La inhumació F-2 està pitjor representada. Les parts que presenten més restes són el crani i els maxil·lars, tot i que no resten completes, i en menor mesura, es varen recuperar restes del tòrax, la pelvis i les extremitats inferiors. Finalment F-3 presenta parts del tòrax, i les extremitats superiors i inferiors, només representades per "2 o 3" ossos (Majó, 1996, pp. 339-340).

Finalment, destaquem una fossa excavada a la roca (F-4), que contenia les restes d'una mandíbula de porc senglar. Aquesta estructura, de morfologia irregular, està situada a l'espai d'accés al recinte, al final de la rampa esmentada i just al costat del mur. A nivell estratigràfic, restava per sota del nivell d'ocupació i cobert per aquest, de la mateixa manera que F2 i F3, i, per tant, es vincula aquest dipòsit amb el moment de construcció de l'edifici (Barrachina i Llorens, 1996, pp. 327-328).

D'aquest context cal destacar la presència de tres dipòsits relacionables amb pràctiques o accions rituals. En dues de les fosses trobem tres inhumacions infantils, una d'elles retallant el paviment de l'àmbit. D'altra banda, pel que fa al dipòsit amb restes de fauna, cal remarcar sobretot la seva ubicació.

3. Discussió i categorització dels casos exposats

En aquest apartat, es recullen les dades fruit de l'estudi dels contextos i se n'efectua una categorització a partir de criteris objectius. Quant a l'organització interna dels diferents apartats, cal dir que primerament es procedeix a descriure la categoria sorgida de l'estudi específic dels dipòsits rituals i, en segon lloc, es fa referència al tipus d'espais analitzats, en funció de la seva possible funcionalitat.

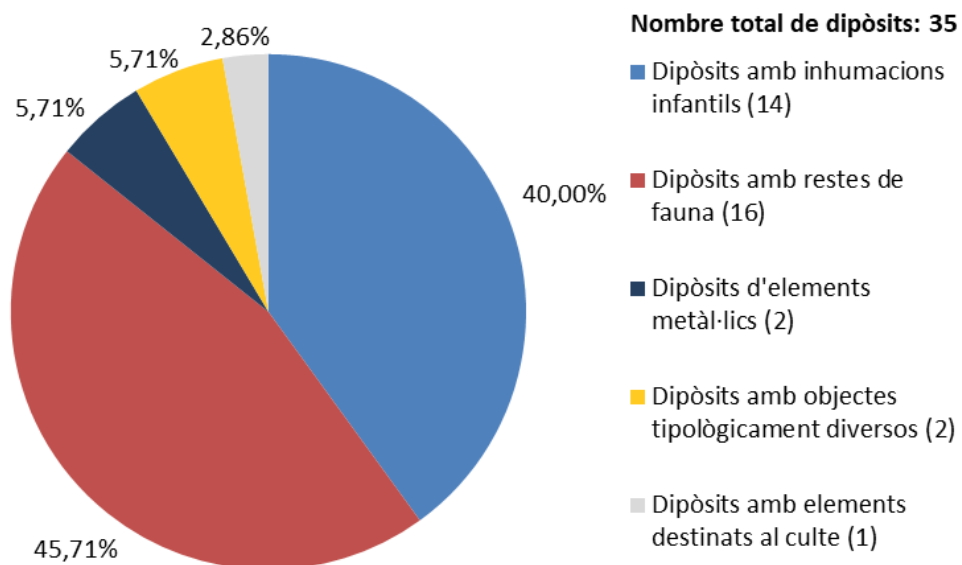
Pel que fa a les categories inhumacions infantils i dipòsits d'animals, es realitza un modest estudi de les variables numèriques, per tal d'intentar establir, confirmar o contrastar patrons que puguin nodrir les propostes interpretatives.

Evidentment, ens fem al càrrec que les dades d'aquest estudi numèric tenen un valor aproximatiu, a causa de la parcialitat del registre arqueològic i sovint a la manca d'estudis faunístics i antropològics d'aquests contextos. Tot i això, el conjunt de contextos seleccionat, conforma un corpus de casos, majoritàriament, ben documentat, que ofereix l'oportunitat d'assolir resultats suggeridors i contrastables amb contextos similars d'altres territoris aliens al nostre àmbit específic d'estudi.

Finalment, cal esmentar que amb la configuració d'aquests apartats no pretenem establir unes categories normatives, ja que s'assumeix la variabilitat i les particularitats específiques que solen presentar el tipus de contextos i gestos rituals que analitzem en aquest treball. De la mateixa manera, es busca també l'exposició sintetitzada de les dades descrites anteriorment i la seva interpretació ordenada.

3.1. Dipòsits rituals

Percentatges segons les diferents categories de dipòsits

3.1.1. Dipòsits amb inhumacions infantils

Els resultats dels casos seleccionats ens mostren que aquests enterraments es localitzen en 5 dels 11 jaciments estudiats (Coll del Moro, la Moleta del Remei, Puig de la Nau, Tossalet de Montmirà i els Estrets), que corresponen a un mínim de 22 individus enterrats -sense tenir en compte la possible inhumació infantil de l'àmbit 10 del Bordissal. Pel que fa al tipus d'inhumació, segons la informació disponible, comptaríem amb 3 inhumacions primàries, 1 possible inhumació primària, 12 de secundàries i altres 6 no determinables.

D'aquestes 22 inhumacions, 10 inhumacions apareixen individualitzades i 12 contingudes en 4 estructures que contenen restes de diversos individus (3 al dipòsit de l'àmbit 7 del Coll del Moro; 2 al sector 2A del Coll del Moro, 5 a l'estructura semicircular de l'habitació 17 de la Moleta del Remei; 2 a l'estructura pseudo-elíptica de l'àmbit oest del recinte 38000 de Puig de la Nau; 2 en la fossa pseudo-elíptica del departament 1 dels Estrets). En aquest sentit també cal destacar els espais on apareixen més d'una inhumació infantil en diferents dipòsits (l'àmbit oest del recinte 38000 de Puig de la Nau i el departament 1 dels Estrets).

Pel que fa a l'edat dels 22 individus identificats (només disposem d'aquesta informació en relació a 15 individus), cal assenyalar que l'individu de mort més prematura compta amb menys de 3 mesos (inhumació F-3 dels Estrets) de gestació i el que presenta una edat més longeva correspon, com a màxim a 9 mesos de vida (Recinte 05000 de Puig de la Nau). En total, comptem amb la presència de 12 inhumacions de fetus pròpiament dits: 3 individus amb menys de set mesos de vida intrauterina i 10 d'entre 7 i 9 mesos de gestació; a més, cal afegir-hi 9 nadons: 1 d'entre 3-4 setmanes, 1 d'un mes, 2 amb un màxim de tres mesos i 1 d'entre 8-9 mesos. Per tant, tenim un total d'11 infants perinatals (individus d'entre 22 setmanes de gestació i 7 dies de vida).

L'estudi també mostra contextos d'aquest tipus durant tot el marc cronològic estudiat, 450-50 a.n.e. Els enterraments més antics amb cronologies precisables són els que corresponen a la fase V de Puig de la Nau (de mitjans a finals del s. V a.n.e.); en segon lloc tindriem el cas de la Moleta del Remei (finals de s. V - principis de s. III a.n.e.); en tercer i quart lloc, respectivament tenim els contextos del Coll del Moro (s. III - II a.n.e.) i del departament 1 dels Estrets (finals s. III - mitjans s.I), que *grosso modo*, es poden emmarcar entre el moment de construcció i abandonament de l'edifici on s'ubicaven.

Una constant en tots els casos es que no presenten elements materials d'acompanyament a mode d'aixovar. Tot i això, en algun cas, els enterraments apareixen associats a restes de fauna (Sector 1-B i R. 38000 de Puig de la Nau). En aquest sentit, cal esmentar que també es documenta la presència tant d'inhumacions infantils com de dipòsits d'animals en un mateix àmbit (R. 38000 de Puig de la Nau, Departament 1 dels Estrets) o edifici (Edifici B del Coll del Moro).

En relació amb els dipòsits, cal esmentar que en cap dels casos aquests individus resten dipositats en urnes, atès que la majoria de les restes es localitzen

en fosses directament sota la pavimentació dels recintes, és a dir als nivells de preparació, o sobre la roca natural. En general els dipòsits no presenten una preparació molt acurada. En alguns casos (F-2 i F-3 dels Estrets), l'estructura en negatiu està delimitada per pedres i en altres casos alhora també presenten elements de cobertura com ara lloses (A.7 del Coll del Moro, H.17 Moleta del Remei) o revestiments (R. 38000 de Puig de la Nau). És rellevant esmentar que en determinades ocasions les inhumacions estaven situades sota estructures o agençaments. Aquest és el cas de les inhumacions documentades als sectors 1B i 2A del Coll del Moro, les quals estaven situades sota un contenidor o un petit forn i sota una cantonera de pedres.

A nivell estratigràfic, totes les restes es localitzen en fosses sota la pavimentació dels recintes, és a dir als nivells de preparació i en alguns casos es documenta que aquesta fossa està retallant el nivell de paviment, com és el cas de la inhumació F-1 del jaciment dels Estrets; per bé que també podríem considerar en aquest mateix sentit casos com el del Sector 1A del Coll del Moro, on la roca natural regularitzada funciona com a nivell d'ús.

A nivell de localització a l'interior dels àmbits, tot i que hi ha alguna excepció, s'observa una predilecció a dipositar-los propers als murs dels recintes i en algun cas en les cantonades. D'altra banda, també comptem amb casos que es troben en relació amb la llar de foc (H.1 Tossalet de Montmirà) o bé una estructura constructiva o d'equipament (sectors 2A i 1B del Coll del Moro).

Com hem pogut observar a través dels diferents contextos descrits, aquestes inhumacions es documenten en 12 espais de naturalesa diversa: 5 individus estan en suposats espais vinculats al culte (H.17 de la Moleta del Remei), 5 altres individus en espais als quals se'ls hi ha atribuït una funcionalitat domèstica (1 individu a R 03000 de Puig de la Nau; 1 a H.1 de Tossalet de Montmirà; 3 a D-1 Els Estrets), 9 individus han aparegut en espais de clara funció econòmica (àmbit 7, sectors 1A i 2A del Coll del Moro; R 38000 de Puig de la Nau), finalment, 1 individu en espais dels quals no s'especifica la funcionalitat concreta (1 a R 05000 de Puig de la Nau) o bé és incerta (1 al sector 1B del Coll del Moro; 1 a Z.A.P a Moleta del Remei).

3.1.2. Dipòsits amb restes de fauna

Els resultats dels casos seleccionats ens mostra que aquests enterraments d'animals es localitzen en 8 dels 11 jaciments estudiats (Coll del Moro, l'Assut, el Bordissal, la Moleta del Remei, Puig de la Nau, la Morranda i els Estrets) que corresponen a un mínim de 22 individus, sense comptar el dipòsit UE 2012 del jaciment de la Morranda; del qual no disposem de les dades. Entre les restes trobem representades diverses espècies, tant domèstiques: 13 porcs, 6 ovis (2 ovelles, 1 cabra, 3 indeterminats) i 1 cavall; com salvatges: restes d'1 conill, de cérvol i senglar (1 individu), així com restes de peix.

D'aquestes 22 inhumacions, 11 apareixen individualitzades i 5 contingudes en dipòsits que contenen restes de més d'un individu (2 al dipòsit UF-3, A.14 de l'Assut; 7 en 3 dipòsits, R. 38000 de Puig de la Nau; 2 al dipòsit del R. 40000 de Puig de la Nau). Els espais on apareixen més d'un dipòsit de fauna són: l'àmbit 14 de l'Assut, l'àmbit oest del recinte 38000 i el recinte 40000 de Puig de la Nau i l'àmbit A del recinte 2 de la Morranda; d'aquest darrer cas cal destacar el dipòsit UE 2012 que presumiblement seria el que més individus presenta.

En relació amb l'edat dels 22 individus identificats, disposem d'aquesta informació en 11 casos. L'individu de mort més prematura compta amb menys de 7 mesos (Àmbit A, recinte 2 la Morranda) de gestació i el que presenta una edat més longeva correspon a com a màxim 3 anys (R. 38000 de Puig de la Nau). S'ha documentat la presència de 3 animals amb menys d'un any de vida, 6 que presenten edats al voltant de l'any de vida i 2 individus que sobrepassen l'any de vida (entre 2-3 anys).

L'estudi també mostra contextos d'aquest tipus durant tot el marc cronològic estudiat, 450-50 a.n.e. Els enterraments més antics estudiats, amb cronologies precisables, són els que corresponen a la fase V de Puig de la Nau i els contextos de l'àmbit 14 de l'Assut (de mitjans a finals del s. V a.n.e. i voltants de s. V a.n.e, respectivament); en segon, tercer i quart lloc, respectivament, tenim els contextos del Bordissal (s. V-III a.n.e.), del Coll del Moro (s. III - II a.n.e.) i del departament 1 dels Estrets (finals s. III - mitjans s.I), que *grosso modo*, es poden emmarcar entre el moment de construcció i abandonament de l'edifici on s'ubicaven. Finalment el cas que presenta cronologies més recents és el de la Morranda (s. II a.n.e.), moment de construcció del recinte on s'ubicaven.

En la majoria dels casos aquestes restes de fauna no apareixen juntament amb altres materials, tot i que en alguns casos apareixen associats a elements metàl·lics o ceràmics (com en el dipòsit de la porta d'accés de la muralla interior de la Moleta del Remei i el dipòsit UE 2012 de la Morrandà). En algun cas, els enterraments apareixen associats a restes òssies humanes d'individus infantils (Sector 1-B i R. 38000 de Puig de la Nau). En aquest sentit, cal recordar que també es documenta la presència tant d'inhumacions infantils com de dipòsits d'animals en un mateix àmbit (R. 38000 de Puig de la Nau i Departament 1 dels Estrets) o edificis (Edifici B del Coll del Moro).

Del total de casos exposats, en pocs hem pogut accedir als resultats de l'estudi arqueozoològic i probablement de manera proporcional, són pocs els contextos en què s'evidencien tracés antròpiques o d'altra mena. Tot i això s'han detectat evidències directes d'accions sacrificials (2); de processament carni (3); de consum (1); d'exposició al foc (1); mossegades de cànid (1), en 4 dels 16 dipòsits de fauna (UF-1, UF-2, UF-3 de l'A14 de l'Assut, i UE 2012 de la Morrandà).

En relació a les característiques generals d'aquests dipòsits, totes les restes es localitzen en fosses sota la pavimentació dels recintes, és a dir als nivells de preparació. En aquest sentit cal esmentar que tan sols en un dels casos es documenta que aquesta fossa està retallant el nivell de paviment (A. 2 del Bordissal); sense tenir en compte els espais on el que es retalla és la roca natural i que alhora també conforma el nivell d'ús. En general, no presenten una preparació molt acurada, tot i que en alguns casos el dipòsit pot estar delimitat per pedres. En aquest sentit, destaca el dipòsit de la UE 2012 de l'àmbit A del recinte 2 de la Morrandà, que estava contingut per una estructura de pedres que configurava un "banqueta" adossada al paviment.

D'aquests dipòsits caldria destacar la seva ubicació dins l'àmbit en el qual es documenta. Tot i que hi ha alguna excepció s'observa una predilecció a dipositar-se al costat de algun dels paraments i, en menor mesura a les cantonades. D'altra banda, en alguns casos es troba en relació amb la llar de foc (R. 55000 Puig de la Nau).

Com hem pogut observar a través dels diferents contextos descrits, aquestes inhumacions es documenten en 12 espais de naturalesa diversa dins dels jaciments estudiats. Així, doncs, 2 individus es documenten en espais als quals se'ls ha atribuït una funcionalitat domèstica (1 a R 55000 de Puig de la Nau; 1 a D-1 Els Estrets), 10

en espais de clara funció econòmica (8 a R 38000 i 1 a R 5900 de Puig de la Nau; 1 a l'àmbit A, R. 2 de la Morranda), 1 en espais de circulació (dipòsit de la porta de la muralla interior de la Moleta del Remei) i 3 en espais dels quals no s'especifica la funcionalitat concreta o bé aquesta és poc clara(2 als sectors 1B i 2F Coll del Moro; 1 a R 05000 Puig de la Nau).

3.1.3. Dipòsits amb elements metàl·lics

Aquesta categoria està constituïda per dos contextos: el dipòsit de l'àmbit 55 de les Planetes i el dipòsit del recinte 38000 de Puig de la Nau. Dos casos que únicament tenen en comú que ambdós dipòsits estan conformats per objectes únicament de materials metàl·lics.

El primer, el cas de Les Planetes, està conformat per un lingot de ferro situat al fons d'una estructura semicircular de producció metal·lúrgica a l'àmbit 55; un espai que tot i no es va poder excavar completament, sembla que correspondria a un indret amb una funcionalitat clarament productiva; és a dir econòmica.

El segon, és el context documentat a la UE 38018 (enderroc de la part alta dels murs de tàpia), de l'àmbit oest del recinte 38000 del Puig de la Nau, un espai també de clara funcionalitat productiva i d'emmagatzematge. Aquest conjunt està conformat per diversos objectes d'or (dues arracades, dos penjolls en creixent, un passador bicònic), i de plata (un braçalet obert i una moneda fraccionària grega).

3.1.4. Dipòsits amb objectes tipològicament diversos

Aquest apartat està conformat per dos contextos: el dipòsit localitzat al sector 2F del Coll del Moro i el dipòsit de l'àmbit A del recinte 2 de la Morranda. Dos casos que únicament tenen en comú que estan conformats per objectes de diferent naturalesa, entre els quals s'inclouen: ítems metàl·lics, objectes ceràmics, restes de fauna i de vegetals.

El primer cas, el del Coll del Moro, integra una sèrie de materials continguts en una fossa retallada a la roca natural del sector 2F. Aquests materials són: una dena de collaret, un vaset ceràmic fet a mà, un fragment d'os de porc, així com un fragment de lleguminosa i una llavor de raïm, aquests darrers recuperats amb el rentatge posterior del sediment.

En segon lloc, el cas de l'àmbit A del recinte 2 la Morranda, un dipòsit que restava dins d'una petita banqueta situada a la cantonada. Aquests materials són una cornamenta de cérvol, a la qual li havien extret la cornamenta major; restes d'ictiofauna; restes òssies inconnexes de macrofauna; abundants carbons; fragments de ceràmica de cuina, corresponents a un fons pla; ceràmica a torn; i un anell de ferro

3.1.5. Dipòsits amb elements destinats al culte

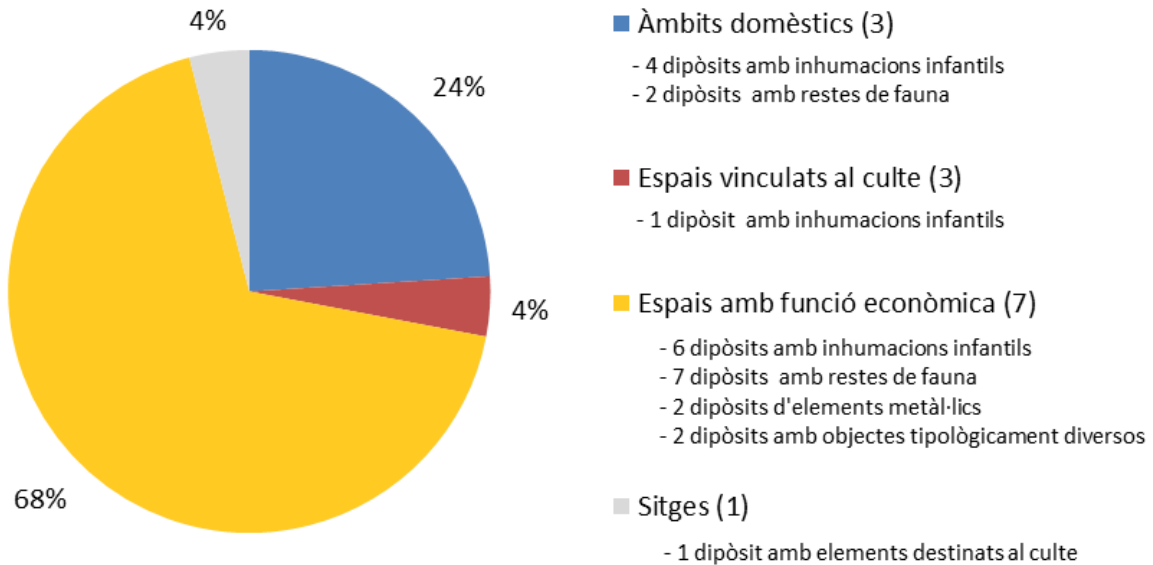
En aquest apartat s'inclou un únic cas, el dipòsit del Bordissal on es recuperaren nombroses (com a mínim una trentena) terracotes figurades amb representacions femenines i dues tanagres, uns ítems, que com veurem intrínsecament vinculats a usos rituals. Un conjunt procedent d'una suposada sitja, denominada amb posterioritat SJ-8, que està situada dins l'àmbit 11 del jaciment, un espai de funcionalitat desconeguda.

Així mateix, cal tenir en compte diversos materials que els treballs realitzats amb posterioritat al jaciment del Bordissal han permès vincular a la fossa en qüestió. Es tracta de vasos ceràmics que corresponen a produccions ibèriques a mà i a torn; entre els quals destaca la imitació d'un *skyphos*, així com la presència de vaixel·la d'importació, en concret vaixel·la fina de vernís negre, entre la qual s'identifiquen *kylix*, *skyphos*, pàteres i plats de peix.

3.2. Espais on es realitzen pràctiques rituals

Percentatges dels dipòsits segons la funció de l'espai

Nombre de recintes amb funcionalitat determinada: 14 de 24 totals

3.2.1. Àmbits domèstics

Aquest punt comprèn tots aquells recintes als quals s'ha atribuït una funcionalitat domèstica. Aquests són concretament l'àmbit 8 del Coll del Moro, els recintes 03000 i 55000 de Puig de la Nau, l'habitació 1 del Tossalet de Montmirà i el departament 1 dels Estrets. Per tant, són 5 els espais que presenten aquesta funcionalitat dels 24 recintes analitzats en aquest treball.

Aquestes evidències estan representades per, la presència d'objectes i agençaments singulars, com és el cas de l'àmbit 8 del Coll del Moro; o bé pel fet de presentar dipòsits que es vinculen de manera intrínseca amb el món de les pràctiques rituals, com dipòsits restes de fauna (2 dipòsits, R5500 Puig de la Nau i D-1 els Estrets) i inhumacions infantils (un mínim de cinc individus enterrats, en 4 dipòsits, H.1 Tossalet de Montmirà i D-1 els Estrets). En aquest sentit destaca el departament 1 dels Estrets per la concentració d'evidències que presenta (1 dipòsit de fauna i 3 inhumacions infantils).

3.2.2. Espais vinculats al culte

En aquesta categoria s'engloben tots aquells recintes per als quals se n'ha proposat un ús com a espais de reunió, amb connotacions de caràcter cultural o ritual, com és el cas dels edificis 10 i 31 del Castellet de Banyoles i l'habitació 17 de la Moleta del Remei. Per tant, tan sols presenten aquestes característiques 3 dels 24 recintes analitzats en aquest treball.

Es tracta d'uns espais que destaquen per les seves característiques arquitectòniques (com la distribució o els agençaments) i pel fet de presentar elements que es vinculen de manera intrínseca amb el món de les pràctiques rituals (com llars de foc singulars o dipòsits amb inhumacions infantils).

3.2.3. Espais amb funcionalitat econòmica

En aquest apartat s'engloben tots aquells recintes per als quals s'ha proposat una funcionalitat econòmica, ja sigui com a espais de processament d'aliments, espais de transformació de matèries primeres, com lli, vi o ferro, o bé magatzems. Aquests són concretament els contextos de l'àmbit 7, sectors 1A i 2A del Coll del Moro; l'àmbit 55 de les Planetes; els recintes 38000, 5000 i 59000 de Puig de la Nau i l'àmbit A del recinte 2 de la Morrandà. Per tant, són 7 els espais que presenten aquesta funcionalitat dels 24 recintes analitzats en aquest treball.

Aquestes evidències estan representades per, la presència d'objectes de diversos tipus en dipòsits: faunístics (7), amb elements metàl·lics (2), heterogenis (2) i amb inhumacions infantils (6). Contextos que com hem vist es vinculen de manera intrínseca amb el món de les pràctiques rituals o que són interpretables en aquest sentit. Destaca l'àmbit oest del recinte 38000 de Puig de la Nau per ser l'espai amb més concentració d'evidències (1 dipòsit amb elements metàl·lics, 4 dipòsits de fauna, 3 inhumacions infantils).

3.2.4. Sitges

Aquest punt està conformat per un únic cas, concretament la fossa excavada l'any 1953 al Bordissal (SJ-8), que com hem vist contenia objectes de caràcter marcadament litúrgic. Dos elements que, sota el meu criteri, considero rellevant a l'hora d'interpretar aquest dipòsit són el tipus d'estructura i l'espai on s'ubicaven.

En aquest cas, S. Vilaseca descriu l'estructura en qüestió com una sitja d'estructura ovoide d'uns 2,20 m d'altura i d'1,60 m d'amplada, aproximadament (Diloli et al., 1999). Una interpretació que s'accepta en les diverses publicacions posteriors i queda reforçada arran de les darreres excavacions al jaciment, les quals varen permetre la documentació de diverses sitges, una de les quals destaca per la seva ubicació particular a l'interior de l'àmbit 9. De la mateixa manera que la SJ-8, que hauria quedat ubicada a l'interior de l'àmbit 11 (Marlasca et al., 2017a, pp. 32, 48). Dades que d'altra banda són rellevants, ja que ara per ara estariem davant del conjunt de sitges més septentrional de l'àrea adscrita al territori ilercavó.

3.2.5. Espais de circulació

Aquesta categoria engloba diversos contextos que s'han documentat en espais de circulació en els espais d'hàbitat estudiats i concretament són: el dipòsit de la porta de la muralla interior de la Moleta del Remei, les petxines localitzades en la part frontal d'un dels esglaons a l'accés del recinte 53000 i les restes documentades en diversos carrers de Puig de la Nau.

Aquestes evidències estan representades per, la presència d'un dipòsit amb les restes de les extremitats d'un cavall acompanyat de bronzes, a la Moleta del Remei, situat sobre la roca natural i cobert per una llosa, en relació amb la porta de la muralla interior de l'espai d'hàbitat. També la presència d'elements simbòlics a l'accés del recinte 53000 i les restes d'individus humans adults documentades als carrers: A (R 01000), B (R 04000, R 09000, R 11000), C (R 17000) i H (R 61000). L'estudi d'aquestes restes va permetre la identificació d'un mínim de 9 individus (1 carrer A; 3 conjunts al carrer B, que poden pertànyer al mateix individu; 1 al carrer C; 4 al carrer H). D'aquests s'han determinat que 1 correspon a un individu femení i 4 a individus masculins. Tot i l'estat de conservació i fragmentació de les restes s'han pogut determinar les edats aproximades de 5 individus (2 adults de menys 40 anys; 1 d'entre 31 i 50 anys; 1 de 40 anys i 1 de més de 40 anys).

3.2.6. Indrets indeterminats

Aquest punt està configurat únicament pel cas de Serra de l'Espasa, d'on provenen nombrosos objectes vinculats a usos rituals. Com ja s'ha explicat, malauradament, aquest jaciment fou víctima de l'espoli continuat; fet que provoca

que d'aquest jaciment no es puguin concretar massa dades ni tampoc quina era la naturalesa o funcionalitat precisa d'aquest espai.

4. Interpretació de les diferents categories

4.1. Dipòsits rituals

Aquest tipus de dipòsits són sovint l'evidència més clara de la realització d'accions amb connotacions simbòliques en els contextos protohistòrics peninsulars. El fet de depositar materials, majoritàriament en una estructura en negatiu, pot respondre a accions culturals de diferent naturalesa. Partim de la premissa que la configuració d'aquests dipòsits hauria estat resultat d'una seqüència d'accions més complexa; podent ser, en alguns casos, el resultat de l'eliminació o ocultació ritualitzada dels objectes emprats durant aquestes accions.

4.1.1. Dipòsits amb inhumacions infantils

L'enterrament d'infants en el subsòl d'assentaments és un fenomen que no és exclusiu de contextos protohistòrics del nord-est peninsular, sinó que és una pràctica que es documenta de manera habitual, arreu de la península, a la denominada àrea ibèrica, celtibèrica, així com al sud de la Gàl·lia (Gusi i Muriel, 2008, pp. 258) (Fig. 79). És una pràctica documentada en contextos neolítics d'Europa, que està molt ben representada entre els segles V - II a.n.e., tot i que perdurarà fins a l'època medieval i la trobarem documentada també en època moderna i contemporània (Duran et al., 2015, p. 205).

Fig. 79. Representació hipotètica d'un enterrament doble (Subirà i Molist, 2008, p. 371)

En l'àmbit peninsular, es documenta ja en cronologies de l'edat del bronze, contextos que s'han vinculat a influències centreeuropees. Per tant, aquest ritual es va desvincular de les pràctiques pròpies de les influències de la colonització fenícia; les quals es posen en relació amb el culte necrolàtric i amb els sacrificis fundacionals (Oliver i Gómez, 1989, p. 58). En aquest sentit, cal destacar que en el món hel·lènic es documenten també inhumacions d'infants, vinculades al culte domèstic, dintre d'un recipient ceràmic, sota els paviments d'edificacions, durant el període hel·làdic mitjà, fins ben entrat el període clàssic (Valiente, 1991, p. 147). De la mateixa manera, es documenten inhumacions, en urna o sense, també en contextos arqueològics de l'Edat del Bronze del Pròxim Orient, tant en temples com en habitatges (Cabrero, 2008, pp. 55-57).

Així doncs, diversos investigadors han apuntat la hipòtesi que aquesta pràctica ritual formaria part d'una tradició que s'hauria gestat durant l'edat del bronze a la península com ho demostren els casos de cronologia preibèrica (Belarte i Sanmartí, 1997, p.14; Belarte, 2021, p. 129; Oliver i Gómez, 1989, p. 58; Oliver, 2006, p. 212; Valiente, 1991, p. 154).

Alguns exemples d'inhumacions infantils en assentaments de l'edat del bronze provenen de la zona argàrica en jaciments com: l'Argar (Antas, Almeria) (Lull, 1983), Gatas (Turre, Almeria) (Buikstra et al., 1999), Cerro de las Viñas (Lorca, Murcia) (Ayala et al., 2000), la Bastida (Totana, Murcia) (Martínez et al., 1996). Així mateix, disposem de contextos d'aquestes cronologies a l'àrea d'Alacant, com (Miguel i Siles, 2020, p. 25): Cabezo Redondo (Villena) (Hernández, 2009), Mas del Corral (Alcoi) (Miguel i Siles, 2020) (Fig. 80), Peña Negra (Crevillent) (De Miguel, 2001). També del bronze final, al nord-est peninsular (Belarte i Sanmartí, 1997, p. 14; Belarte, 2021, p. 129): a Vincamet (Fraga, Baix Cinca) (Moya et al., 2005) (Fig. 81), a Vilars d'Arbeca (Les Garrigues) (Agustí et al., 2000), al Tossal de les Tanalles (Sidamon, Pla d'Urgell) (Campillo, 1993), el Poblat de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer/Térmens, Noguera) (Gallard i Junyent, 1989).

Fig. 80. A l'esquerra, bol conservat en el Museu Arqueològic d'Alcoi amb la reubicació de les restes òssies d'una de les inhumacions infantils de Mas de Corral (Miguel i Siles, 2020, p. 22). Fig. 81. A la dreta, detall de l'enterrament perinatal EN-58 del sector 1 de Vincamet (Moya et al., 2005, p. 41)

En relació al nord-est peninsular, disposem de diversos contextos d'alguns dels jaciments analitzats en aquest treball, amb cronologies de la primera edat del ferro, com els enterraments de les habitacions 7 i 67 de la Moleta del Remei (Garcia, 2005); o bé de l'ibèric antic com ho són els casos de les inhumacions documentades a la torre del Coll del Moro (Rafel et al., 2015, pp. 14-16), el recinte 28000 i 33000 de Puig de la Nau (Oliver, 2006, pp. 142, 209-211) i la de l'habitació 8 de la Moleta del Remei (Gracia et al., 1990, pp. 13-14). També comptem amb casos d'aquests períodes d'altres assentaments de fora de l'àrea d'estudi, com per exemple el Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental) (Francès i Guàrdia, 2011, p. 275) o el Molí de l'Espígol (Tornabous, Urgell) (Principal i Subirà, 2020, pp. 353-357).

Alguns exemples del període ibèric ple i del ibèric final en diferents assentaments, fora de l'àrea d'estudi d'aquest treball, són: Ullastret (Baix Empordà), tant a l'illa d'en Reixac (Fig. 82), com en el Puig de Sant Andreu (Agustí et al., 2008, pp. 118-121); Turó de Ca n'Oliver (Francès i Guàrdia, 2011, p. 275), Estinçells (Verdú, Urgell) (Muriel i Asensio, 2010) (Fig. 83); Molí de l'Espígol (Principal i Subirà, 2020, pp. 353-357); Peña del Moro (Sant Just Desvern, Baix Llobregat) o Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) (Belarte i Sanmartí, 1997, pp. 14-15).

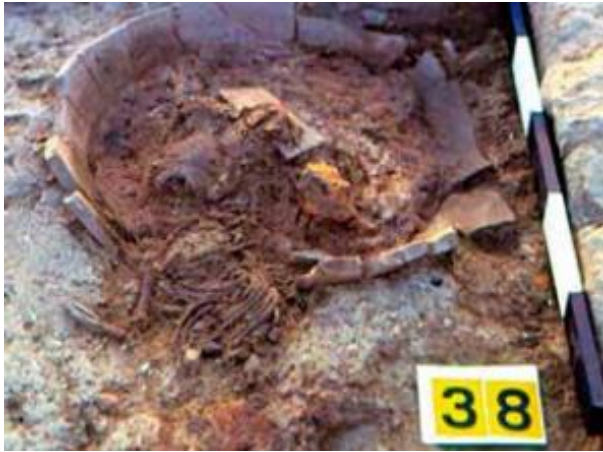

Fig. 82. A l'esquerra, inhumació d'un postnatal a l'Illa d'en Reixac, s. IV a.n.e., envoltat per fragments ceràmics d'una gran gerra (Agustí et al., 2008, p. 135). Fig. 83. A la dreta, enterrament d'un fetus o perinatal a Els Estinçlells, III-II a.n.e. (Muriel i Asensio, 2006, p. 54)

Pel que fa a casos de cronologies posteriors corresponents a contextos alt imperials, comptem amb exemples com els documentats durant les excavacions realitzades a l'Antic Portal de la Magdalena (Lleida), i a *Celsa* (Velilla d'Ebre, Saragossa) (Pérez, 1998).

No només es documenten inhumacions infantils en l'interior de recintes de funcionalitat domèstica, econòmica, cultural i defensiva, sinó que també es documenten en sitges, com és el cas de la sitja 138 de Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà) (Agustí et al. 2008, pp. 121-122). En escasses ocasions, s'han documentat enterraments d'infants en necròpolis, com succeeix als espais d'enterrament del curs inferior de l'Ebre corresponents al s. V a.n.e., aquest cas amb els corresponents aixovars (Rafel et al., 2012, p. 35).

L'absència d'aixovars és una constant en tots els casos estudiats en aquest

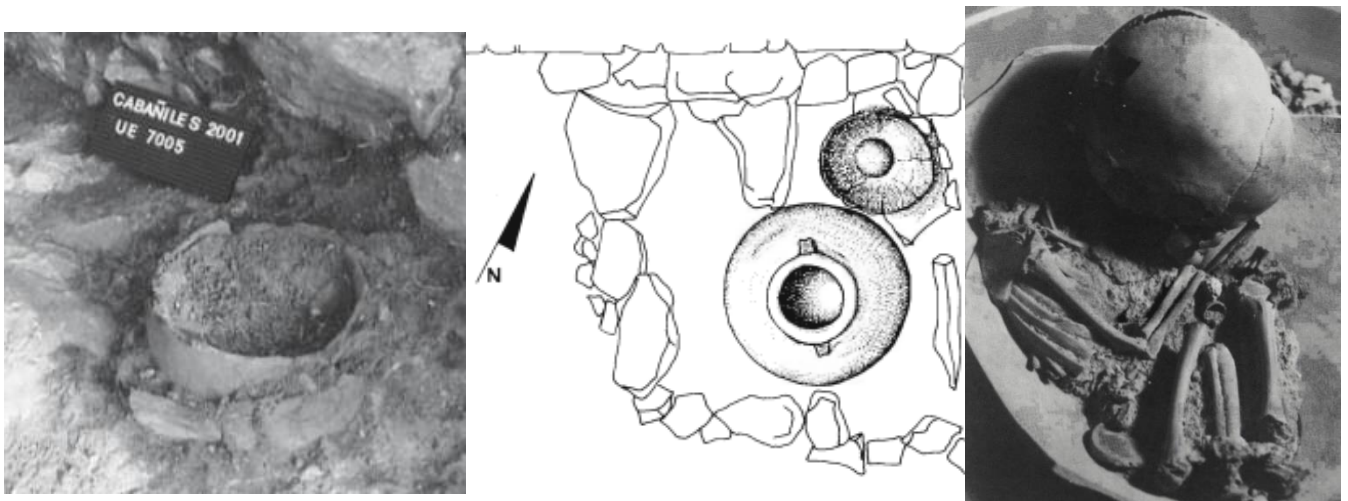

Fig. 84. Aixovar de la inhumació infantil del departament 3 del Castellet de Bernabé (Guérin, 1989, p. 68)

treball. Tot i això, s'han documentat inhumacions infantils en assentaments situats en la nostra àrea d'estudi, però fora del marc cronològic, les quals s'acompanyaven de certs materials, com és el cas de l'enterrament de la torre del Coll del Moro (Rafel et al., 2015, pp. 14-16). Altres casos destaquen també per aquesta circumstància, com ara: la inhumació documentada a l'àmbit 87/19 de l'Alto de la Cruz (Cortes, Navarra), 750-700 a.n.e., presentava un collaret (Maluquer et al., 1990); l'enterrament en urna del departament 3 del Castellet de Bernabé (Lliria,

València), situada entre principis i primera meitat del s. IV a.n.e., que incloïa diversos elements de petites dimensions, alguns dels quals corresponents probablement a adorns (una possible arracada, una turmellera, una polsera filiforme -probablement conformada per una petxina i una campaneta de bronze- i una miniatura d'una eina de bronze) (Guérin et al., 1989, pp. 64-69) (Fig 84). Altres exemples més tardans, del s. II a.n.e., són: l'enterrament de bessons del departament C1 del Molón (Camporrobles, València), que presentava unes pinces de bronze; o bé, les inhumacions documentades al Palomar (Oliete, Terol) (Lorrio et al., 2010).

També remarquem que, en cap dels casos estudiats, l'enterrament estava contingut dins d'una urna. Malgrat això, disposem d'exemples d'inhumacions infantils en urna, en jaciments propers a l'àrea estudiada. En aquest sentit, cal referenciar el conjunt de La Escudilla i Los Cabañiles (Zucaina, Alt Millars) (Gusi, 1995; Falomir i Muriel, 2006) (Fig. 85), contextos corresponents a l'ibèric antic. Altres exemples d'aquest tipus són: Hostal Nou (Ares del Maestrat) (Oliver, 1981, pp. 192-193), Sant Josep (Vall d'Uixó, la Plana Baixa), el Castellet de Bernabé (Llíria, Camp de Túria) (Fig. 86 i 87), la Seña (Villar del Arzobispo), los Villares (Caudete de las Fuentes, Requena-Utiel), i l'Alcúdia (Elx, Baix Vinalopó) (Oliver i Gómez, 1989).

D'esquerra a dreta. Fig. 85. Inhumació en urna de tres individus, estança C3 de Los Cabañiles Falomir y Muriel, 2006, p. 182). Fig. 86 i 87. Planta de la inhumació del departament 3 del Castellet de Bernabé i vista de l'esquelet complet (Guérin et al., 1989, pp. 65, 93)

En relació a aquest fet s'observen dues tendències clares: d'una banda, la predilecció per l'ús d'urnes en aquest tipus d'enterraments, al País Valencià, i, de l'altra, les inhumacions directament en fossa, majoritàries en el nord-est peninsular (Valiente, 1991, p. 147). Més concretament, els enterraments d'infants en urna d'època ibèrica en espais d'hàbitat són poc habituals més amunt del riu Millars, és a dir en la major part de l'actual província de Castelló.

Les inhumacions de l'àrea d'estudi, generalment, estan dipositades en una fossa simple, realitzada sota els paviments d'alguns àmbits, sense preparació especial ni tampoc aixovars (Belarte i Sanmartí, 1997, p. 13). Tot i això, com s'ha pogut apreciar, aquests dipòsits de restes infantils presenten múltiples variables pel que fa tipus d'enterrament i del dipòsit, la posició de l'esquelet, el tipus d'espai on es localitzen, la disposició dins el mateix àmbit, etc. Aquestes variables, d'altra banda, ajuden a elaborar propostes interpretatives sobre aquesta pràctica ritual.

D'entrada, aquestes pràctiques rituals, contràriament a les pràctiques funeràries documentades en el cas d'individus adults de la cultura ibèrica, se situen en espais d'hàbitat i no en una necròpolis. En destaca també el tractament diferencial de les restes: inhumació en el cas d'individus perinatals i cremació pel que fa als individus adults (Belarte, 2021, p.129). Cal dir, però, que hi ha excepcions, com ara la incineració en urna d'un individu adult al jaciment de la Torre de Foios (Lucena del Cid, Alacatén), disposada en relació a la torre de l'assentament (Gil-Mascarell et al., 1996). De la mateixa manera, cal destacar la singularitat d'altres assentaments com Numància, on es va documentar una inhumació en urna en un espai adossat a la muralla (Alfayé, 2007, pp. 11-16).

Alguns investigadors (Barriol, 1990; Muriel, et al., 2006, Oliver, 2004) han vinculat les inhumacions infantils amb les pràctiques descrites en fonts textuais, concretament Plini el Vell (*Plin.*, N.H., VII, 15), on es fa referència a les pràctiques funeràries d'infants. Concretament, s'especifica que, fins que l'infant no té totes les dents ha de ser inhumat i no incinerat. Aquest fenomen està documentat etnogràficament en cultures africanes, que vinculen aquestes pràctiques amb el concepte "terra-mare", amb la intencionalitat que aquesta creï una altra vida a canvi del retorn d'un individu mort prematurament (Muriel, et al., 2008, pp. 297-298). D'altra banda, el fet que també es localitzin en espais productius, com ja s'ha comentat, no sembla confirmar aquesta hipòtesi i fa pensar que podria estar indicant una intencionalitat diferent.

L'absència d'enterraments d'infants a les necròpolis es documenta en diverses cultures arqueològiques. Aquesta pràctica respon al fet que els individus de curta edat no haurien estat considerats com a part de la comunitat, fins que aquests no haguessin realitzat certes pràctiques rituals d'inserció a la societat. En nombrosos casos, destaca la presència de restes d'animals juntament amb els enterraments d'infants (González, 2003, p. 137).

Aquesta relació entre les inhumacions infantils i l'enterrament de restes de fauna dins de l'espai d'hàbitat, es manifesta en diversos contextos presentats en aquest treball, tant dintre de la mateixa fossa com del recinte. Aquest fenomen és freqüent, a partir del s. V a.n.e., en assentaments d'un ampli espai geogràfic que comprèn des del Llenguadoc, fins a l'àrea valenciana. També són presents, però poc freqüents, els casos d'aquest tipus en altres jaciments de la Península com: Soto de Medinilla (Valladolid) o a l'Alto de la Cruz (Albizuri, 2011, 97); o bé a Cerrocuquillo (Villaluenga, Toledo) (Torija et al., 2010).

Així mateix, s'ha documentat aquesta associació en diferents recintes d'alguns jaciments protohistòrics peninsulars, de cronologies pre-ibèriques, com és el cas de l'habitació 7 de la Moleta del Remei (Sardà, 2010, pp. 451-452); o bé ibèriques, com és el cas del Turó de Ca n'Oliver, Les Guàrdies (Vendrell, Baix Penedès) (Albizuri, 2011), Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) (Belarte i Sanmartí, 1997, p. 12), i Puig de la Nau (Oliver i Perea, 1999). Quant a la interpretació d'aquest fenomen, cal dir que s'ha vinculat amb rituals fundacionals, actes sacrificials i amb els sacrificis de substitució (Oliver, 2004), així com amb sacrificis vinculats a la ritualitat funerària (Albizuri, 2011, p. 98).

Com resulta evident, existeix debat sobre la interpretació d'aquest tipus d'accions; tot i això s'ha pressuposat que estem davant de l'enterrament sistematitzat d'individus d'edat prematura morts per causes naturals (Valiente, 1991, p. 146). Aquests contextos s'han vinculat, com ja hem dit, a pràctiques funeràries, que podrien ser de caràcter familiar, d'individus encara no integrats a la comunitat. S'ha proposat o bé que poguessin correspondre a accions sacrificials, conegudes en diferents societats prehistòriques, com succeeix en el món semita; o bé que es tractés d'infanticidis que tindrien com a objectiu el control poblacional. Així mateix, s'ha plantejat que poguessin correspondre a rituals que propiciarien la reducció de la mortalitat infantil o l'augment de naixements. De la mateixa manera, aquestes

inhumacions s'han vinculat amb rituals propiciatoris i de protecció de diferents activitats econòmiques (Gusi i Muriel, 2008, pp. 288-303).

L'enterrament d'infants perinatals es relaciona molt sovint a l'alta taxa de mortalitat infantil i, tot i que els casos documentats són, proporcionalment, nombrosos arreu de la península, no estarien representant la totalitat de la mortalitat d'aquest sector de la població (Gusi i Muriel, 2008, p. 288). Aquest fet, que sembla indiscutible, juntament amb l'escassetat d'inhumacions infantils en necròpolis, condueix a pensar en pràctiques funeràries específiques destinades a certs individus de la comunitat d'una franja d'edat molt concreta i restringida i que, en cap cas, devia representar el volum total d'individus que haurien mort en edat perinatal.

Aquesta interpretació presenta aparentment un problema i està relacionada també amb el tipus d'espais on es documenten. En altres paraules, si assumíssim que es tracta d'accions únicament vinculades al tractament de les restes de determinats individus, presumiblement s'haurien generat espais de caràcter comunitari per a aquest fi o bé s'haurien concentrat en espais domèstics; establint-se en aquest darrer cas una estreta relació amb el nucli familiar. Però, com hem pogut constatar, es localitzen en espais de funcions molt diverses que condueixen a propostes interpretatives allunyades de les intencionalitats purament vinculades a les pròpies de la cultura funerària.

Tot plegat, tant la baixa representativitat funerària infantil com el fet que es documentin en espais d'hàbitat porta a vincular aquestes inhumacions infantils a rituals domèstics (Graells i Sardà, 2011, p. 174).

Alguns autors defensen la possibilitat que corresponguin a sacrificis fundacionals amb connotacions propiciatòries o profilàctiques (Cabrero, 2008; Oliver i Gómez, 1987; Oliver, 2004). En aquest sentit, destaca l'estreta relació amb les inhumacions animals pel que fa a les característiques dels dipòsits i la seva ubicació. Fins i tot, en alguns casos, estan presents ambdós tipus de dipòsits en el mateix espai. En el cas de la presència de restes de fauna, assumim que es tracta d'animals sacrificats; en el cas dels infants, es relaciona -com hem vist- amb l'alta taxa de mortalitat infantil, encara que no representa el total de la població. Amb rigor, tampoc no podem negar categòricament la idea de sacrifici perquè aquesta acció no necessàriament deixa evidències en les restes òssies.

Un altre problema per a la interpretació de les inhumacions analitzades en aquest treball és el fet que en la seva gran majoria corresponguin a inhumacions

secundàries; és a dir que impliquen una manipulació de les restes després del procés de putrefacció i una selecció d'aquestes per ser enterrades, finalment, en l'indret on es localitzen (Garcia et al., 1989, pp. 140-142). Connectant amb la hipòtesi dels sacrificis, cal dir que aquesta interpretació contempla la possibilitat que les inhumacions primàries fossin sacrificis, pròpiament dits, mentre que les secundàries s'entenguessin com a sacrificis substitutoris, ja que s'utilitzaven les restes d'un nadó mort anteriorment. De la mateixa manera, els dipòsits faunístics correspondrien a substitucions d'infants per animals (Oliver, 2004, p. 394). D'aquesta manera, s'intenta explicar la representació parcial dels individus, la semblança que presenten amb els dipòsits de fauna, etc. És aquesta una hipòtesi controvertida, que deixant de banda la seva versemblança, és interessant, perquè explica molts problemes exposats al debat acadèmic entorn d'aquest fenomen. D'altra banda, el fet que no hi hagi documentades evidències d'infanticidi en cap cas la converteix en una proposta aparentment inversemblant.

Finalment, cal destacar l'especificitat temporal en què es produeixen aquests dipòsits, en aquest treball, majoritàriament enterraments secundaris col·locats en el moment d'alçat de determinats cossos constructius. Cal esmentar les excepcions que no segueixen aquest patró: casos com els dipòsits de l'àmbit 7 del Coll del Moro (taller de lli) o de l'habitació 17 de la Moleta del Remei (un edifici interpretable com un espai de reunió) implicarien un ús de la mateixa fossa de manera continuada per a col·locació de despulles d'infants. En el cas de la moleta del Remei, la fossa hauria estat utilitzada durant una àmplia forquilla cronològica. També ambdós casos són els que presenten un major nombre d'individus dintre una mateixa fossa (A. 7 Coll del Moro, 3 individus; H.17 Moleta del Remei, 5 individus). Aquest fenomen resulta molt interessant a nivell interpretatiu; per tal com podria evidenciar la predilecció de certs l'indret o bé la importància de la variable socioeconòmica a l'hora de realitzar aquestes pràctiques.

En conclusió, el tractament diferencial de les restes d'individus d'una certa franja d'edat pot explicar-se com una pràctica derivada del sistema de creences escatològiques. Hi ha indicis que condueixen a pensar que darrere d'aquestes hi ha una intencionalitat diferent de la pròpia de la cultura funerària: l'escassa representativitat numèrica amb relació a la taxa de mortalitat, la ubicació en espais de funcionalitat diversa, el fet que majoritàriament siguin enterraments secundaris i la similitud que presenten amb els dipòsits de fauna. En la mateixa línia, en la

majoria dels casos, destaca l'especificitat espai temporal (construcció d'un recinte), mentre que en alguns casos es constata que l'enterrament no és contemporani al moment d'alçat dels edificis, coincidint de vegades amb una reforma, i, en altres, es documenta la reiteració d'inhumacions en un mateix dipòsit.

Per tant, aquestes activitats també podrien haver buscat una altra intencionalitat, presumiblement profilàctica o propiciatòria vinculada als espais on es localitzen, majoritàriament realitzades en el moment fundacional. Unes pràctiques que molt probablement correspondrien a la ritualitat funerària o bé podrien estar influïdes per aquesta o confluïr-hi, per la qual cosa no es pot descartar que també impliqués un factor apotropaic pel que fa a l'individu inhumat. Considerem, que aquestes inhumacions d'infants tindrien un caràcter comunitari i ritual i que implicarien el reconeixement social de l'individu, donant resposta a significacions religioses i intencionalitats profilàctiques (Graells i Sardà, 2011, p. 175).

4.1.2. Dipòsits amb restes de fauna

Aquest fenomen s'identifica sovint amb contextos protohistòrics de l'àmbit peninsular, amb més freqüència i més ben documentat en les àrees corresponents actualment al sud de França, Catalunya, Aragó i València (Mata et al. 2014, pp. 179-180, 184). Aquesta dada presumiblement evidencia diferències entre la ritualitat domèstica d'aquest ampli espai geogràfic i la resta de pobles preromans de la península (Albizuri, 2011, p. 85).

A banda dels contextos identificats en àmbits de diferents funcions dels llocs d'hàbitat, també es documenten aquests dipòsits interpretats en clau ritual en contextos funeraris i espais culturals extra-urbans, com succeeix, tot i que en menor mesura, en les coves-santuari (Mata et al. 2014, pp. 179-180, 184). Així ho demostren les últimes intervencions realitzades a la Sala del Llac de la Cova de la Font Major (Espluga de Francolí, Conca de Barberà)¹⁶. Així mateix, s'ha documentat l'enterrament d'animals en diverses sitges amortitzades interpretades en clau ritual, com per exemple als jaciments següents: Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà) (Pons et al., 1998) o Can Rodon de l'Hort (Cabrer de Mar, Maresme) (Valenzuela i Nieto, 2020); Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès) (López et al., 2015); Serra dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà) (Belmonte et al., 2013).

¹⁶ Dades actualment inèdites resultat de la campanya del novembre de l'any 2020 dirigides per I. Cots

Aquests enterraments de restes animals, generalment situats sota els paviments i en relació amb els murs de diversos tipus de recintes de jaciments ibèrics, s'ha considerat generalment com un acte ritual, el qual podria correspondre a una acció sacrificial associada sobretot a un ritual fundacional (Fig. 88). L'espai del nord-est peninsular és on més ben documentades tenim aquestes pràctiques i on se'n constata la seva presència ja en cronologies preibèriques, com a: Vilars d'Arbeca (Les Garrigues) (Belarte i Sanmartí, 1997, p- 7), Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre), Moleta del Remei (Alcanar, Monstià) (Belarte i Sanmartí, 1997, pp. 8-9). En època ibèrica, les trobem en jaciments com: Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà) (Pons, 1997), Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà) (Codina et al., 2009), Turó de Can Olivé (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental) (Albizuri, 2011)., Penya del Moro (Sant Just Desvern, Baix Llobregat) (Barberà, 1998), Olèrdola (Valenzuela, 2009), Alorda Park (Calafell, Baix Penedés) (Valenzuela, 2008). Aquests dipòsits també estan presents en alguns dels jaciments estudiats: Coll del Moro, l'Assut, el Bordissal, la Moleta del Remei, Puig de la Nau, la Morranda i els Estrets.

Els animals corresponen en la majoria de casos a animals domèstics, generalment ovicàprids d'edat prematura. L'anàlisi dels contextos evidencia que en el territori estudiat els suïds estan força més representats que els ovicàprids, dotze i sis individus respectivament. Aquest fet és degut sobretot a la presència de nombrosos individus de suïds al recinte 38000 de Puig de la Nau, concretament set. En menor mesura, també són presents bòvis, cèrvids i senglars. Tot i que no en aquests contextos, en altres jaciments s'ha constatat per a aquests tipus de pràctiques l'ús de galls, a Alorda Park (Belarte i Sanmartí, 1997, pp. 9, 12), o de gossos, a Mas Castellar de Pontós (Pons, 1997, pp. 78-80).

Com hem vist, els individus documentats estan representats de manera parcial encara que en algun cas estan sencers o gairebé. Cap d'ells presenta connexió anatòmica completa; fet que no invalida necessàriament la hipòtesi que el cadàver no fos dipositat sencer. A partir de l'estudi zooarqueològic dels nombrosos

Fig. 88. Exvot de bronze recuperat a Las Torres de Bujalamed (La Puerta de Segura), s. V a.n.e. que representa l'escena de sacrifici d'un cànid (Mata et al., 2014, p.181)

enterraments d'ovicàprids en diverses estances de la Peña del Moro, es varen establir tres tipus de dipòsit (A, B i C) tenint en compte les parts representades dels individus (Miró i Molist, 1990, pp. 313-314) (Fig. 89).

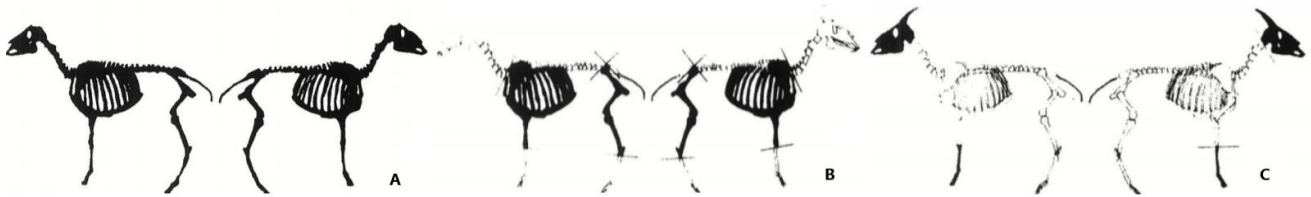

Fig. 89. Exemples dels diferents tipus de dipòsits d'ovicàprids documentats a la Peña del Moro (Miró i Molist, 1990, p. 315). (Editat)

Fig. 90. Dipòsit d'ovicàprid tipus A, àmbit 2, Ca n'Oliver (Albizuri, S. 2011, p. 90)

El primer, l'A (Fig. 90), correspon als dipòsits que presenten les restes completes de l'animal, sense connexió anatòmica, que mostren evidències d'haver estat sotmeses a algun tractament: escorxament, decapitació, seccionament de les articulacions i exposició a termoalteracions. En segon lloc, el tipus B abraça

els que estan representats parcialment i presenten fractures i marques de tall. En tercer lloc, el tipus C (Fig. 91), correspon a dipòsits que presenten el crani i les extremitats d'aquests. L'associació entre crani i extremitats es documenta, en diversos assentaments ibèrics del nord-est peninsular, com és el cas del Turó de Ca n'Oliver, Peña del Moro i Alorda Park. Aquesta selecció de les restes s'interpreta com una ofrena de baix valor carni, en què la pell estava unida a les extremitats; fenomen usual a l'hora d'escorxar un animal (Albizuri, 2011, pp. 89-90, 98).

Fig. 91. Dipòsit d'ovicàprid tipus C, d'Alorda Park, s. V-IV a.n.e (Belarte i Valenzuela, 2013, p. 9)

Entre els casos analitzats, tenim clars exemples d'aquests tipus de dipòsit. Al tipus A correspondrien, sens dubte, els ovis UF-1 i UF-2 de l'àmbit A14 de l'Assut o les restes de suïd (UE 38038) del recinte 38000 de Puig de la Nau. La majoria de contextos analitzats correspondrien al tipus B. Del tipus C és el recinte 55000 de Puig de la Nau

(ovicàpid representat per crani extrems de les quatre potes).

Els casos localitzats en espais domèstics s'interpreten com a sacrificis i/o ofrenes alimentàries, animals i presumiblement vegetals. Hi ha al darrere la intencionalitat de protegir la llar i s'han vinculat, per la seva ubicació sota els sòls dels recintes, amb forces de caràcter tel·lúric o bé amb els avantpassats (Mata et al. 2014, p. 179). Els casos que són interpretables com a ofrenes alimentàries són aquells conformats per determinades restes òssies aptes per al consum que no presenten evidències d'aquest, com podria ser el cas del dipòsit de l'àmbit 2 del Bordissal, per exemple.

Com hem pogut apreciar, els dipòsits de fauna es documenten en diferents espais dels àmbits, sota el paviment, agençaments, llindars de portes, murs i es localitzen tant en espais de cert caràcter comunitari o de reunió com en espais interpretables com privats. Cal remarcar que s'evidencien accions de comensalitat en alguns d'aquests contextos, encara que no sempre disposem de les dades de l'estudi de les restes faunístiques recuperades, fet que genera problemes interpretatius (Mata et al. 2014, p. 179).

D'aquestes pràctiques freqüentment relacionades amb rituals domèstics, fundacionals o sacrificials, de caràcter propiciatori per l'edifici i pels seus habitants, se n'han destacat les implicacions socials. En aquest sentit es conceben com a possibles estratègies d'una unitat domèstica per refermar la seva posició social a través del culte als avantpassats i de les pràctiques de comensalitat ritual (Grau et al., 2015, p. 80). De fet, aquests enterraments s'associen a actes sacrificials i de consum ritual, ambdues activitats representades en alguns dels contextos analitzats.

A banda de les dades arqueològiques, disposem de referències en fonts escrites que mencionen la pràctica de sacrificis animals entre els pobles preromans peninsulars. Estrabó (Str. III, 3, 7) esmenta la realització d'actes sacrificials dedicats a una divinitat per part de la "gent del nord" (grups etno-geogràfics que limiten amb la Celtibèria septentrional i la costa nord de la Península). Es fa referència al sacrifici d'ovicàpids, de presoners de guerra i de cavalls; així com a sacrificis múltiples, però no s'especifica quina seria la intencionalitat d'aquests actes, que podien respondre a necessitats de diferent naturalesa (propiciar, impetrar, augurar, sacralitzar, etc.) (Churruca, 2009, pp. 803, 806).

Cal citar novament a Estrabó (Str. IV, 1, 6), perquè al·ludeix a les colonitzacions gregues del nord-est peninsular i a la influència cultural que suposà

per les poblacions indígenes. Concretament, en el fragment, se'ns explica que aquests contactes haurien provocat la transmissió de rituals exògens, els actes sacrificials grecs, i arquetips nous, com el culte a Àrtemis Efèsia (Ruiz de Arbulo, 2003, pp. 161-164).

L'adopció dels rituals sacrificials grecs entre les societats ibèriques del nord-est peninsular s'ha posat en relació amb el registre arqueològic per explicar certes característiques habituals d'aquests dipòsits. La comparativa d'aquests dipòsits amb les dades provinents de les fonts textuais i l'arqueologia sobre els sacrificis de la cultura hel·lènica denota certs paral·lelismes. En primer lloc, l'associació de potes i cap de l'animal vinculada a la ritualitat grega. En segon lloc, els actes sacrificials en el món grec estarien directament relacionats amb la realització de pràctiques funeràries, fet que podria explicar la presència de dipòsits faunístics en relació amb inhumacions infantils (Albizuri, 2011, p.98).

A tall de conclusió, s'aprecia que aquests dipòsits de fauna presenten diverses variables que condueixen a pensar que el sacrifici d'animals, i en alguns casos el seu posterior consum, haurien estat accions habituals en diferents rituals de naturalesa diversa, amb particularitats regionals.

Quant als dipòsits interpretats com a rituals fundacionals, inclouen diversos materials destinats a ser oferts. Són accions que no només es localitzen en contextos residencials, sinó que també es documenten en santuaris i s'han localitzat en fosses sota els paviments, en forats de pal, o bé dins de trinxeres. Així doncs, es vinculen a la construcció d'edificis i a l'execució de projectes urbanístics (Miret, 2016, p. 168), com la construcció d'un assentament, o bé, en alguns casos, es poden relacionar amb reformes arquitectòniques d'estructures precedents. En alguns casos, en què els enterraments infantils s'han documentat sota el paviment d'una torre, han estat interpretats també com a evidències d'un ritual fundacional, com succeeix al Coll del Moro (Rafel et al., 2015, pp. 14-16) i a Puig de la Nau (Oliver, 2006, p. 211).

Són molts els contextos recollits en aquest treball que han estat interpretats d'aquesta manera (sector 2F, Coll del Moro; A.14, Assut; accés muralla interior, Moleta del Remei; R. 55000, Puig de la Nau; F-4, D-1, Estrets). Els criteris per justificar aquesta interpretació han estat sovint la ubicació dins dels recintes, al costat dels murs, i també la situació per sota el paviment d'aquests; és a dir, en els estrats d'anivellament dels espais. D'altra banda, l'estudi dels diversos casos

demostra que alguns dels dipòsits retallaven el mateix paviment deixant en evidència que la configuració de la fossa s'hauria realitzat en un moment indeterminat, després de la construcció de la pavimentació. Cal dir que aquest és un fenomen habitual documentat altres jaciments, com Vilars d'Arbeca. La correlació estratigràfica, per tant, no ens permet vincular aquests dipòsits amb el moment de l'alçat dels edificis (Nieto, 2013, p. 133).

Així doncs, en aquests casos, tot i que aquestes fosses podrien haver-se realitzat en un moment vinculat a la fundació de l'edifici, no hi ha cap evidència que ho corroborei, de la mateixa manera que difícilment podem pensar en aquests rituals de fundació en els casos en què es realitzen deposicions reiterades en la mateixa fossa, com succeeix a l'àmbit 7 del Coll del Moro i l'habitació 17 de la Moleta del Remei. Val a dir que de vegades es vinculen a moments de transformació o de reformulació dels recintes, com pot ser el cas de l'àmbit 2 del Bordissal. Però en el cas que no es puguin establir aquestes vinculacions poden perfectament ser interpretades com a ofrena vinculada a la ritualitat domèstica.

El cas més representatiu d'aquests dipòsits interpretats com a rituals fundacionals són els contextos UF-1 (dipòsit tipus A, cabra d'uns 18 mesos) UF-2 (dipòsit tipus A, ovis perinatal) i UF-3 (porc infantil i dues extremitats d'ovis) del recinte A14 de l'Assut; ja que comptem amb diversos indicis que permeten aquesta interpretació.

Cal recordar que les tres fosses, datades al voltant del s. V a.n.e. estaven dins de l'estrat d'anivellament de l'habitació, sense retallar el paviment del recinte i, per tant, es relacionen amb el moment de la construcció d'aquest àmbit adossat a la muralla, així com amb l'execució de la fase constructiva de l'Assut, associada a l'inici del seu funcionament, com un autèntic assentament ibèric fortificat. Així mateix, caldria remarcar la seva ubicació dins d'aquest àmbit, a tocar de l'únic mur reaprofitat de les estructures precedents que corresponen a la primera fase d'ocupació de l'indret (s. VII a.n.e.); fet que podria implicar certes connotacions simbòliques.

Els contextos UF-1 i UF-2 (Fig. 92 i 93) presenten les característiques dels dipòsits del tipus A i les restes varen ser sotmeses a un tractament abans de ser dipositades. En aquest cas, ambdós casos aquest tractament està representat per evidències de l'acte sacrificial (marques de tall a l'Atlas), i en el cas d'UF-2 per la possible extracció i l'exposició a altes temperatures. Aquest darrer fet també s'ha

documentat en casos d'aquesta tipologia: el cas del dipòsit 16 de Ca n'Oliver, on s'interpreta que les restes després de ser seccionades, sense ser escorxades ni descarnades, s'haurien col·locat al foc o a les brases (Albizuri, 2011, p. 98). Destaca el fet que els ovicàprids van ser enterrats sencers i que cap presenta evidències d'haver estat consumit; excepte en el cas UF-2 en el qual es constata una possible extracció del llom, així com l'edat prematura de l'ovicàprid i del suïd, de les UF-2 i UF-3, i les evidències de consum d'aquest darrer.

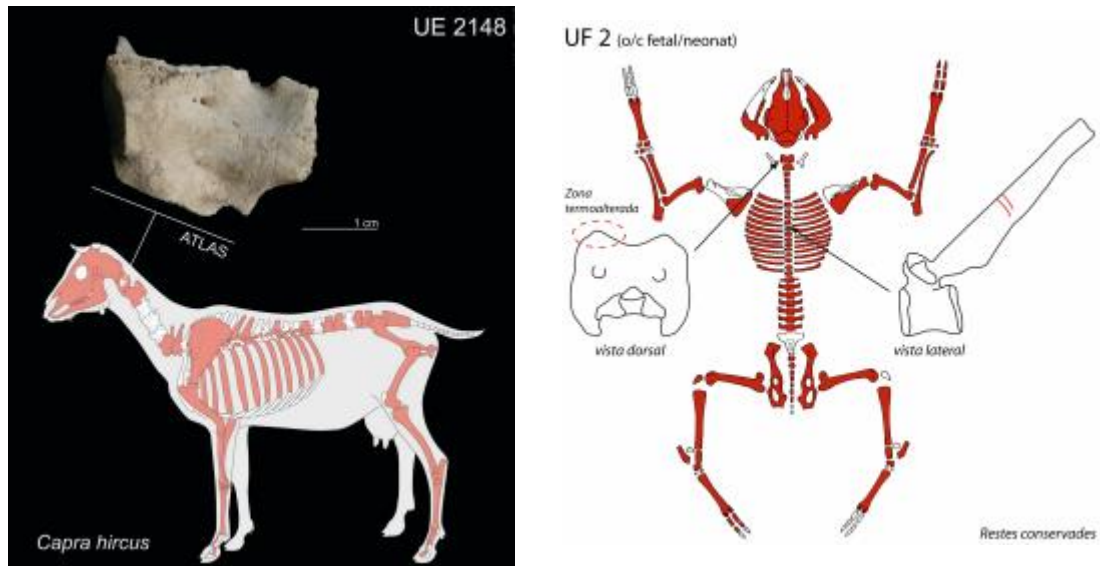

Fig. 92. A l'esquerra, imatge on s'aprecien les restes conservades de l'individu UF-1 i la marca de tall localitzada a l'atlas (Camarós i Rosell, 2010, p. 8). Fig. 93. A la dreta, representació gràfica de les diferents parts conservades de l'esquelet d'O/C fetal o neonat de la UF2 (en vermell). També es presenten les marques observades a les restes òssies (Camarós, 2011, p. 9)

L'estudi de les restes de fauna evidenciaria part de les accions que haurien conformat la totalitat de l'acte o pràctica ritual desenvolupada. En el cas de l'individu de *sus domesticus* (UF-3) (Fig. 94), les restes d'aquest presumiblement van ser generades com a resultat d'accions de consum ritual. En aquest sentit, els altres individus identificats, UF-1 i UF-2, poden ser interpretats com a sacrificis-ofrena d'animals: en el cas d'UF-2 hi ha evidències de l'acció del foc i del possible consum d'una part de l'animal, el llom. Per tant, les dades reafirmen la interpretació d'aquest cas com a vestigis d'un ritual fundacional.

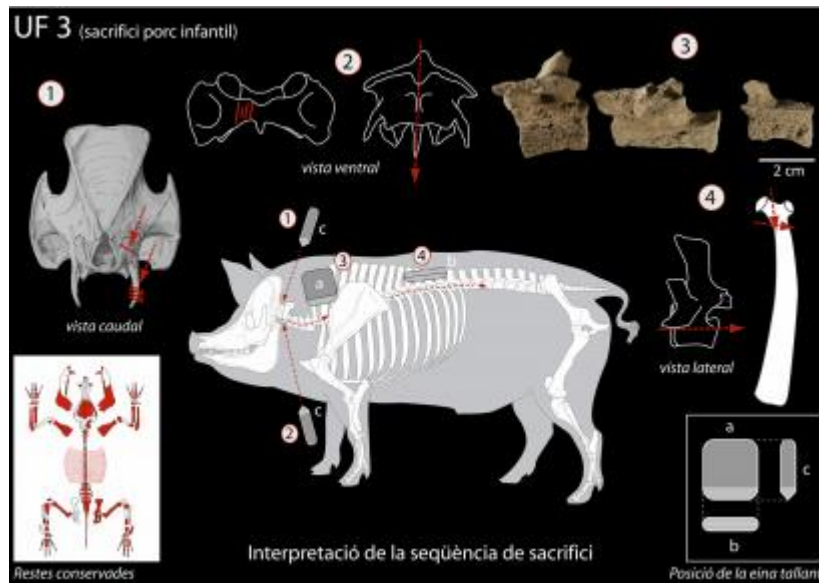

Fig. 94. Representació gràfica de la possible seqüència de sacrifici del suïd infantil de la UF-3 (Camarós, 2011, p. 10).

4.1.3. Dipòsits d'elements metàl·lics

Aquest és el cas de l'àmbit 55 Planetes, on es va documentar una estructura identificada com un forn metal·lúrgic (UE 528), reomplerta amb restes de combustió i una massa de ferro quadrangular al fons. L'estructura en qüestió correspon a un forn de reducció de metalls, les altes temperatures del qual juntament amb l'acció del martell permeten donar forma a la massa de ferro, o lingot, que es va documentar en aquest àmbit (Diloli, 2003, p. 84).

Així doncs, dins del procés de la producció d'elements de ferro, aquest context correspon a l'estadi previ a la configuració dels objectes, en el qual el material ja hauria passat per diverses fases del procés. Primerament, per l'extracció del sediment, dels petits dipòsits ferruginosos, presents a la zona, compostos sobretot per fang ferruginós. Aquests dipòsits són suficientment productius per abastir les necessitats de l'assentament. En segon lloc, el sediment passa al rentatge o triturat de les argiles i, en tercer lloc, es produeix l'enriquiment del mineral (Diloli, 2003, pp. 83-84).

La singularitat d'aquest context ve de la mà de la presència del lingot en aquesta estructura. En primer lloc, perquè es tractaria d'un material processat, llest per ser transformat en un objecte. En segon lloc, pels esforços emprats i pels recursos utilitzats per a generar el lingot, i, finalment, pel seu propi valor. Tot plegat condueix a pensar que aquest podria haver estat dipositat intencionadament dintre l'estructura de combustió. En aquest sentit, cal tenir en compte les dimensions

considerables d'aquest lingot, suficients per a considerar improbable que es tractés d'un descuit. Tampoc el resultat de les intervencions al jaciment, tot i que parcials, no han evidenciat un abandonament sobtat o violent del jaciment.

Així mateix, cal destacar la situació del lingot, concretament al fons del forn, sobre la roca natural, cobert per un nivell de cendres que correspondrien als elements vegetals utilitzats per la combustió d'aquesta estructura. Aquesta dada podria evidenciar que aquest lingot fou dipositat en un moment final d'ús del forn. Partint de la hipòtesi que aquest va ser dipositat intencionadament, resulta evident que aquesta acció no hauria respost a cap lògica de caràcter econòmic; ans al contrari, hauria estat carregada de connotacions simbòliques, vinculades directament amb aquesta activitat productiva.

La recerca no ha permès identificar cap context d'època ibèrica que presenti aquestes característiques i que, per tant, reafirmi o refuti la hipòtesi sobre la deposició intencional del lingot dins el forn. En canvi, sí que disposem d'un cas proper, geogràficament parlant, però de la primera edat del ferro, que presenta diversos elements que permeten, d'alguna manera, l'associació entre aquests dos contextos.

És el cas de l'àmbit 7 de la Moleta del Remei, un espai de morfologia rectangular, que en base als seus agençaments i a elements de cultura material documentats, s'interpreta com un espai d'activitats metal·lúrgiques, on es realitzarien, a més, pràctiques de caràcter social, com el consum ritualitzat (Garcia, 2005). A nivell d'estructures, destaquen una llar de foc central de morfologia circular, al fons, un forn amb forma de ferradura i una petita banqueteta (40 x 50 cm) adossada al mur nord, conformada per lloses verticals a manera de cista. Aquesta darrera estructura contenia un dipòsit de restes faunístiques, interpretable com un sacrifici (restes de les extremitats i el crani d'un oviscapri d'entre 5-9 mesos; una costella de bòvid, i dues vèrtebres d'ictiofauna), acompanyat de restes d'un petit vas a mà i fragments de produccions fenícies. La "cista" destacava pel fet d'estar coberta per un lingot de plom, preparat per les activitats de fossa, amb una incisió que configurava una mena de marc. Immediatament, a l'oest d'aquesta estructura, es va documentar un altre dipòsit de fauna (oviscapri d'entre 5-9 mesos) que pot ser interpretat també com un acte sacrificial. Finalment, a l'angle nord-oest, es va documentar una inhumació infantil coberta per lloses (Sardà, 2010, pp. 451-458) (Fig. 95).

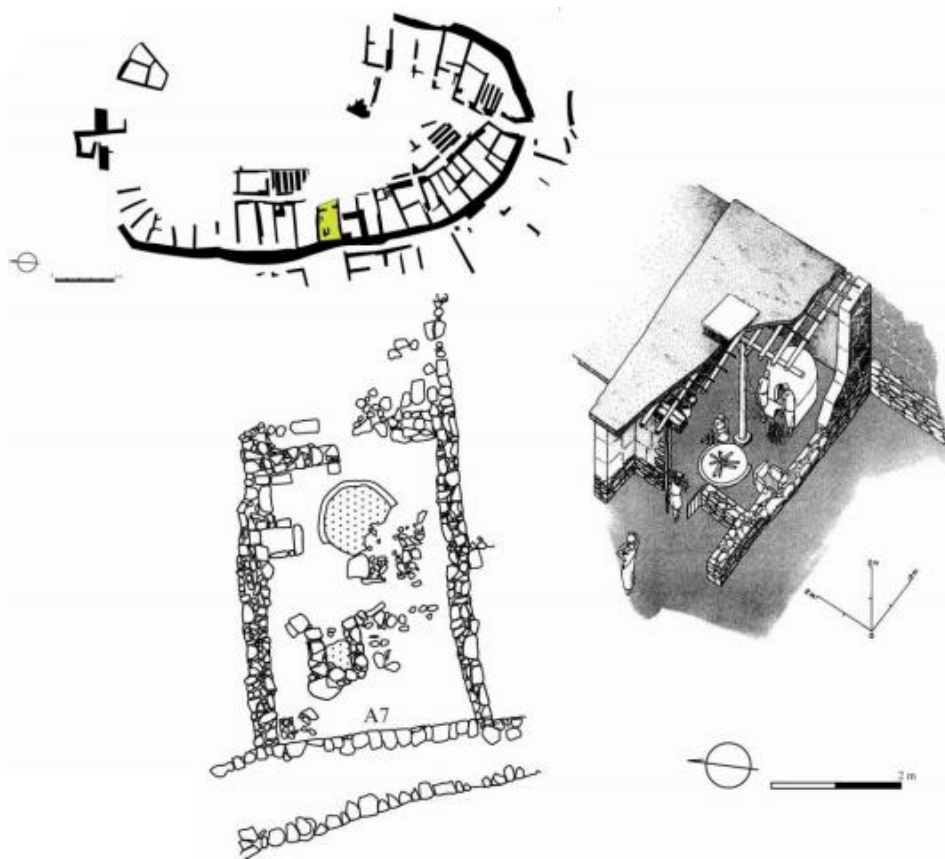

Fig. 95. Situació, planta i restitució de l'àmbit A.7
 (a partir de Gracia i Munilla, 1993; Garcia 2005) (Sardà, 2010, p. 453)

Aquestes dades varen conduir a vincular l'estructura amb activitats especialitzades pròpies de la metal·lúrgia i a interpretar aquest com un possible dipòsit cultural (Sardà, 2010, p. 452). Aquest context, clarament ritual, no presenta les mateixes característiques que el dipòsit de l'àmbit 55 de les Planetes, però sí que tenen elements en comú. Això és així, ja que estem parlant, en ambdós casos, de la possible deposició simbòlica de certs materials a l'interior d'estructures vinculades amb la producció metal·lúrgica i també, en ambdós casos, de la presència, presumiblement intencional, de lingots llestos per ser transformats. És cert que en el cas de l'àmbit 7 de la Moleta del Remei sembla clar que el lingot de plom fou dipositat intencionadament, perquè en cobria l'estructura, però, en el cas del context de les Planetes, molt probablement també; tot i que resulta tan evident.

L'antropologia i l'etnografia ens mostren la importància social dels ferrers en diverses societats arreu del món, especialment en les comunitats subsaharianes, en les quals les activitats de metal·lúrgia tenen fortes connotacions simbòliques o "màgiques". D'altra banda, alguns estudis han observat el paper social que tenen els

ferrers en diferents tipus de societats, de manera que, en societats més properes a les fórmules de caràcter estatal, com les comunitats ibèriques, aquests artesans normalment no gaudeixen d'un alt estatus social, contràriament a les que estan allunyades d'aquesta complexitat organitzativa. Val a dir que les activitats vinculades al treball del ferro, en ser menys complexes i més comunes en relació amb la producció de metalls que requereixin la fosa, no acostumen a tenir tanta càrrega simbòlica. Alguns autors han destacat els elements de caràcter mític compartits arreu del món que componen la metal·lúrgia, com el foc, la mort, la procreació, etc., tot i que, com resulta evident, aquesta comprensió simbòlica no és universal. D'aquesta manera, s'observa que en societats caçadores i pastorals, el ferro s'associa a la destrucció, a la violència i a la mort i, en societats agrícoles, a la productivitat (González, 2003, pp. 46-50).

Així doncs, finalment, l'anàlisi d'aquest cas potser no ha estat tan conclouent com en altres casos. Resulta interessant plantejar-se aquesta proposta interpretativa, però malauradament no disposem de més dades que desmenteixin o confirmin aquestes hipòtesis. En aquest sentit cal recordar que l'estat de conservació del jaciment només va permetre l'excavació de 2 m² d'aquest àmbit; fet que limita molt la interpretació.

El conjunt de materials metàl·lics recuperats a l'àmbit 38000, datat entre els anys 450-400 a.n.e., de Puig de la Nau és un context de difícil interpretació; del qual cal sintetitzar les aportacions realitzades per A. Oliver i A. Perea en la seva publicació de l'any 1999 dedicada únicament a aquesta troballa. Cal recordar que el conjunt estava compost per cinc elements d'adorn d'or i un de plata i una moneda fraccionària grega, recuperats a l'estrat d'enderrocs de les parets de tàpia del recinte, UE 38018, fet que conduí als investigadors a plantejar la possibilitat que estiguessin dipositats de manera intencional dintre el mateix mur en el moment de la construcció.

A partir de l'element numismàtic, els autors posen en dubte la hipòtesi que es tractés d'un atresorament, ja que es tracta d'una única moneda acompanyada d'adorns; alhora, s'argumenta que, en aquestes cronologies, l'economia dels poblats no tindria un caràcter monetari; per la qual cosa la moneda no hauria gaudit d'aquesta funcionalitat d'intercanvi. El que sí que remarquen és la possible interpretació en clau simbòlica de la iconografia d'aquesta (anvers, cap amb casc mirant a la dreta; revers un toro). En aquest sentit, es destaca la possible simbologia

de l'animal en relació amb les característiques socioeconòmiques vinculades a aquestes comunitats com un element amb unes significacions vinculades a la fertilitat i la riquesa. D'altra banda es proposa que l'individu representat amb un casc podria relacionar-se amb la idea de guerrer o de l'avantpassat; és a dir el llinatge (Oliver i Perea, 1999, p. 197).

El context s'interpreta com una "ocultació ritual o votiva" amb intencionalitat protectora o propiciatòria de les activitats econòmiques realitzades en aquest espai. Per nodrir aquesta proposta es fa referència a un cas similar documentat al departament 3 del jaciment de Los Villares (Requena-Utiel). El context d'aquest darrer jaciment esmentat també estava conformat per una sèrie d'adorns de plata i d'or, acompanyats de monedes situades entre els anys 225-120 a.n.e. (didracma de plata perforada, dracma emporitana i fragments de dracmes folrades). Es tracta d'un conjunt d'escasses monedes inutilitzades que devien tenir valor econòmic, que no caldria atresorar. Seguint aquesta lògica, s'interpreta que el dipòsit tenia una naturalesa votiva (Oliver i Perea, 1999, p. 198).

A la Celtibèria, alguns contextos interpretats com de caràcter votiu presenten característiques similars. Aquest és el dipòsit votiu documentat a Salvacañete (Conca), tot i que en aquest cas estem davant d'un volum de monedes important de les quals s'han conservat 79 exemplars, datades entre els anys 211-100 a.n.e.. Un 49% d'aquestes, concretament 37 monedes, presentaven perforacions circulars interpretades com una acció de caràcter simbòlic que no danyaven en cap cas la imatge. Aquest fenomen, concebut com una inutilització de les monedes, està representat a l'àrea cèltica, així com als santuaris galo-romans de la Borgonya. Del dipòsit de Salvacañete cal destacar l'evident selecció de les monedes, ja que totes elles presenten dos motius iconogràfics, el bòvid i un genet, fet que podria indicar que seria una pràctica normalitzada per aquest tipus de monedes (Alfayé i Sopeña, 2010, pp. 464-465; García-Bellido i Blázquez, 1998) (Fig. 96). D'aquest darrer context, doncs, cal destacar la seva evident relació amb els motius iconogràfics del dipòsit de Puig de la Nau; fet que reforçaria els arguments exposats en la seva interpretació.

Fig. 96. Moneda de la seca d'arse del Tresor de Salvacañete (Conca)
(García-Bellido i Blázquez, 1998, p. 251)

A manera de valoració final d'aquest cas, cal remarcar que, tal com s'ha indicat, en el moment en què fou datat el dipòsit, finals s. V principis de s. IV a.n.e., sembla que les societats ibèriques no tenien una economia monetitzada (Oliver, 1999, p. 197; Perea, 1994, p. 11). Les encunyacions procedents del món colonial serien aparentment insuficients per cobrir les necessitats comercials de les poblacions indígenes; per tant, s'assumeix que les activitats econòmiques funcionaven a través de l'intercanvi de mercaderies o productes fins almenys a finals del segle III a.n.e. quan es comença a encunyar en algunes seques ibèriques. En aquest sentit, cal tenir en compte que el fet que la moneda sigui de plata presumiblement la converteix en un ítem susceptible de ser intercanviat com un objecte de valor, en funció del preu del material i del seu pes.

Per tant, tot i les dades recentment exposades, considero que aquest conjunt molt probablement podria tractar-se d'un atesorament. La presència de contextos similars i sobretot la singular ubicació de les peces, suposadament dins el parament d'un àmbit on apareixen sobradament representades les pràctiques rituals (evidenciades diverses inhumacions infantils i animals), fan que la hipòtesi del dipòsit ritual no pugui ser descartada. Finalment, destaquem la versemblança de la possible ubicació del dipòsit; atès que, en altres recintes, s'han documentat dipòsits rituals dins de murs. Un cas clar d'aquest fenomen és l'extremitat d'ovicàpid, en connexió anatòmica, col·locada entre les filades del mur que limita entre els espais H.1 i H.3 de La Escudilla (Gusi, 1995, p. 110).

4.1.4. Dipòsits amb objectes tipològicament diversos

El dipòsit documentat al sector 2F del Coll del Moro es va vincular a un possible dipòsit fundacional; una hipòtesi plausible, però que malauradament no presenta les evidències estratigràfiques que relacionin aquest dipòsit amb el moment de construcció de l'edifici; ja que la petita estructura en negatiu retallava la

roca natural que alhora hauria funcionat com a paviment de l'espai; com la majoria de dipòsits rituals d'aquest jaciment.

Els materials recuperats presenten una major diversitat tipològica respecte de la resta de contextos d'aquest assentament i condueixen a interpretar-lo, amb claredat, com un dipòsit de caràcter simbòlic, on trobem: una dena de collaret; un petit vas ceràmic; falanges de porc i llavors, únicament dues de llegum i de raïm. Aquests darrers elements poden donar lloc a plantejar la possibilitat que es tractés d'una ofrena d'aliments, almenys en part. Aquesta és una possibilitat versemblant, pel que fa a les falanges de suïd, ja que són una part anatòmica de l'animal òptima per al consum. Contràriament, en el cas de les llavors, cal remarcar que el fet que només se'n recuperessin dues -una d'elles fragmentada-, no permet desenvolupar gaire més aquesta línia interpretativa; ja que es podria tractar de troballes residuals.

És interessant recalcar que la presència de petits vasos en contextos rituals porta alguns autors a proposar, entre d'altres opcions, que es tracti de recipients que continguessin aliments (Miret, 2016, p.184). D'altra banda, a partir de la seva presència en contextos domèstics, s'ha suggerit que les miniatures poden ser objectes concebuts per als infants, com a estris per als processos d'aprenentatge de rols, costums i socialització. Aquests ítems també jugaran un paper en el món de les pràctiques rituals; accions que en última instància no deixen d'estar vinculades als aspectes socials i culturals. Per tant, seguint amb aquesta idea, la presència d'aquestes miniatures evidencien la participació d'infants en determinades pràctiques rituals (González et al., 2020; López i Vives-Ferrándiz, 2015) (Fig. 97).

Fig. 97. Miniatures ceràmiques de la Bastida de les Alcusses (Vives-Ferrándiz et al. 2015, p. 83)

Entrem a comentar el context documentat a l'habitació A del recinte 2 del jaciment de la Morranda, conformat per nombroses restes faunístiques i d'ictiofauna, elements ceràmics i un anell de ferro. L'estudi de les restes òssies demostra que aquestes varen ser consumides i que per tant aquest dipòsit podria haver estat originat com a resultat de l'ocultació de les restes generades a partir d'activitats de comensalitat. Aquest fet s'evidencia a partir de diversos indicadors: les marques identificades pròpies de l'extracció càrnia i de mossegades de cànids i l'alta representació de determinades parts anatòmiques de porcs, ovicàprids i bòvids. Cal destacar la ubicació del dipòsit dins una petita banqueta; un fet que podria comportar certa intencionalitat simbòlica, ja que el dipòsit està vinculat al moment de construcció d'aquest agençament. La situació d'aquests ítems podria implicar una senyalització i el record d'aquesta activitat.

Una possible hipòtesi d'aquest context apareix motivada per la interpretació de l'element més singular del conjunt, la cornamenta de cérvol; així com les dades exposades en els paràgrafs anteriors. La cornamenta de cérvol es podria considerar com a un trofeu propi de la caça. Aquest animal està intrínsecament vinculat amb aquesta activitat, que queda patent al jaciment a través de diversos indicis recuperats, com els diferents estris que utilitzen com a matèria primera restes òssies de cèrvids; o bé, de manera més indirecta, podem destacar els fragments ceràmics corresponents a un gran *kalathos*, recuperat al recinte 3 on apareix representat un cèrvid (Flors i Marcos, 1998, p. 302) (Fig. 98).

Fig. 98. Detall de la decoració del kalathos aparegut al recinte 3 de la Morranda (Flors i Marcos, 1989, p. 302).

Per tant, tot i que la cornamenta de l'animal fou extreta en part molt probablement per a la fabricació de mànecs i eines, considero que aquest fet no implica que aquest dipòsit perdi les seves connotacions simbòliques, tal com es va proposar (Iborra, 2004, p.367). La interpretació d'aquest context per part dels seus excavadors es basa en una possible acció sacrificial d'un cèrvid, podent-se tractar d'un sacrifici substitutori, una hipòtesi no demostrable. Sí que es va assenyalar que el fet que es diposites una part de l'animal "no comestible i significativa" podria evidenciar una deposició simbòlica de la peça a manera d'ofrena (Flors i Marcos, 1998, p. 298). Tot i que no es pot demostrar la proposta del sacrifici ritual, sí que podem plantejar-nos la possibilitat que les activitats de descarnament i possible

consum de les restes hagin estat emmarcades en una celebració vinculada a la cacera d'animals, entesa evidentment com una activitat eminentment social.

En aquest sentit possiblement caldria remarcar l'evidència de mossegades de cànid, que tot i no ser un fenomen anormal d'aquestes cronologies, sí que es tracta d'un animal vinculat a la caça, que podria haver estat utilitzat per a la cacera de cèrvids com ho mostren les representacions figurades en algunes produccions ceràmiques protohistòriques, com per exemple el *kalathos* documentat a Castellillo de Alloza, Terol; unes representacions on sovint apareixen genets que, alhora, condueixen a vincular aquesta activitat amb l'aristocràcia (Oliver, 2014, pp. 47, 56)

Fig. 99. Craterisc amb escena de caça de lepòrid amb un gos recuperat del Castellillo (Alloza), s. III - II a.n.e. (Mata et al., 2014, p. 29)

(Fig. 99). D'altra banda, cal recordar que no disposem de les dades suficients per a concretar si la cornamenta del cérvol va ser obtinguda a través de la caça o bé recollida un cop aquests animals realitzen la seva muda anual (Flors i Marcos, 1998, p. 299). En tot cas, aquest jaciment mostra la rellevància de les activitats de caça; on les espècies silvestres més representades són el cérvol, la cabra salvatge i el conill (Iborra, 2004, p. 33).

Així doncs, cal considerar que la caça del cérvol a la protohistòria es vincula amb la cacera major. L'estudi de les restes faunístiques de diferents contextos de l'àrea valenciana, indica que en jaciments de l'ibèric ple al territori d'Edeta, com Castellet de Bernabé o Puntals dels Llops, existeix una preponderància dels individus de cèrvids masculins, mentre que a jaciments de l'ibèric final de l'àrea del nord de Castelló, com la Morranda, estan més representats els individus femenins, unes dades que es proposa que poden interpretar-se com a una diferència entre la naturalesa de les diferents activitats de caça. En aquest sentit, en el primer cas es proposa que la selecció d'individus masculins podria explicar-se per l'acció de caça de caràcter lúdic per part de l'aristocràcia d'aquestes comunitats; mentre que en el segon cas podria correspondre a la intencionalitat de reduir el seu volum demogràfic i protegir així les collites (Iborra, 2004, p. 368), assumint d'aquesta manera que la caça de cérvols mascles podria carregar implícitament connotacions de caràcter social i simbòlic.

L'estudi de les restes òssies de la UE 2012 demostra que varen ser processades, fet que presumiblement assenyala actes de consum. D'altra banda, les activitats realitzades en aquest recinte (transformació i preparació d'aliments) poden explicar la generació del dipòsit. En aquest sentit, la vinculació del dipòsit amb el moment de construcció de l'àmbit; així com la presència d'un porc enterrat sota el paviment del recinte, permeten interpretar aquest context en clau simbòlica. Aquestes dades condueixen a interpretar que aquest dipòsit fou un dipòsit fruit d'una activitat ritual, potser vinculada a la funcionalitat de l'àmbit.

4.1.5. Dipòsits amb elements destinats al culte

Al dipòsit del Bordissal, excavat l'any 1953, es recuperaren nombroses terracotes figurades amb representacions femenines i tanagres. Tot i que aquests materials són els que probablement conformaven el dipòsit també hem de considerar la presència d'elements ceràmics a mà i a torn de producció ibèrica, dels quals destaca la imitació d'un *skyphos*; així com la presència de vaixel·la d'importació.

Les terracotes figurades amb representacions femenines són objectes de morfologia cilíndrica que s'han identificat amb un crema perfums o peveter, denominats amb el mot d'origen grec *thymiateria*. Així mateix, s'ha proposat una nova denominació, *kernos*, i s'ha considerat que les seves funcions correspondrien a les d'un gerro contenidor de primícies de la collita. Malgrat que, en un primer moment, es van assimilar a Deméter, s'ha vinculat també a altres divinitats de naturalesa similar com Tanit; així mateix es va apuntar que es podria tractar de Kore (Ruiz de Arbulo, 1994) (Fig. 100).

Fig. 100. "Peveter" de la sitja 169 de la Font de la Canya. (López, et al. 2015, p. 128)

D'aquestes peces se n'han recuperat nombrosos exemples arreu de tot el litoral mediterrani peninsular; així com a Cartago, Sicília i Sardenya, amb cronologies que s'estenen des del s. IV aC fins al s. II aC. Presenten una àmplia varietat de característiques estètiques. Es recuperen en contextos rituals, en espais domèstics, en les denominades "capelles domèstiques", altrament anomenades edicles (Gusi, 1997, p. 174). Però també s'han localitzat nombrosos exemplars

procedents de necròpolis, acompanyant les despulles del difunt a manera d'ofrena funerària, amb exemples propers com el de la necròpolis de Burriac (Cabrera de Mar, Maresme). Finalment, cal esmentar els exemplars localitzats en sitges amortitzades d'alguns jaciments del nord-est peninsular, com és el cas de Mas Castellar de Pontós (Martín i Llavaneras, 1980) i Font de la Canya (López et al., 2015); així com en espais de culte peninsulars com és el cas del Santuario de la Luz (Murcia) (Lillo, 1993) o bé la cova-santuari des Cuieram (Eivissa) o el Nuraghe de Lagueras (Sardenya) (Ruiz de Arbulo, 1994, pp. 156-161); aquests darrers com exemples extrapeninsulars.

Aquestes peces sovint són representades amb motius naturalistes, vegetals o aus, o bé amb motius geomètrics. En moltes d'aquestes, s'han documentat restes de pigment, de la qual cosa es desprèn que serien policromades (Martín i Llavaneras, 1980, pp. 159, Ruiz de Arbulo, 1994, pp. 157, Otiña, 1996, p. 5). A partir de l'estudi iconogràfic d'aquests objectes trobats a la península Ibèrica realitzat per Anna Maria Muñoz (Muñoz, 1963) es varen definir sis tipus que es denominen amb les sis primeres lletres de l'abecedari; és a dir de l'A a l'F, segons les seves característiques decoratives i iconogràfiques (Otiña, 1996, p. 6). Tot i que l'establiment d'aquesta tipologia és essencial per al seu estudi, els tipus es multiplicarien en nombre si s'analitzessin de forma detallada; ja que són objectes que presenten diferències estilístiques rellevants: des d'exemplars molt ben treballats pel que fa a producció i a la seva policromia, a exemples més esquemàtics amb pastes menys depurades que corresponen a obres de tallers locals (Ruiz de Arbulo, 1994, pp. 156). A més a més, troballes com el motlle localitzat a Roses (Martín, 1978) proporcionarien una tercera opció: la d'una producció local, a partir d'elements importats (Pena, 1986, p. 200).

Aquests objectes vinculats tradicionalment a Demèter, s'han atribuït també a la deessa Tànit, en contextos púnics (Ruiz de Arbulo, 2003, p. 176); però les diferències iconogràfiques són molt rellevants. També s'ha proposat que es pogués tractar de Kore, deessa que, amb la seva mare Demèter, conformen aquesta doble idea de vida-mort i representen els cicles agraris. Pel que fa a la seva vinculació amb Demèter, cal tenir en compte les troballes realitzades en una cisterna de Cartago; on restaven una cinquantena de busts de Demèter i Kore juntament amb quatre-centes terracotes figurades. Com ja hem dit anteriorment, el fet que un dels atributs sigui el vel és rellevant perquè podria fer referència a Kore. En aquest sentit,

el fet que també es localitzin en contextos funeraris, reforçaria la idea que realment s'estaria representant a Kore i no a Deméter, divinitats que sovint presenten aquesta problemàtica d'identificació (Ruiz de Arbuló, 1994, pp. 157, 168).

Hem de tenir en compte la possibilitat que realment els noms esmentats estiguessin fent referència al mateix arquetip femení amb diferents denominacions. Pel que fa a les divinitats ibèriques, l'estudi iconogràfic permet intuir una divinitat femenina interpretada com a deessa de la fertilitat. Aquesta compta amb elements que permeten establir relacions amb altres divinitats coetànies -com Astarté o Demèter. Tot i això, no l'hem de concebre a la manera clàssica, sinó que presenta una gran variabilitat en l'àmbit representatiu i funcional dins el món ibèric, ja que se l'ha associat amb l'agricultura, la fertilitat i la protecció i la trobem representada amb diferents motius iconogràfics -alletant, emergint de l'interior de la terra, portant a les mans magranes o coloms, per exemple (Grau i Rueda, 2018, pp. 52).

En relació al debat sobre la funció i la representació d'aquestes terracotes encara avui sobre la taula, Ruiz de Arbuló (1994) ha plantejat la possibilitat que realment no fossin crema-perfums, sinó que s'utilitzessin com a recipients per a contenir les "primícies" de la collita. Aquest autor emprà el concepte *kernoi*, que fa referència a vasets rituals documentats en el culte d'Eleusis a Demèter-Kore, de manera àmplia per fer referència a la nova interpretació d'aquests objectes, emmarcats així dins de la litúrgia d'un culte agrari i destinats a contenir aquestes primícies, en la part superior, les quals podien ser cremades o bé substituïdes per ofrenes d'encens (Ruiz, 1994, pp. 164-166)) (Fig. 101). Aquesta denominació ha estat rebatuda per algun altre autor que la considera inadequada (Pena, 1996; 51-52). Pel que fa a la iconografia d'aquestes deesses, cal saber que, en època romana, tenim documentades representacions de Demèter, en les quals està coronada per espigues de cereal (Ruiz de Arbuló, 1994, pp. 165)) (Fig. 102); fet que dotaria de sentit la proposta funcional que considera que els forats d'aquestes terracotes servirien com a gerros per a les espigues.

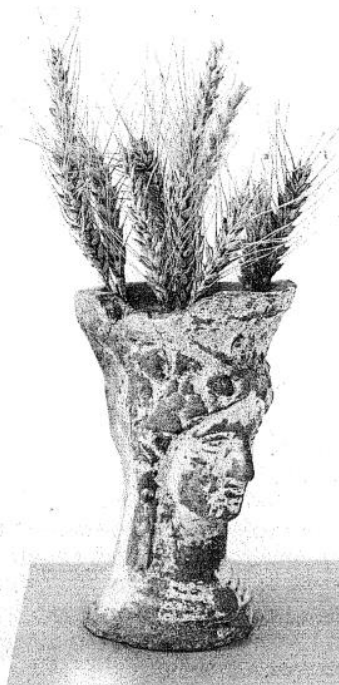

Fig. 101. A l'esquerre, proposta funcional. Fig. 102. A la dreta, pintura Mural procedent d'Efes (Ruiz de Arbulo, 1995, p. 165)

En relació al disseny d'aquests objectes, les seves característiques tècniques no se cenyeixen a la idea d'un crema-perfums, perquè, en la gran majoria d'exemplars occidentals recuperats, presenten forats a la cassoleta on es devia produir la cremació (Fig. 103). Aquest particularitat presenta una contradicció, ja que, d'aquesta manera, no tindria sentit concebre l'objecte per a una òptima combustió a la part superior d'aquest, ni tampoc en el seu interior, tenint en compte que algunes d'elles no estan tancades per la base. Excepte alguns exemplars localitzats a la cisterna de Cartago i alguns exemplars recuperats al Nurag Lugherras, Sardenya, els altres exemplars occidentals no presenten restes de

Fig.103 . Detall de la sitja 169 de la Font de la Canya on s'aprecien els forats a la cassoleta superior (López et al., 2015, p. 128)

combustió. En aquest santuari sard se'n varen localitzar més de set-cents exemplars i només una desena presentaven evidències de foc, concretament, els que tenien el cremador sense forats. En relació a les esmentades troballes de Cartago, més de quatre-cents peces, només es varen recuperar dues tapadores foradades; elements necessaris per a la dispersió dels fums. Aquest fet podria indicar la coexistència d'ambdós usos (Ruiz de Arbulo, 1994, pp. 157,166).

Pel que fa als exemplars documentats al nord-est peninsular, cap d'aquestes figures votives presenta indicis de foc i tenen generalment cinc orificis a la part superior, tot i que en algun cas en tenen només un o cap, cosa que les allunya del

concepte de cremador (Pena, 1989, p. 350). Considero que el fet que no es documentin tapadores perforades juntament amb aquests objectes i que tampoc no es documentin evidències de foc reforçaria de manera notable la idea que, en aquests casos, no funcionessin com a crema-perfums. Si més no, a la península Ibèrica, no semblen haver estat utilitzats com a crema-perfums. Així doncs, el més adequat seria deixar d'utilitzar els mots que la bibliografia utilitza per a fer referència a aquests objectes -peveters o *thymiateria*-, i referir-nos a aquests com a terracotes votives (Pena, 1989, p. 350).

D'altra banda, pel que fa a les tanagres, tot i no existir debats tan amplis sobre la seva interpretació, cal saber que són objectes de terracota, vinculats al culte domèstic, realitzats a partir de motlles que presenta un forat a la part posterior. Aquestes figuretes femenines s'haurien originat a Atenes durant el s. IV a.n.e. i el seu nom prové de la necròpolis de Tanagra, Beòcia, on es varen documentar en grans quantitats (López, 2015, p. 129) (Fig. 104). Així doncs, són objectes que haurien tingut una àmplia difusió a partir de la producció massiva per part dels tallers hel·lènics i que posteriorment es van produir en diversos tallers de la Mediterrània central. Són objectes, com hem esmentat, que es localitzen en contextos funeraris, com és el cas de la necròpolis de les Corts d'Empúries, i per tant es podrien vincular al món funerari; tot i que també es localitzen en espais domèstics i espais de culte (Diloli et al., 1999, p. 31) i en sitges amortitzades (López et al., 2015).

Fig. 104. Tanagra procedent de la sitja 169 de Font de la Canya (López et al., 2015, p. 128)

4.2. Espais on es realitzen pràctiques rituals

4.2.1. Àmbits domèstics

La majoria de casos aquí valorats presenten dipòsits rituals que consisteixen en l'enterrament de restes faunístiques i inhumacions infantils. No s'entrarà aquí a valorar-ne les possibles interpretacions, ja que aquestes ja han estat extensament tractades en l'apartat específic.

Això sí, recordem que les inhumacions infantils són presents en tres dels cinc espais domèstics analitzats, concretament cinc individus. Es tracta d'enterraments

individuals majoritàriament (R 03000 Puig de la Nau, H. 1 del Tossalet de Montmirà) i, en cas del departament 1 dels Estrets, de 3 individus en dues fosses diferents. També cal destacar que de les 3 inhumacions primàries dels 22 enterraments recollits, 2 són en espais domèstics, així com una altra possible inhumació primària.

Així mateix, remarcuem que, en alguns casos, els espais domèstics on es localitzen aquestes pràctiques estan emmarcats en grans edificacions. Aquest és el cas del recinte 55000 de Puig de la Nau, el qual, juntament amb sis recintes més, conforma un sol edifici que abasta pràcticament tota l'illa VII de l'assentament (Oliver, 2006, p. 143). De la mateixa manera, si assumim que es tracta d'un àmbit domèstic, podem considerar també així l'àmbit 8 del Coll del Moro.

Si ens centrem de forma detallada en el dipòsit F-4 del departament 1 dels Estrets, cal destacar que és l'únic que en què es documenta la inhumació parcial d'un porc senglar (mandíbula). També és l'únic que presenta tant dipòsit amb restes de fauna com d'inhumacions infantils. En aquest sentit, cal esmentar que, amb aquestes restes, queda representada innegablement l'acció de la

Fig. 105. Detall de banda d'or articulada amb escena de caça d'un senglar amb un gos (Puebla de los Infantes, Sevilla) (Mata et al., 2014, p. 26)

caça. Hauríem de recordar que la iconografia del cérvol se sol associar a moments de cacera propis dels sectors aristocràtics (Oliver, 2014) (Fig. 105). L'escassa presència de restes d'aquest animal contrasta força amb les múltiples

Fig. 106. Senglar representat sobre la meitat d'una moneda de bronze de la seca de Castulo (Mata et al. 2014. p. 24).

representacions d'aquest animal en època ibèrica, apareixent en diversos suports, majoritàriament en elements numismàtics (en seques com les de: *Arketurki*, *Asido*, *Castulo*, *Obulco*, *Celtian*, *Untikesken*, *Sekaiza*, *Ostur*, *Ikalesken*, *Illirta*, *Ilipula*, *Halos* o Empúries, entre d'altres) (Fig. 106). Es tracta d'un animal que va tenir un important component simbòlic en el món cèltic i també la cultura ibèrica. A banda del seu consum, es documenta també la realització d'amulets, collars i adorns personals a partir de determinades restes òssies d'aquest animal (Mata et al., 2014, p. 23).

En contextos funeraris o vinculats a les pràctiques funeràries, s'han documentat ofrenes conformades per les extremitats d'aquest animal en contextos preibèrics vinculats a inhumacions infantils, com succeeix a La Escudilla (Zucaina, Alcalatén); o bé en relació amb inhumacions d'adults com a Granja Soley (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental). En aquest sentit, molts autors han vist en aquest animal un significat simbòlic vinculat al món funerari i, per associació d'idees, amb el món de la mort, el perill i el mal (Mata et al., 2014, pp. 171-172). D'altra banda, tot i que en menor mesura, també s'han documentat restes d'aquest animal, en contextos plenament ibèrics, en dipòsits rituals dins de sitges, com és el cas de la sitja 362 de Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà), interpretat com a dipòsit de comensalitat ritual (Colominas, 2009, p. 228); o bé a la sitja 1317 del jaciment Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà), on es documentà una defensa d'aquest animal (Belmonte et al., 2013, p. 209).

Així doncs, com s'ha pogut observar, més aviat són pocs els paral·lels en què les restes de porc senglar apareixen en contextos vinculats a la pràctica d'activitats rituals. Aquesta circumstància podria ser deguda al fet que, a l'hora d'identificar aquesta espècie, hi hagués hagut dificultats per diferenciar-lo del porcs domèstics. Probablement, és per aquest motiu que la majoria de restes que evidencien la presència de *sus scrofa* estiguin representades pels canins; la part anatòmica més representativa i fàcilment identificable (Mata et al., 2014, p. 23).

Seguint aquesta línia, cal remarcar que hi ha pocs dipòsits rituals que, com el cas d'F-4, presentin restes de porc senglar dipositats a l'espai d'accés d'una edificació. De fet, l'únic cas, amb aquestes característiques, és novament el del La Escudilla (dipòsit amb restes de porc senglar, tres gossos i dues ovelles sota el nivell d'ús a 25 cm del llindar de la porta principal de l'accés (Gusi, 1989, p. 22)) (Fig. 107). Tot i que funcionalment i cronològicament ambdós recintes no tenen res en comú, tots dos casos són dipòsits faunístics amb restes d'aquest animal disposats en relació a l'accés d'un recinte on es documenten inhumacions infantils. No presenten restes de porc senglar, però sí que comptem amb casos, a nivell peninsular, on apareixen dipòsits d'aquestes característiques situats a l'espai d'accés a un edifici, com per exemple a l'habitació II del Turó Ca n'Oliver (s. VI a.n.e) (Belarte i Sanmartí, 1997, p. 11); o bé El Cerro de la Mesa (Alcolea de Tajo, Toledo), s. II-I a.n.e (Cabrera i Moreno, 2014).

Fig. 107. Vista des de l'est del recinte H.1 de La Escudilla (Gusi, 1989, p. 36)

Per tant, del dipòsit F-4, del departament 1 dels Estrets (fossa excavada a la roca, per sota del nivell d'ocupació), cal destacar-ne la ubicació (a l'interior de l'espai d'accés al recinte). Aquest context, com ja s'ha avançat, podria ser interpretat com un acte ritual fundacional (Barrachina i Llorens, 1996, p.327). D'altra banda, resulta suggerent plantejar-se si, tant la seva ubicació com l'espècie representada, poden comportar unes significacions diferents.

Altres casos com l'àmbit 8 del Coll del Moro no presenten aquest tipus de dipòsit, però sí hi constatem la presència de certs elements que varen conduir a vincular aquest recinte amb la realització de pràctiques rituals. Encara que no es descarta per aquest àmbit una funcionalitat únicament ritual, es contempla la hipòtesi que podria tractar-se d'un àmbit domèstic propici per a aquest tipus d'activitats. Aquest debat és molt present en arqueologia protohistòrica peninsular, perquè els vestigis d'accions rituals en el marc de la cultura ibèrica sovint no permeten discernir amb claredat entre espais domèstics i culturals (Rafel et al., 2018, pp. 147-148).

La certesa de l'existència d'aquestes pràctiques prové directament de la marmita documentada a l'indret; la qual presenta unes clares connotacions culturals, derivades de la seva singular decoració. En primer lloc, el moltó -element present en l'àrea mediterrània i continental- s'associa al culte a la llar i als avantpassats i el trobem representat, en el context

Fig. 108. Tapadera recuperada al Castellet de Banyoles (Tivissa) (Rafel et al., 2018, p. 141)

peninsular, en exvots, penjolls, peces escultòriques i també com a víctimes sacrificials en contextos rituals. Pel que fa a la representació d'aquests en tapadores, no és aquest un cas únic; sinó que se'n varen localitzar de similars en jaciments propers, com Sant Antoni de Calaceit i el Castellet de Banyoles (Rafel et al., 2018, pp. 141-142).

En segon lloc, l'esvàstica és un motiu geomètric que també es documenta en regions molt diverses i que es remunta al neolític. Aquest símbol podria tenir diverses significacions, atesa l'àmplia difusió geogràfica, segons les diferents variants culturals. La interpretació més acceptada, la tradicional, es vincula a un signe solar i al moviment d'aquest en la cúpula celeste. L'aparició d'aquest símbol a la Península, situat a l'entorn del s. VI a.n.e. (Cerro de la Mesa, Toledo) (Fig. 109)

Fig. 109. Fragment ceràmic amb esvàstica del Cerro de la Mesa (Toledo)
(Rafel et al., 2018, p. 144.)

s'ha considerat com un element d'influència mediterrània i el trobem representat en diversos suports: produccions ceràmiques, segells, sivelles de cinturó, etc. L'esvàstica en qüestió destaca per la seva factura acurada, en relleu, malgrat que quedaria oculta pel contingut del recipient. Així doncs, és probable que la importància d'aquesta recaigui en el fet d'estar en contacte amb la substància o producte contingut, circumstància que potser la dotaria de característiques i propietats diferents (Rafel et al., 2018, pp. 144- 147).

D'altra banda, també cal tenir en compte diversos elements mobles de l'espai. La llar de foc, que molt sovint es relaciona amb la idea de família, podria vincular-se amb el culte als avantpassats. Un altre element que cal destacar és un component de fusta, que no respon a una funcionalitat constructiva. A manera d'hipòtesi, els excavadors han proposat que es pogués tractar o bé d'un objecte tipus betil, o bé d'un suport per a sostenir un altar. Finalment, també s'esmenta la possibilitat que podria haver estat un element per a lligar víctimes d'accions sacrificials, com podria ser el cas documentat a l'edifici A d'Alorda Park (Calafell) (Belarte i Sanmartí, 1997, p. 19). Els altres elements mobles no permeten més apreciacions en aquest sentit, tot i que són presents també en d'altres indrets que s'han posat en relació amb activitats de culte (Rafel et al., 2018, pp. 146-148).

4.2.2. Espais vinculats al culte

4.2.1.1. Santuaris gentilicis

Aquest tipus de santuaris són concebuts com a espais de caràcter comunitari i ctònic, per la seva suposada vinculació amb els avantpassats. Es tracta d'indrets on es realitzarien pràctiques rituals, associades a celebracions comunitàries que facilitarien l'elecció de decisions a escala de grup. A més a més, es tractaria d'espais sacralitzats de representació social, on es podrien reunir de forma eventual o periòdica els "representants" dels grups que conformaven el nucli de la societat. Són espais amb significacions culturals, enclavats en la trama urbana d'un assentament, que tenen la capacitat d'acollir un nombre relativament important d'individus. Aquests espais sempre comptem amb llars de foc, algunes de les quals presenten característiques diferencials respecte les llars de foc comunes; un tipus de llars que han estat identificades o definides en alguns casos com a llars-altars (Almagro i Berrocal, 1997, p. 568).

Dins d'aquesta categoria o tipus de context, hem d'incloure l'edifici 10 del Castellet de Banyoles, que està situat en un indret proper a les grans residències de caràcter aristocràtic del denominat bloc A. El fet que el cos central de l'edifici quedi d'alguna manera "aïllat" ha portat a interpretar l'indret com un recinte on possiblement es realitzaven cultes de caràcter místic. En aquest sentit, s'ha plantejat la possibilitat que aquesta edificació pogués ser el context o indret d'origen del famós "tresor" del jaciment, recuperat l'any 1927. Aquest està integrat per diversos objectes lligats a usos i pràctiques de caràcter marcadament ritual, com és el cas de la *phiále mesómphalos*; objecte que presenta una decoració en forma de cap de llop, un animal vinculat als cultes místics o d'iniciació (Fig. 110). Si més no, cal tenir en compte que es tracta d'un edifici de caràcter comunitari, que s'ha atribuït a funcions de naturalesa política o cultural, i que, per tant, hauria permès la congregació d'un cert nombre d'individus; idea reforçada per l'existència d'un gran espai obert davant d'aquesta edificació que permetria la concentració d'aquestes persones (Sanmartí et al., 2012, p. 58).

Fig. 110. *Phiále* recuperada l'any 1927 al Castellet de Banyoles (Tivissa). (Mata et al., 2014, p. 128).

És difícil confirmar, però també de desmentir, una possible funció cultural d'aquest recinte, tenint en compte l'escassetat dels materials mobles. En aquest cas, doncs, s'han de remarcar les diverses característiques constructives que el converteixen en edifici "singular" dins d'aquest assentament de grans dimensions, així com diversos elements o agençaments particulars que el caracteritzen.

Un d'aquests elements que caracteritzen l'espai és la llar de foc en forma de lingot xipriota. Aquests elements, també coneguts com a llars de foc en forma de pell de brau, són considerats com a sacralitzadors dels espais i, per tant, són propis o atribuïbles a espais culturals (Oliver, 1997, pp. 496-497). En efecte, disposem de diversos exemples on s'evidencia el caràcter ritual dels indrets on es localitza. Dos dels exemples, relativament propers, es documentaren a la fortalesa dels Vilars d'Arbeca (Les Garrigues), en cronologies properes a l'any 500 a.n.e. Un d'aquests edificis és el sector 11/3, on la llar de foc ocupava una posició central d'un edifici, interpretat com un recinte comunitari cultural, on la llar estava acompanyada per diverses troballes que reafirmen la funció ritual de l'espai, com un altar conformat per tovots i un petit betil, entre altres indicis (Junyent i López, 2017, p. 50) (Fig. 111 i 112).

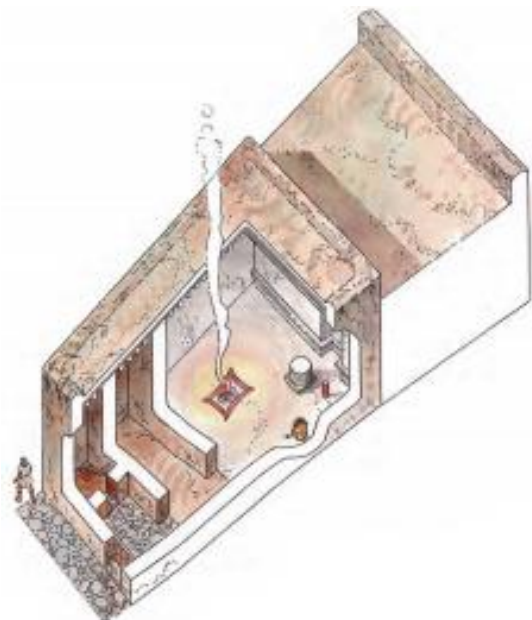

Fig. 111 i 112. D'esquerra a dreta, vista del recinte cultural, sector 11/3 de la fase IIb de Vilars d'Arbeca, amb la llar de foc al fons, i la seva restitució (Dibuix d'F. Riart) (Junyent i López, 2017, p. 49)

Aquestes llars de foc singulars es documenten en diferents jaciments protohistòrics peninsulars com: Cerro de la Mesa (Alcolea del Tajo, Toledo) (s. VI a.n.e.) (Sardà, 2010, p. 744); Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) (s. VI-IV a.n.e.); El Carambolo (Camas, Sevilla) (s. VIII-VII a.n.e.) (Fig. 113); Malaka (Màlaga) (s. VII-V a.n.e) (Gómez, 2010, pp. 141-143); l'Oral (Sant Fulgenci, Baix Segura) (500-450 a.n.e) (Abad i Sala, 1997); El Molí d'Espígol (s. VII a.n.e.) (Escala et al., 2016, p. 278) (Fig. 114). Així doncs, les llars-altars en forma de lingot xipriota, moltes vegades, es documenten en espais clarament vinculables a usos culturals o rituals. S'interpreta que aquests tenen un origen oriental i es troben en l'àrea sirio-xipriota, on es documenten altars amb aquesta forma entre els anys 1200-900 a.n.e. Per tant, la seva presència en contextos peninsulars de l'Edat del Ferro s'atribueix a la identitat fenicio-púnica (Gómez, 2010).

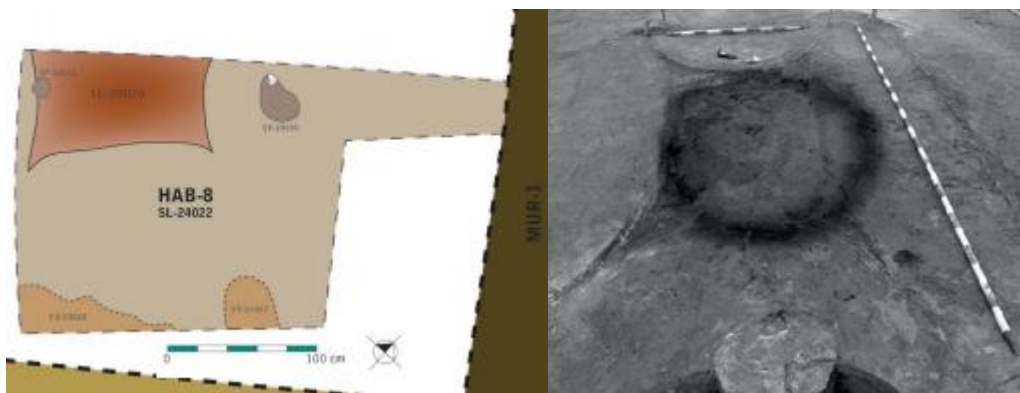

Fig. 113. A l'esquerra, vista de la llar-altar del Carambolo (Gómez, 2010, p. 143). **Fig. 114.** A la dreta, planta parcial d'HAB-8, primera edat del ferro, on s'observa la llar de foc amb morfologia de lingot xipriota (Escala et al., 2016, p. 278) (Editat).

Un altre element que podria estar vinculat amb les pràctiques rituals correspon a les estructures de pedra, com la documentada a l'àmbit R.117 del Castellet de Banyoles. Com que no presenten una funcionalitat constructiva, podria tractar-se de possibles altars. A banda d'aquests elements, són les característiques arquitectòniques les que condueixen a interpretar aquest edifici com un espai comunitari, ja que, entre altres coses, aquest sembla estar concebut per reunir un cert nombre d'individus. En aquest sentit, podríem destacar el "podí" o paviment de toves documentat al cos central d'aquesta edificació; característica documentada en altres espais interpretats com a comunitaris a Vilars d'Arbeca, on es va documentar un àmbit, de 50 m², sector 6/13, que presentava també una llar de foc en forma de

lingot xipriota, en posició central, així com un nivell de tovots, que, disposat en els laterals de l'estança, podien haver funcionat com a bancs correguts. Pel que fa a aquest darrer cas, cal esmentar que l'espai va ser considerat com una "sala de reunions", i que la llar tindria unes connotacions vinculades al prestigi i a la sacralitat (G.I.P., 2005 , p.662) (Fig. 115).

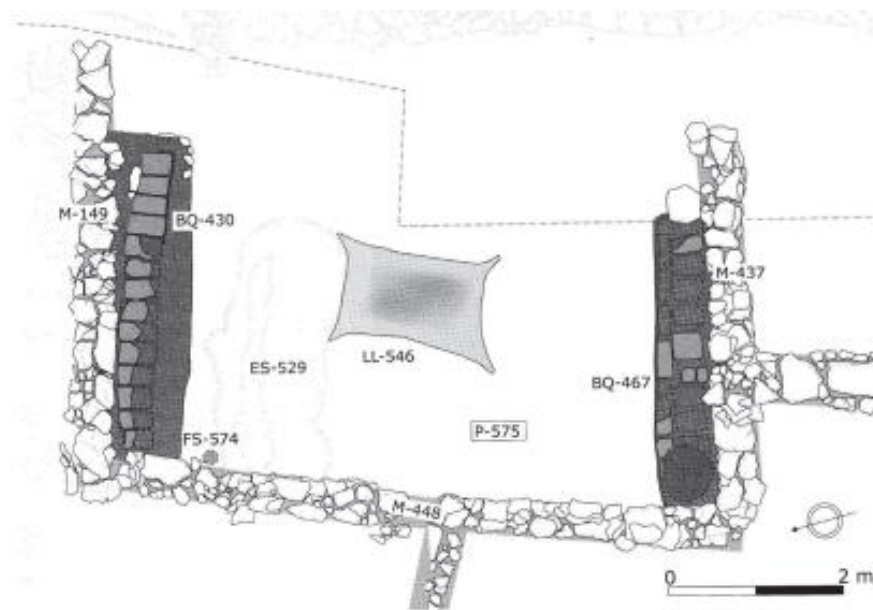

Fig. 115. Planimetria del sector 6/13 de la fase IIb dels Vilars d'Arbeca (G.I.P, 2005)

La presència de diversos elements particulars a l'edifici 31 del Castellet de Banyoles, poc habituals en aquest jaciment, varen conduir a relacionar-lo amb l'edifici 10. Es tracta d'un edifici que presenta alguns agençaments singulars, que fan posar en dubte la seva funcionalitat estrictament domèstica o residencial. Així doncs, les similituds que presenten ambdós edificis propicià que s'atribuïssin també a l'edifici 31 certs usos culturals de caràcter comunitari. Tanmateix, a diferència de l'edifici 10, l'edifici 31 no presenta unes dimensions notables ni tampoc una planta singular en relació amb les altres edificacions properes. En aquest sentit, es plantejà que l'edifici 31, en un primer moment, fos alçat com un espai residencial i que posteriorment s'hagués transformat, adaptant-lo, als nous usos, que presumiblement, serien similars als proposats per l'edifici 10 (Asensio, 2016, pp. 337-338).

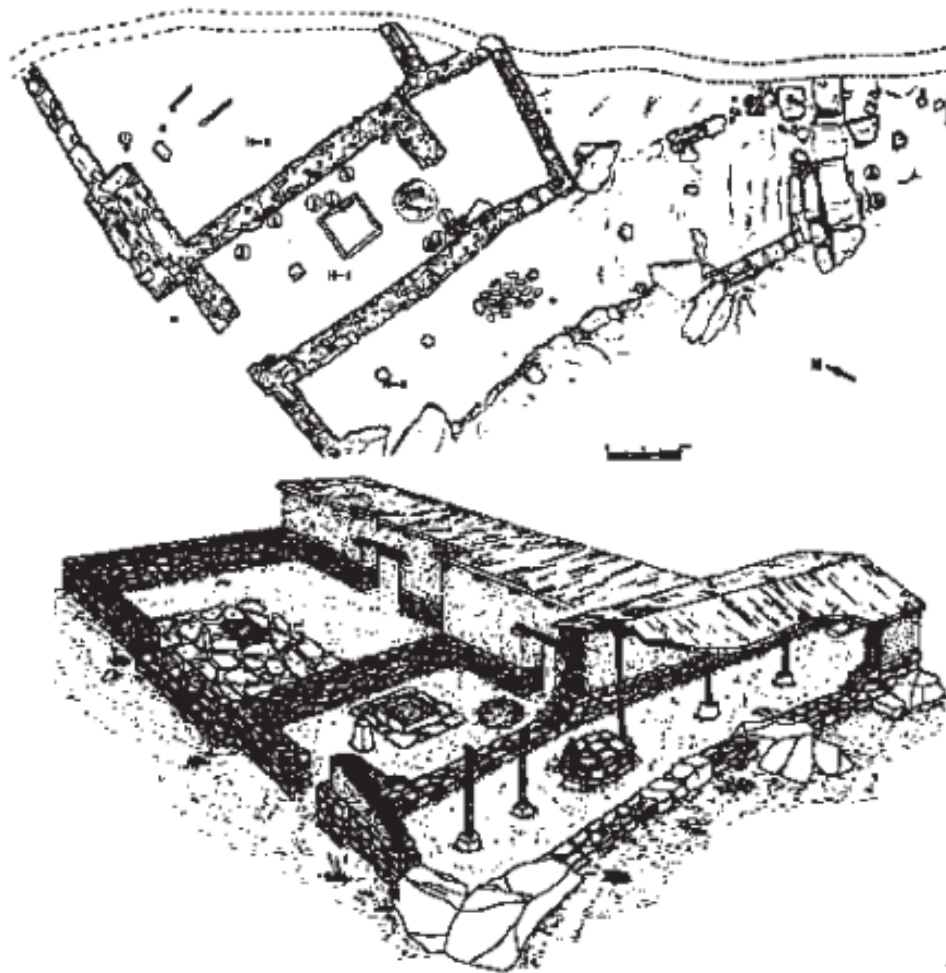
4.2.1.2. Espais necrolàtrics

L'habitació 17 de la Moleta del Remei ha estat interpretada com un edifici necrolàtric; és a dir com un espai de culte als morts. Aquests edificis són concebuts com espais on es realitzaven múltiples inhumacions infantils, de caràcter comunitari, i estarien associats a un grup determinat de la societat, cohesionat per vincles de caràcter familiar o tribal. En aquest cas, cal esmentar que aquests edificis singulars del jaciment, han portat a identificar tres zones corresponents a diferents clans, vinculant-los amb els recintes denominats E.S. (Gracia et al., 1997, pp. 446, 451), estructures identificades com a graners elevats.

Pel que fa a aquest àmbit, cal remarcar-ne les característiques arquitectòniques que el diferencien de la majoria d'àmbits domèstics del poblat. Aquesta dada, sumada amb el fet que presenta agençaments interns de producció acurada, indica que es tracta d'un espai de caràcter comunitari, que tal com conformen els enterraments múltiples, correspondria també a un espai amb significació cultural o ritual. Aquestes accions rituals no es van produir de manera puntual, sinó reiterada, circumstància que corrobora la continuïtat funcional d'aquest àmbit, com passaria també en l'àmbit 7 del Coll del Moro.

Partint de les dades de les quals disposem, caldria posar en dubte la interpretació d'aquest espai com un indret dedicat al culte necrolàtric. Com s'ha remarcat, aquest edifici diferencial hauria tingut presumiblement una funcionalitat domèstica i de reunió, que no invalida que en determinats moments s'hi haguessin realitzat activitats de caràcter ritual, indicades per les inhumacions infantils.

Un edifici, sens dubte de clars usos culturals, interpretat com un espai necrolàtric és el documentat a la Escudilla (Zucaina, Alt Millars). Aquest conjunt arquitectònic exempt presenta diverses característiques arquitectòniques diferencials respecte els elements propis de l'arquitectura domèstica, dipòsits faunístics i un total de 28 inhumacions infantils en 13 urnes; algunes de les quals amb aixovar. Aquestes dades van comportar que s'interpretés aquest com un espai cultural, de caràcter funerari, probablement vinculat a aspectes propis de les creences animistes (Gusi, 1989) (Fig. 116 i 117). No obstant això, el cas d' H. 17 no sembla presentar aquestes particularitats, ja que integra cinc inhumacions secundàries en una mateixa fossa, sense urna ni aixovar.

De d'alt a baix: Fig. 116. Planta general de La Escudilla. Fig. 117. Reconstrucció hipotètica del conjunt de la Escudilla vista des de l'oest (Gusi, 1995, pp. 109, 112)

Per tant, la proposta funcional d'aquest àmbit com un espai dedicat al culte als morts, està dèbilment fonamentada, tenint en compte que les inhumacions infantils múltiples no són una evidència exclusiva dels indrets de caràcter cultural, encara que no descartem que la pràctica d'inhumar infants en espais domèstics pugui estar vinculada al culte necrolàtric. Aquesta mateixa denominació dona a entendre que és un recinte concebut exclusivament per a aquest tipus de pràctiques. Bàsicament el cas d'H.17 destaca per tres característiques: el nombre significatiu d'individus enterrats, la singularitat de l'àmbit i de l'estructura que contenia les restes òssies.

Aquestes inhumacions confereixen una forta càrrega simbòlica a aquests recintes. D'altra banda, l'existència de determinats elements que denoten una certa preocupació estètica, és característica i atribuïble als espais de reunió o de representació social. Aquests elements ja havien estat identificats en contextos de la

primera edat del ferro, apareixent en edificis com H.67, en el mateix jaciment; on també es documenten múltiples inhumacions infantils (Garcia, 2005; Sardà et al., 2017, p. 72).

Aquest recinte, dividit en tres àmbits, en què es varen documentar set inhumacions infantils, presenta també certes particularitats arquitectòniques. Dos dels enterraments estan situats en relació amb un mur, l'un a l'espai A i l'altre a l'espai C, mentre que els altres cinc estaven situats dins la mateixa estructura de l'àmbit A. L'estructura en qüestió, de morfologia rectangular, situada a la capçalera de l'àmbit, estava conformada per lloses verticals disposades en relació a un dels murs que delimiten aquest espai; on també es va documentar una gran llar de foc quasi circular. Sobre la interpretació de l'edifici, es va proposar que correspon a un recinte relacionat amb la família del cap de llinatge amb connotacions de caràcter comunitari. En aquest sentit, les diverses inhumacions infantils poden explicar-se en clau social, ja que comportarien un reconeixement social que alhora afavoriria la dimensió simbòlica o ritual a l'espai (Sardà, 2010, p. 459-464) (Fig. 118). Un paral·lel proper i adequat, acompanyat d'una proposta interpretativa que sembla encaixar de manera més natural, menys forçada, amb el context d'època ibèrica que aquí s'analitza (H. 17).

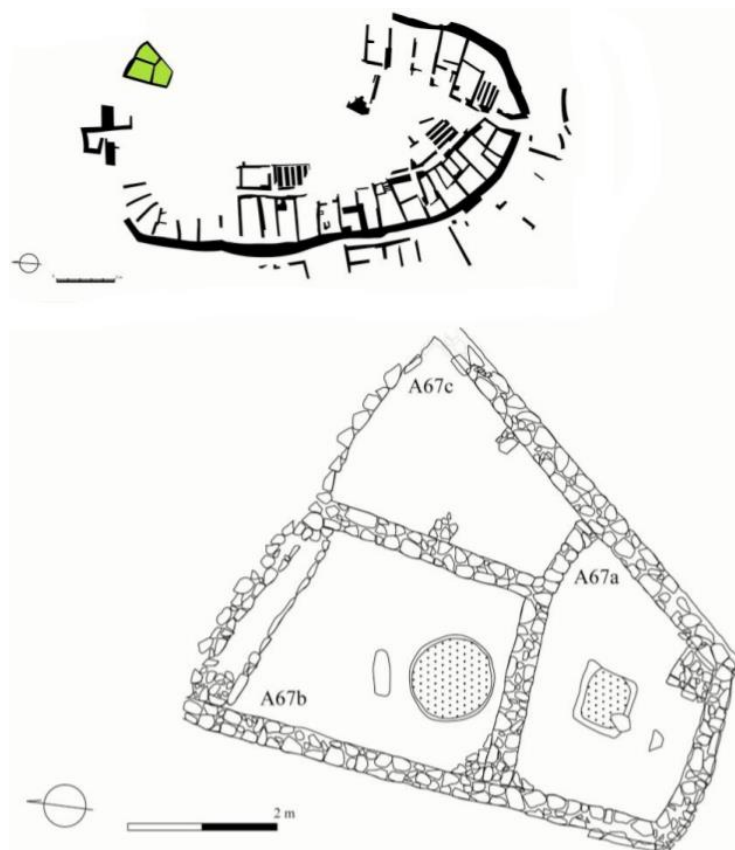

Fig. 118. Planta de l'àmbit A.67 de la Moleta del Remei (Sardà, 2010, p. 462)

En el d'H. 67 es va suggerir la possible relació d'enterraments d'infants amb moments de reformulació arquitectònica, ja que es tracta d'un edifici complex que presenta diverses fases constructives (Sardà, 2010, p. 464). Una dada si més no rellevant d'esmentar, tenint en compte que en el nostre cas, H. 17, l'estructura que contenia les inhumacions estava situada en una cantonada conformada per un envà que dividia el recinte en dos espais. La construcció d'aquesta paret esmentada marcarà el moment d'amortització de l'estructura que quedà coberta; fet que implicaria que la cobertura del dipòsit fos visible fins al moment de construcció d'aquest darrer mur i de la configuració de la cantonada on es documenta el dipòsit.

4.2.3. Espais amb funció econòmica

Els contextos rituals que s'ubiquen en espais de funció econòmica, com ja s'ha avançat, generalment es relacionen amb una intencionalitat protectora i propiciatòria de les activitats productives que s'hi realitzaven. S'interpreta en alguns casos que s'hi practicaven aquests actes rituals en el moment d'inici, canvi o final d'algunes activitats productives, buscant-ne així l'èxit. (Gusi i Muriel, 2008, pp. 288-303).

És aquesta una interpretació que podria explicar de manera coherent la presència, presumiblement intencionada, del lingot del forn documentat a l'àmbit 55 de les Planetes, la correlació estratigràfica del qual, amb el rebliment del forn pot vincular-se tant a l'inici com al final de l'activitat productiva. De la mateixa manera, proporciona també una possible explicació als dipòsits rituals localitzats en altres recintes interpretats o relacionats amb l'activitat econòmica, tant de producció com d'emmagatzematge.

Deixant de banda aquest debat, volem destacar els contextos que més concentració de dipòsits rituals presenten. Aquest és, sens dubte, el cas del recinte 38000 de Puig de la Nau (1 dipòsit amb elements metàl·lics, 4 dipòsits de fauna, 3 inhumacions infantils). En base a la cultura material documentada ha estat interpretat com un espai d'emmagatzematge o de processament d'aliments (Oliver, 2006, p. 144).

Els contextos rituals en diferents espais de treball i productius dels assentaments ibèrics són ben coneguts. Un dels exemples és Sant Miquel d'Olèrdola, on es varen documentar, entre els s. VI i II a.n.e., inhumacions infantils múltiples, o col·lectives, dipositades en dos espais productius (taller metal·lúrgic i

tintoreria). A partir de l'anàlisi de les inhumacions infantils documentades en aquest indret es va suggerir una possible predilecció per la realització d'enterraments múltiples en aquest tipus de recintes, mentre que en els espais domèstics semblen ser majoritàriament individuals (Sobirà i Molist, 2008, pp. 365-367, 380).

En relació amb aquesta proposta, cal dir que l'anàlisi dels contextos recollits en aquest treball mostra que en els espais de funció econòmica els enterraments infantils múltiples són una constant, encara que no sempre hi són presents. Pel que fa als recintes domèstics, els enterraments són majoritàriament individuals, amb l'excepció de D-1 dels Estrets. En aquest sentit, cal destacar el resultat d'estudis recents dedicats exclusivament als enterraments infantils, que recullen un major nombre d'inhumacions de tota l'àrea i període ibèric, i constaten que les inhumacions perinatales són més freqüents en espais domèstics (61% del total) (Espí, 2020), tot i que no s'especifiqui si es tracta d'enterraments múltiples o individuals.

Aquesta possible vinculació entre espais productius i inhumacions infantils múltiples és observable al Coll del Moro de Gandesa (Jornet et al., 2020, p. 122). En aquest jaciment els enterraments múltiples estan situats en àmbits de clara funció econòmica, tant productius (àmbit 7 i sector 2A) com d'emmagatzematge (sector 1A). De la mateixa manera es documenten inhumacions infantils i dipòsits d'animals en relació a estructures vinculables a l'activitat artesanal o ritual (sector 1B), tal com passa en jaciments d'altres àrees del món ibèric, com el Molón (sota una cubeta per aixafar raïm) (Lorrio et al., 2010) o a Camp de les Lloses (en relació amb un forn metal·lúrgic) (Duran et al., 2015).

Pel que fa a les troballes de l'edifici A i de l'edifici B del Coll del Moro, s'ha interpretat que entre els s. III-II a.n.e, fossin espais vinculats a la transformació de matèries primeres; teixit i vi respectivament. Uns cossos constructius que formen part d'un gran edifici fortificat que compta amb espais especialitzats de producció, residencials i culturals (Jornet et al., 2020, pp. 121-122) (Fig. 119). En aquest sentit, cal esmentar que si els sectors 1B i 2F també tinguessin una funció econòmica augmentaria significativament el nombre de contextos rituals vinculats a aquest tipus d'espais. D'altra banda el sector 1B tant pot ser interpretat com a espai d'usos econòmics com rituals.

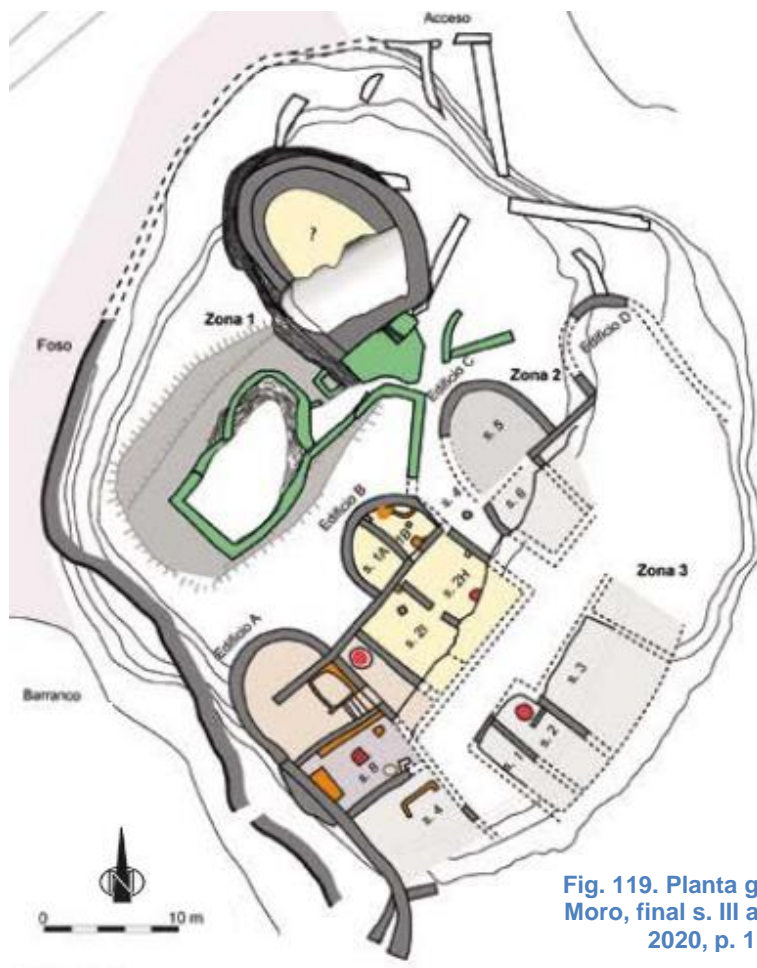

Fig. 119. Planta general del Coll del Moro, final s. III a.n.e. (Jornet et al., 2020, p. 119) (Editat)

Una explicació plausible per a aquest fenomen és el factor socioeconòmic, és a dir: com els processos socials configuren l'economia i com és de rellevant aquesta en la societat. En aquest sentit, cal remarcar que les inhumacions perinatales múltiples també són presents en edificis arquitectònicament diferencials, alguns dels

Fig. 120. Planta de la "casa del cabdill" d'Alorda Park, s. III a.n.e., amb la situació de les inhumacions infantils (Valenzuela, 2008, p.154)

quels estan vinculats a segments benestants de la societat, com és el cas d'H.67 (s.VII a.n.e.) o d'H.17 de la Moleta del Remei (s.V-III a.n.e) (Garcia et al., 1989; Garcia, 2005). Així doncs, s'evidencia que no únicament són comuns en espais productius o d'emmagatzematge. Un exemple que reforça aquesta idea és l'anomenada "casa del cabdill" d'Alorda Park, un edifici de planta complexa, d'uns 240 m², conformat per quatre recintes, amb evidències de l'existència d'un segon pis (Bruguera et al., 1999, pp. 76-78). A la part occidental del recinte AN d'aquest conjunt arquitectònic, es varen documentar dos retalls que

contenien les restes de tres individus perinatals, cronològicament situats al s. III a.n.e. D'aquesta fase de l'edifici també cal destacar una inhumació individual en posició fetal, documentada a l'angle nord-est del recinte AO (Asensio, 1999) (Fig. 120).

4.2.4. Sitges

Aquest darrer punt està conformat per un únic cas, el Bordissal, que integra, com hem vist, un dipòsit que conté objectes de caràcter litúrgic (SJ-8); acompanyats, presumiblement, per diferents objectes ceràmics de vaixel·la i coccio d'aliments. Primerament, cal esmentar que s'ha proposat que no es tractés d'un dipòsit votiu, sinó que podria consistir en l'eliminació o "ocultació" d'objectes litúrgics en un moment en què ja no haurien estat en ús, fenomen documentat en la *favissa* de Cartago -on es recuperaren més de 400 terracotes d'aquest tipus, acompanyades per una cinquantena de busts atribuïts a Demèter/Kore (Ruiz de Arbuló, 1994, pp. 157, 160).

En cas que aquesta proposta fos certa, no es restaria rellevància a la troballa, ja que seria plausible que els objectes fossin utilitzats en el mateix jaciment i que, en un moment determinat, s'hi dipositessin; fet que implicaria molt probablement també la realització d'una acció ritual o cultural lligada a l'amortització definitiva d'aquest conjunt d'elements en una sitja. Una altra opció passaria per plantejar-se la possibilitat que l'indret, de caràcter comercial, exercís un rol de distribució d'aquests ítems litúrgics.

Per aproximar-nos a la resposta sobre la intencionalitat d'aquest dipòsit cal citar diversos contextos similars que reforcen la idea que estem davant d'un dipòsit generat per accions rituals. A banda de la relació intrínseca d'aquestes terracotes amb el culte, diversos paral·lels presenten l'associació entre aquests objectes i l'amortització de sitges.

En primer lloc, podem citar el cas de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà), on s'ha documentat un extens camp de sitges; de les quals dues presentaven materials susceptibles de ser dipòsits d'ofrenes, concretament les sitges 28 i 101 (Pons et al., 1998, pp. 75-76). Pel que fa a la sitja 28, localitzada durant unes obres, l'estiu de 1979, va ser excavada pels mateixos treballadors, la qual cosa va provocar la falta de context estratigràfic. Els materials recuperats són: diversos fragments corresponents a sis terracotes figurades amb representació de cap femení (Fig.

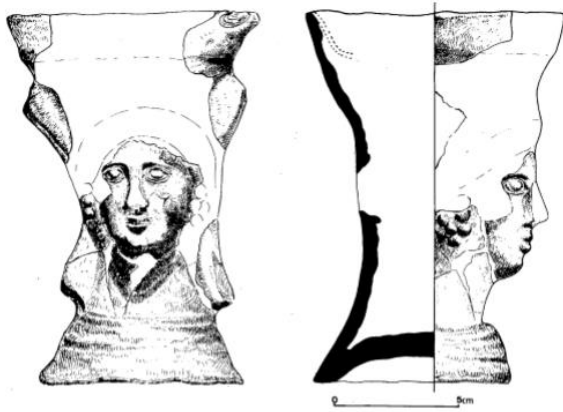

Fig. 121. Terracota figurada amb cap femení recuperada a la sitja 28 de Mas Castellar de Pontós (Martín i Llaverias, 1980, 154)

121), que presenten diferències estilístiques; un seguit d'ungüentaris fusiformes, datats entre el 250 i 200 a.n.e.; fragments de ceràmica d'importació, àtica i campaniana A; fragments de ceràmica emporitana; fragments de ceràmica feta a mà; nombrosos fragments ceràmics ibèrics, entre d'altres (Martín i Llavaneras, 1980, pp. 153-158).

El segon cas esmentat, la sitja 101 d'aquest mateix jaciment, localitzada durant les excavacions de l'any 1992, representa un cas rellevant i singular que, a diferència de l'anterior, presenta una documentació acurada (Fig. 122) La sitja en el moment de ser amortitzada, als voltants del s. III a.n.e. hauria funcionat com un abocador d'escombraries. Posteriorment, aproximadament entre els anys 200 i 175 a.n.e. es procedí al buidatge d'aquest dipòsit i s'hi dipositaren curosament tota una sèrie de materials que presenten un bon estat de conservació. Els materials, situats sobre una llar de foc, corresponen a: nou àmfores grecoitàliques, produccions ibèriques (un *kalathos*, un *askós* i un ungüentari), vaixel·la de vernís negre del tipus campaniana A (un plat de peix i dos bols), elements metàl·lics de bronze (torques, una anella, una fíbula, un ham, fragments d'una serra i un botó), de ferro (dues arpelles, fragments de serra, dues falçs, tres podalls, dues destrals-picoletes, un enformador, claus de construcció, una clau de porta, dos ganivets, un ratllador), i elements de terracota (una fusaiola i un cap d'una figureta femenina - tanagra-) (Pons, 1997, pp. 84-87).

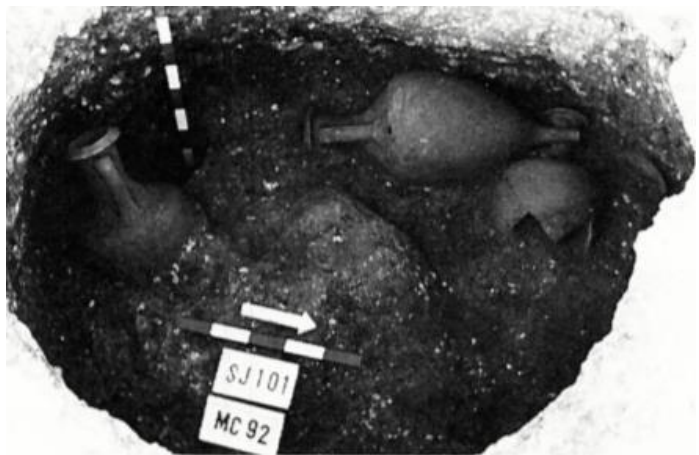

Fig. 122. Detall del dipòsit de la fossa-sitja 101 de Mas Castellar de Pontós (Pons, 1997. p. 327)

Un altre context que presenta aquests objectes, denominats thymateria, en una sitja amortitzada, és el cas de la sitja 169 de Font de la Canya (Alt Penedès), on també es documentaren tanagres i per això resulta un paral·lel encara més adequat. En aquest cas, s'ha pogut documentar la deposició intencional de les restes d'un

banquet així com diversos objectes interpretats com a ofrenes (Fig. 123). Els materials recuperats consten de fragments ceràmics, una miniatura d'una fusaiola, restes d'ovella i una llavor de raïm (recuperades en un primer nivell de cendres i argila), més d'una trentena de peces ceràmiques en bon estat de conservació (recuperades en un segon nivell d'un metre de potència aproximadament). D'aquests es destaquen un estrígil de ferro d'influència grega, vasets votius, una miniatura de *kilyx* (Fig. 124), un amforisc, una miniatura d'àmfora, ungüentaris, nou àmfores i una tenalla, olles de ceràmica a mà, i objectes de vaixel·la, una falç, asts de ferro (López et al. 2015, pp. 124-130).

Fig. 124. Miniatura d'un *kylix* recuperada a la sitja 169 del Turó de la Font de la Canya

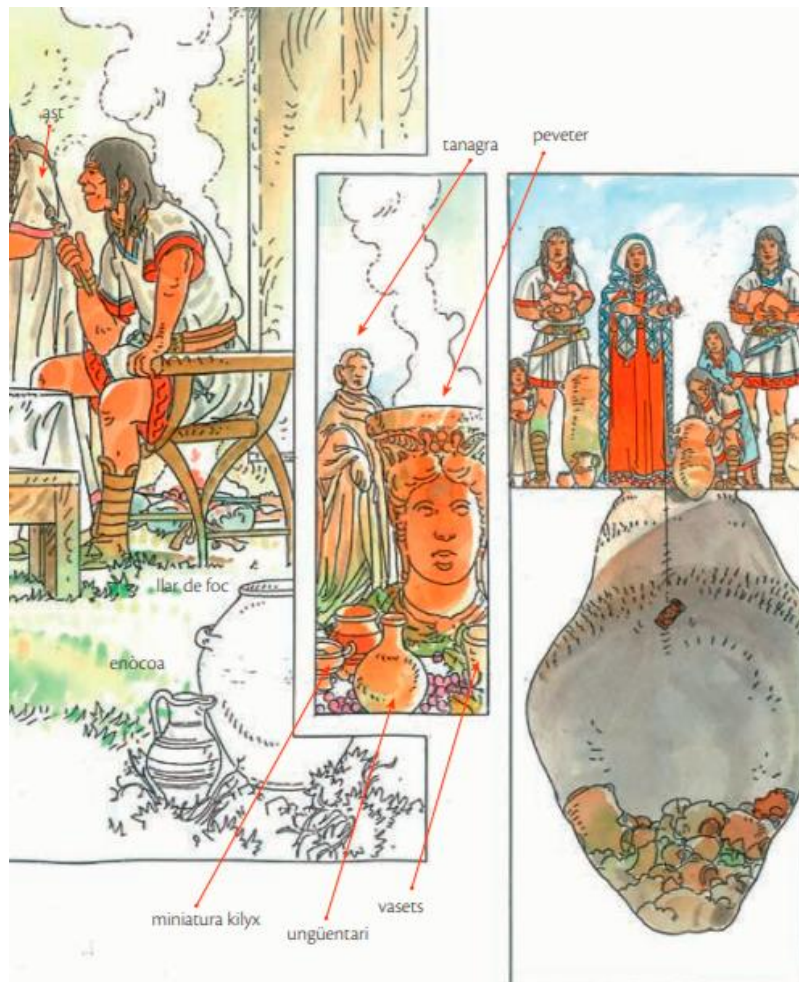

Fig. 123. Reconstrucció ideal del banquet cerimonial (López et al., 2015, p. 135)

Aquests casos són significatius, ja que consisteixen en dipòsits generats per una acció de caràcter simbòlic, que presenten diversos elements vinculables amb el món de la ritualitat agrària. D'entrada, com en la resta de contextos, és importat destacar-ne la ubicació i també el fet que es tracta d'estructures en negatiu destinades a conservar els recursos obtinguts a través de les activitats agràries, en alguns casos situades dins de construccions. Així mateix, caldria destacar la relació que impliquen les diferents interpretacions iconogràfiques de les *thymateria* (Tànit, Demèter, Kore) referents al món agrari i a la fecunditat.

En aquest sentit també s'hi poden relacionar altres elements apareguts en els contextos exposats, com ara la falç recuperada a la sitja 169 del Turó de la Font de la Canya, o diversos elements de la sitja 101 de Mas Castellar de Pontós: el conjunt d'estris agrícoles, la llar de foc amb restes vegetals cremades i el fragment de figureta femenina situada entre les cendres (Pons, 1997, p. 86).

Així doncs, es tracta d'una sèrie de contextos que, a banda de presentar aquests ítems determinats de terracota, també presenten objectes en baix grau d'amortització.

Disposem d'altres exemples de contextos similars que no inclouen aquestes terracotes votives. D'aquesta mena, caldria referenciar, per exemple, la sitja documentada recentment al jaciment del Castellar de la Llacuna (Anoia), situat entre els segles III i II a.n.e. Aquest és un dipòsit ritual que s'interpreta com a resultat de l'ofrena dels elements que haurien estat utilitzats en la realització d'un banquet. Hi trobem: àmfora vinària ibèrica; un decantador de vi; vaixel·la d'importació campaniana (plats, bols i pàteres), àtica i dels anomenats tallers de Roses; vasos, miniatures, *oinochoes*, fragments d'armes de ferro, denes de collaret de pasta vítria, un fermall de cinturó, una fíbula de bronze, un podall, i les restes d'un porc sacrificat en el moment d'òptim carni. . D'aquest context també cal destacar que, de la mateixa manera que succeeix en el cas del Bordissal, es tracta d'una sitja que apareix dins d'un espai construït, en aquest cas en la torre fortificada del jaciment.

Similar podria ser el cas d'altres sitges que no han estat interpretades en aquest sentit, com la sitja 4 del Vilar (Valls, Alt Camp) (250-175 a.n.e.); de la qual tenim materials poc rodats i amb alt grau d'amortització, fet que implica que van ser fracturats dins l'estructura en negatiu. Aquest context ens ofereix un conjunt abundant de materials, integrat majoritàriament per produccions ibèriques (un 83,97.% del total els quals un 50% són recipients d'emmagatzematge); encara que

també hi són presents altra tipologia d'objectes, com *lebes*, gerres, *oinochoe* i microvasos i, evidentment importacions, produccions de Roses, Campaniana A, púnico-ebussitanes, grecoitàliques, entre d'altres (Fabra, 2016, p. 22).

També tenim altres contextos més propers geogràficament i més evidents pel que fa a la interpretació en clau ritual, com ho és la sitja del jaciment cerssetà El Pontarró (La Secuita, Tarragonès), d'on varen aparèixer diversos materials entre els quals s'inclouen: més de 6.000 denes de pasta vítria; 953 fragments de bronze (corresponents a elements d'ornamentació); ceràmica ibèrica a torn oxidada per tenalles amb coll de cigne, gerres trilobulades i àmfores (60% del total, 29 individus); la ceràmica a mà (39,8%, 17 individus); importacions, tot i que escasses (vora de Copa Castulo i vora d'aríbal); *pondus*; molins; malacofauna (*Cypraea annulus*); fauna (restes cremades i una cabra sencera, de menys de tres mesos) i restes antracològiques i carpològiques (Belarte et al., 2017).

En relació a la interpretació d'aquest fenomen, cal esmentar que respecte les sitges de Mas castellar de Pontós es va proposar que haurien servit, en un primer moment, per emmagatzemar gra i finalment, en el moment d'amortització, es transformen en un indret "sacralitzat" -o de contacte amb el món intangible- de naturalesa subterrània (Moner, 2018, p. 40). Seguint aquesta interpretació, els dipòsits rituals documentats en sitges poden funcionar a manera de "fosses rituals", també conegudes com a *bothroi* o *favissae*, concebudes, grosso modo, com una cavitat antropogènica, on es dipositaven diferents ofrenes a una divinitat (Miret, 2016, p. 167). Així doncs, aquesta dada, sumada a la interpretació funcional d'aquests objectes com a *kernos*, reforçaria la idea que estarien emmarcats en la litúrgia d'un culte agrari (Ruiz, 1994, pp. 164-166). De la mateixa manera que ho faria el fet que estiguessin representant a Demèter o a Kore, divinitats vinculades als cicles agraris i a la doble idea de vida-mort.

Per tant, s'evidencia una relació entre aquests ítems i les sitges. Presumiblement aquests dipòsits s'haurien generat com a resultat d'una acció ritual i existeixen diversos elements que podrien evidenciar ritus agraris. Podria haver-se tractat de la ritualització de l'amortització d'una estructura d'emmagatzematge d'aliment, un procés en el qual es realitzarien una sèrie d'accions, representades o culminades en casos com el de la Font de la Canya per actes de comensalitat.

Recordem que els materials associables a la sitja del Bordissal estan conformats per produccions ceràmiques ibèriques a mà i a torn, pintades.

Actualment el conjunt de la troballa està format per: dues olles a mà, un *oinochoe*, una imitació d' *skyphos*, vaixel·la fina de vernís negre *kylix*, *skyphos*, pàteres i plats de peix. En el cas d'assumir que els materials vinculats a SJ-8 realment foren recuperats de dins l'estructura, ens mostrarien un conjunt de materials força similar als contextos acabats d'exposar.

La presència d'aquests objectes ceràmics evidencia la pràctica de certs actes de consum. Tot i això, destaca principalment el gran nombre de terracotes votives recuperades, més de trenta.

En aquest sentit, cal remarcar que no presenten signes de cremació, a l'igual que la resta d'objectes d'aquestes característiques recuperats al nord-est peninsular. Per altra banda, la seva presència com a element dipositat o amortitzat en les sitges, podria evidenciar un tipus de ritualitat específica, pròpia d'aquesta zona de la península.

Cal destacar que la presència de sitges és molt freqüent a l'àrea ibèrica, situada al nord del coll de Balaguer i inexistente o poc freqüent en el territori ilerconvà i edetà, sent les sitges del Bordissal el cas més meridional d'aquest espai geogràfic. Aquest fet s'ha interpretat com una evidència de l'ús de diferents estratègies econòmiques. En aquest cas, la presència de sitges podria fonamentar-se en l'obtenció d'un gran volum d'excedents cerealístics, no només destinats a la subsistència, sinó també al comerç. Aquest fet alhora pot explicar la "distribució diferencial" d'importacions entre ambdós espais geogràfics. Els elements de vaixel·la importada, presents en els contextos esmentats, són concebuts com un bé de prestigi i es vinculen a les pràctiques de comensalitat com les denominades *diacritical feasts* i *patron-rôle feast* (Asensio, 2015). Aquestes dades, posades en relació amb el tema que aquí es treballa, ofereixen un marc interpretatiu en clau socioeconòmica força interessant a l'hora d'entendre aquests dipòsits i a la vegada també podria explicar la particularitat regional del fenomen.

Un altre element important pel que fa a la interpretació del cas de la SJ-8 del Bordissal és la seva ubicació, a l'interior d'un espai edificat. Tot i que no és molt freqüent, no és un cas únic, ja que disposem de diversos exemples de sitges protohistòriques situades dins d'habitacions d'assentaments de la costa catalana, com per exemple Mas Boscà (Badalona, Barcelonès) i Puig Castellet (Lloret de Mar, la Selva). Aquestes "sitges domèstiques" són estructures interpretades com a elements destinats a cobrir les necessitats individuals o d'un grup familiar (Pons et

al., 1994, p. 55). La ubicació de la sitja del Bordissal comporta de manera implícita unes connotacions de caràcter social rellevants, perquè, en no formar part del camp de sitges documentat al jaciment, presumiblement de caràcter comunitari, podria implicar l'apropiació d'excedents per part d'un grup reduït d'individus.

En relació a la interpretació del jaciment del Bordissal, les característiques arquitectòniques documentades no permeten, ni de bon tros, vincular aquest indret a un santuari portuari; definits aquests com a espais culturals vinculats a zones portuàries amb indicis d'activitats de tipus comercial o d'asil (Moneo, 2003, p. 293). Les diverses intervencions arqueològiques, mostren que estem davant d'un enclavament amb potencialitat comercial, en el qual es documenten pràctiques rituals, denotades en gran manera pel dipòsit votiu descrit anteriorment. Aquestes dades podrien estar indicant que es tractaria d'un indret comercial o de distribució de caràcter "neutral", i que aquest tipus de pràctiques buscarien o bé la protecció o bé l'èxit en les diferents activitats econòmiques d'intercanvi.

Si donem un cop d'ull a la interpretació de Mas Castellar de Pontós (jaciment integrat, entre els s. III-II a.n.e. per un assentament rural i un extens camp de sitges), que considero un paral·lel força adequat, almenys pel que fa al dipòsit de terracotes femenines, veurem que és considerat com un mercat interior de cereal, on s'acumularien els excedents canalitzats cap a la costa mitjançant els cursos fluvials. La seva connotació de "santuari extraurbà" dotaria aquest darrer espai de les característiques d'un indret d'intercanvi neutral. Així doncs, l'establiment d'aquest enclavament sacralitzat podria ser fruit d'un pacte, entre les colònies gregues del litoral i els pobladors autòctons de l'interior, per assegurar el subministrament de matèries primeres -cereals-; establint un lloc sacre dedicat a la collita, on se celebrarien diverses festivitats religioses i alhora s'afavoriria l'intercanvi econòmic. Seguint aquesta línia, el santuari de Pontós compliria un rol de dinamitzador econòmic i d'aculturació (Adroher et al., 1993, pp. 66-69).

Considero aquesta interpretació rellevant o, com a mínim, interessant per intentar formular la hipòtesi sobre la funció del Bordissal. En aquesta línia, en recerques posteriors s'ha proposat que es podria tractar d'un assentament mercantil, d'origen mediterrani o mixt, i que aquestes suposades accions culturals propiciarien les activitats d'intercanvi. Aquests afirmen també, d'acord amb la cultura material recuperada, que podria no ser un enclavament atribuïble a agents comercials de les comunitats mediterrànies; sinó que podria tractar-se d'un indret erigit per les

comunitats locals amb la intencionalitat d'afavorir els intercanvis comercials forans (Marlasca et al., 2017b, p. 188) (Fig. 125).

Fig. 125. Il·lustració, intercanvi ibers i pobles de la mediterrània (Gracia, et al., 2006, p. 27)

4.2.5. Espais de circulació

El dipòsit documentat a la porta d'accés de la muralla interior de la Moleta del Remei destaca tant per la presència de les extremitats d'un cavall (acompanyat de bronzes) com per la seva ubicació. Això és degut al fet que és l'únic cas que presenta aquestes característiques. Malauradament, la seva cronologia és incerta.

D'altra banda cal esmentar diversos paral·lels que evidencien que aquest dipòsit fou generat com a resultat d'una pràctica ritual. Aquest fet queda patent pels diversos exemples que ens ofereixen contextos similars. Així doncs disposem de casos en què s'han documentat dipòsits potencialment interpretables en clau ritual en assentaments protohistòrics peninsulars. Aquest és el cas de la porta oest de la Bastida de les Alcusses (Moixent, La Costera), s. IV a.n.e, i l'accés meridional de Burriac (Cabrera de Mar, Maresme), s. II a.n.e. Ambdós casos estan vinculats a la remodelació de la muralla i presenten armes inutilitzades. El dipòsit de Burriac excavat a la roca i cobert per una llosa contenia una espasa, tipus La Tène, inutilitzada amb la seva corresponent beina cremada. En el cas de la Bastida de les Alcusses comptem amb un dipòsit excepcional conformat per diverses armes, fragments ceràmics, restes carpològiques i faunístiques, etc. (Vives-Ferrándiz et al. 2015) (Fig. 126).

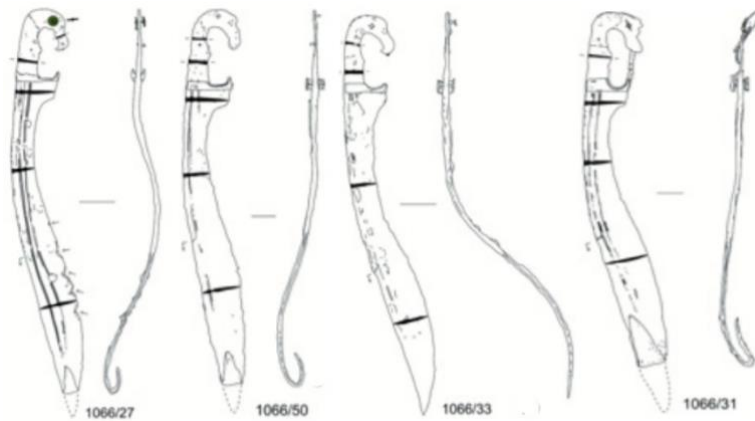

Fig. 126. Falcates recuperades dels conjunts documentats a la porta oest de La Bastida de les Alcusses (Vives-Ferrándiz et al. 2015, 291)

Gràcies a les fonts literàries, comptem amb referències que narren pràctiques rituals relacionades amb fundacions d'assentaments a l'Antiguitat amb la intenció de delimitar i sacralitzar el *pomerium*, fet ben conegut en contextos etruscos i romans. Aquests rituals dotarien d'una connotació "màgico-simbòlica" projectes de configuració o de remodelació de nuclis urbans. Cal destacar-ne el simbolisme que hauria tingut el perímetre fortificat del poblat que materialitza la delimitació entre l'interior i l'exterior. Un element aquest que, en última instància, també és un símbol de representació social i que conceptualment divideix l'espai urbanitzat i salvatge, el dels vius i el dels morts, el propi i el forà; és a dir el que limita amb el desconegut. Aquestes inquietuds es materialitzen a la porta de la muralla en un element arquitectònic que representa la divisió física d'aquesta concepció bipolar i simbòlica de l'entorn, on poden haver-hi elements o realitzar accions de caràcter apotropaic o profilàctic (Alfayé, 2007, p. 9-10).

Com hem vist anteriorment, existeixen diversos exemples de dipòsits rituals situats en relació amb els elements defensius (torres i muralles) i que majoritàriament es vinculen amb el moment fundacional o amb la remodelació de les estructures defensives del poblat (Alfayé, 2007; Belarte i Sanmartí, 1997, p. 12; Oliver, 2006, p. 211; Rafel et al., 2015, pp. 14-16; Vives-Ferrándiz et al., 2015). És per aquest motiu que podem considerar que el dipòsit de la Moleta del Remei presumiblement va ser constituït tant en l'alçat de la muralla del poblat (inici fase I, segona meitat del s. VII), com en el moment de reestructuració d'aquesta en què s'afegeix una torre a l'entramat (inici fase II, 450 a.n.e.). El fet que la ubicació sigui concretament a l'interior del llindar de la porta podria atorgar un component apotropaic al dipòsit. Com que no coneixem la naturalesa dels bronzes

documentats, no podem descartar que es tractés d'armes tal com succeeix en els casos de Burriac i de la Bastida de les Alcusses.

Pel que fa a les petxines, disposades en forma de trèvol, localitzades a l'esglaó UE 51050 què funciona en relació l'accés del recinte 53000 del Puig de la Nau, cal destacar que no és un cas únic pel que fa a l'aparició d'aquests elements en relació en accessos de recintes al jaciment (recinte 52000, UE 52230) (Oliver, 2006, p. 67) (Fig. 127). S'atribueix a aquest cas una dimensió simbòlica i s'interpreta que s'haurien col·locat amb intencionalitat protectora de l'edifici. En aquest sentit l'autor nodreix aquesta interpretació partint del simbolisme de les petxines, associat als genitals femenins, als "cicles eters" i a l'energia vital. Alhora remarca la seva presència en diversos contextos vinculats a la ritualitat domèstica i funerària (Oliver, 2006, p. 217).

Fig. 127. Paviment de petxines de l'accés superior d'R. 52000 del Puig de la Nau (Oliver, 2006, p. 267)

En relació amb la simbologia de les petxines cal fer referència a les fonts escrites, concretament a Plini el Vell (*Plin.*, N.H., 41, 80) que fent referència al temple de Venus a Cnido evidencià la vinculació conceptual d'aquests ítems amb la sexualitat femenina. Aquests mateixos elements en el cas del món grec s'han relacionat amb la fertilitat i la protecció de la llar. D'altra banda, l'associació d'arquetips amb les petxines, carregades de fort simbolisme, és un fenomen documentat arreu (Gracia, 2001, p. 101).

Diversos contextos protohistòrics del nord-est peninsular evidencien l'ús de restes de malacofauna en diversos elements arquitectònics o en estructures. Cal destacar alguns casos en què apareixen en llars de foc i han estat vinculats amb actes ritualitzats (Oliver, 2006, p. 217), com per exemple, a Penya del Moro (Sant Just Desvern, Baix Llobregat) i Burriac (Cabrera de Mar, Maresme) al centre del nivell de preparació (Belarte i Barberà, 1994, pp. 43-46). D'aquest últim exemple, cal destacar que l'edifici fou interpretat com un espai comunitari o cultural. Altres exemples de jaciment on es documenta aquesta relació entre estructures de combustió i petxines es troben a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà), a la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) o a Puig de la Misericòrdia (Vinaròs, Baix

Maestrat). Com a possible interpretació d'aquesta relació, en el món ibèric, s'ha proposat que les petxines podien haver estat un símbol de fertilitat domèstica (Garcia, 2001, p. 101). Tenim constància d'altres casos en què les valves apareixen en espais culturals com en el temple documentat a l'Illa d'en Reixac (s. III a.n.e.), on a prop de l'accés sector 8 es varen recuperar 35 petxines disposades curosament en tres fileres, que probablement estaven situades al marc de la porta (Martín et al., 1997, p. 52).

En altres àrees de la Península també trobem l'ús d'aquests elements com a element decoratiu en l'arquitectura, en paviments o paraments, especialment a l'àrea meridional de la península. Han estat interpretats com a elements de protecció i s'atribueixen a la colonització que constatem a partir del s. IX a.n.e., atès que apareixen en contextos majoritàriament fenicis, no hi ha cap exemple anterior a l'inici de les colonitzacions i es documenten en cronologies anteriors en paviments de l'àrea siriopalestina. Alguns exemples es documenten en jaciments com: L'Oral (Sant Flugenci, Alacant); Cerro de la Era (Benalmádena, Málaga); Cerro del Villar (Málaga); el Carambolo (Camas, Sevilla). En altres casos, més excepcionals, es documenten petxines representades en elements arquitectònics, com succeeix en els basaments de columnes a l'accés de l'edifici cultural documentat al Cerro de Las Cabezas (Valdepeñas, Ciudad Real) (Escacena i Vázquez, 2009) (Fig. 128).

Fig. 128. Petxina esculpida en un basament de pedra de l'entrada del santuari del Cerro de las Cabezas (Escacena i Vázquez, 2009, p. 65)

Cal destacar la presència de petxines en relació als espais d'accés, també en jaciments protohistòrics meridionals, com és el cas del Cerro Mariana (Las Cabezas de San Juan, Sevilla) amb una cronologia de s. VIII a.n.e., on es documentaren set petxines disposades en fila al llindar de la porta que delimitava l'espai interior i l'exterior del recinte (Fig. 129). Així mateix cal destacar el cas del Carambolo; ja que, a banda de documentar-se l'ús de petxines en alguns paviments, aquestes es localitzen disposades en la part superior de diversos esglaons en cronologies del s. IX i VIII a.n.e. (Escacena i Vázquez, 2009, p. 58) (Fig. 130).

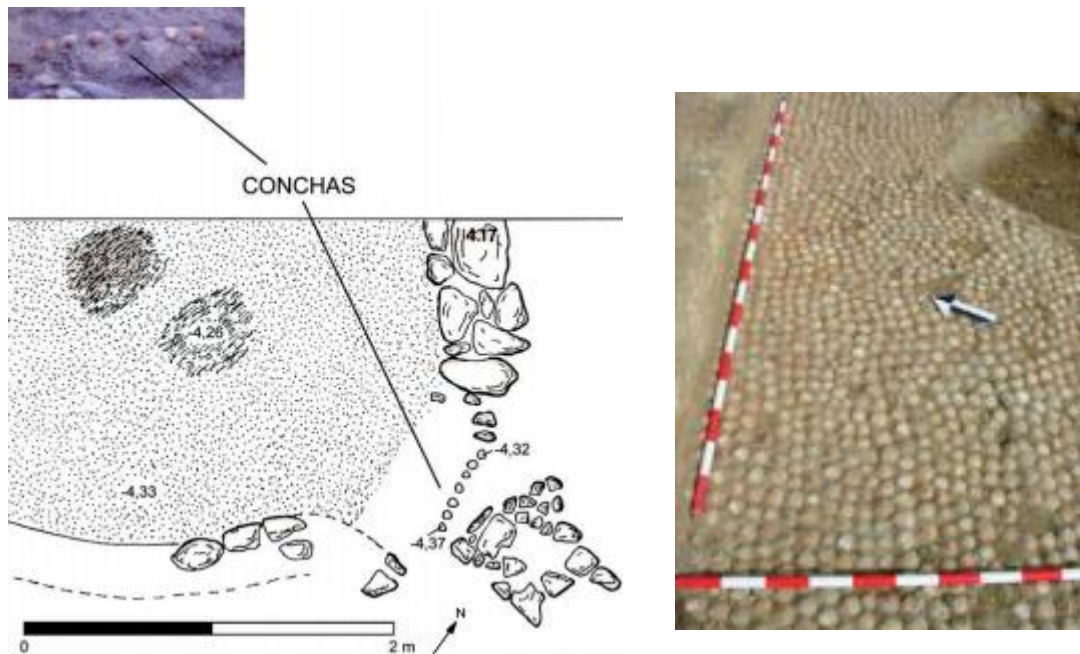

Fig. 129. A l'esquerra, planta de la cabanya circular de Cerro Mariana amb la situació i detall del llindar de petxines. Fig. 130. A la dreta, paviment de petxines del Carambolo (Escacena i Vázquez, 2009 pp. 60, 61)

Com hem pogut observar, s'evidencia que el cas de Puig de la Nau, no és un cas únic pel que fa a l'ús de petxines en espais vinculats als accessos de recintes i que l'ús d'aquestes sembla anar més enllà de les qüestions purament estètiques. El seu component simbòlic, presumiblement de protecció, queda patent per la seva particular ubicació en alguns casos (llindars de portes, esglaons d'accés, llars de foc) i/o per documentar-se en espais als quals se'ls hi ha atribuït una funció cultural. En aquest sentit, també hem d'esmentar el paviment de petxines localitzat a l'entrada de la part superior del recinte 52000 del jaciment.

Referent a la troballa d'ossos humans adults en espais de circulació tal com succeeix als carrers A, B, C, H de Puig de la Nau, tot i que són escasses, és un fenomen no només documentat en aquest indret sinó que també es localitza en un ampli espai geogràfic.

D'aquest fenomen disposem d'exemples del sud de la Gàl·lia, tant en alguns santuaris com en espais d'hàbitat, com és el cas de l'oppidum de La Cloche de Les Pennes-Mirabeu, i, evidentment, també a l'àrea ibèrica. No són localitzats solament en espais de circulació d'espais d'hàbitat, com és el cas del jaciment aquí treballat o del carrer principal de Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà); sinó també s'han documentat en assentaments del nord-est peninsular: pròxims a les muralles, com a Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès) o al Turó del Montgat

(Maresme); en sitges i fosses, com a Burriac (Cabrera de Mar, Maresme), a Mas Castellar de Pontós, a Ullastret (Baix Empordà), (en aquest darrer cas també prop de les muralles), o a Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Cáceres) com a exemple de l'espai meridional de la Península (Oliver, 2006, p. 216-217). Així mateix es localitzen dins d'algunes recintes, com ara l'estança 3 de la casa 2 de Mas Castellar de Pontós (Pons, 1997, p. 83) o el complex UH/M 16 del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell) (Principal i Subirà, 2020, pp. 352-353).

L'exposició de parts anatòmiques humanes en època protohistòrica és un fenomen constatat arqueològicament, que té com a màxim exponent el que la historiografia ha denominat com els "caps tallats". Aquest fenomen, representat al nord-est peninsular pels casos d'Ullastret i Mas Castellar, consisteix en la troballa de cranis humans en carrers i cases "aristocràtiques", vinculats als moments d'abandonament dels assentaments. Quan s'han trobat en sitges i fosses, a vegades anaven acompanyats d'armes, que haurien estat dipositades un cop passat el temps d'exposició d'aquests "trofeus". Alguns dels cranis recuperats en aquests dos jaciments, s. III - II a.n.e., presentaven claus de ferro travessats, orificis, signes d'exposició a l'aire lliure, probablement perquè haurien estat subjectats per algun tipus de suport de fusta (Subirà i Rovira, 2019, p. 299) (Fig. 131 i 132)

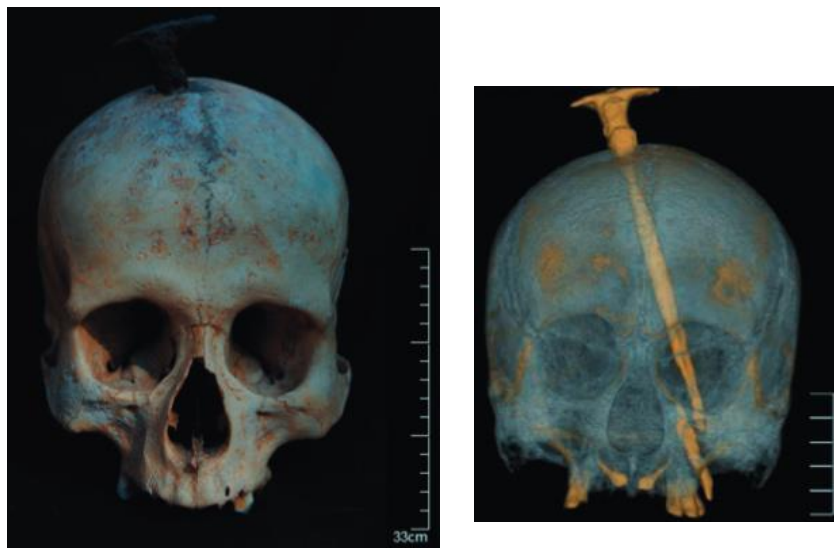

Fig. 131 i 132. D'esquerra a dreta, crani individu PC-388 de Puig Castellar i el TAC d'aquest (Subirà i Rovira, 2019, 289)

L'autor, A. Oliver, proposà que aquestes restes humanes poden haver estat objecte d'exposició pública. Aquesta hipòtesi es veuria reforçada per diverses dades. En primer lloc, pel fet que es trobin en espais oberts, vinculats als nivells d'enderrocs de les últimes fases de l'assentament. En segon lloc, per la documentació en alguns casos d'estratègies de subjecció com claus, com queda manifest amb les troballes de l'àrea empordanesa, o bé per suports, com es documenta a La Cloche (Les Pennes-Mirabeu). En tercer lloc, pel pes de les fonts escrites, ja que nombrosos autors (Diodor de Sicília, Diodor d'Apamea, Tit Livi, Apià, etc.) descriuen el costum d'exhibir parts anatòmiques dels enemics vençuts. Finalment, Sili Itàlic (Sil., XIII, 481-2) explica que les restes humanes eren objecte d'ofrena, per la realització de determinats rituals (Oliver, 2006, p. 216-217).

Per tant, es tracta d'una pràctica generalment interpretada com l'exposició d'un trofeu de guerra. És ben cert que aquesta exposició podria correspondre també a un altre tipus de creença desconeguda per a nosaltres, que estigués relacionada amb el culte als avantpassats. Independentment de la seva interpretació, aquest fenomen evidencia una proximitat cultural entre el litoral català, sobretot entre l'espai septentrional i la zona del Llenguadoc- Rosselló (Belarte i Sanmartí, 1997, pp. 26-27).

4.2.6. Indrets incerts

Aquest apartat integra un únic cas: el jaciment de la Serra de l'Espasa, . Un jaciment actualment destruït del qual prové un conjunt de materials arqueològics fora de context, molt interessants, que va posar sobre la taula una coneguda publicació de X. Cela, J. Noguera i A. Ros (2009).

Tot i que el conjunt de materials sembla fruit d'una selecció, l'estudi d'aquest material evidencia l'existència d'objectes concebuts per a accions domèstiques i productives -fet que indicaria l'existència d'una zona d'hàbitat-, així com també culturals, com ho indicaria la presència de nombrosos objectes que es poden vincular amb accions de caràcter ritual: possibles vasos-ofrena, ungüentaris, *simpula* de bronze, figures de terracota, vaixel·la de parets fina, recipients de vernís negre d'importació, objectes d'or, imitacions de miniatures ceràmiques, una espasa votiva, etc. En aquest sentit, es proposà la possibilitat que hagués pogut tractar-se d'un santuari ibèric, hipòtesi fonamentada en la presència habitual d'aquests materials en aquest tipus d'espais (Cela et al., 2009, pp. 121-123).

En relació a la part del conjunt que correspon a materials d'usos domèstics, cal remarcar que són presents en diversos espais de culte, com les cavitats interpretades com a coves-santuari del nord-est peninsular, on trobem pondus, fusaioles, ceràmica de cuina, etc. (González, 2006). D'altra banda, l'elevat volum d'alguns d'aquests ítems, així com la presència de 60 fusaioles fa pensar en l'existència d'un espai dedicat a la producció tèxtil (Cela et al., 2009, pp. 119-121) (Fig. 133).

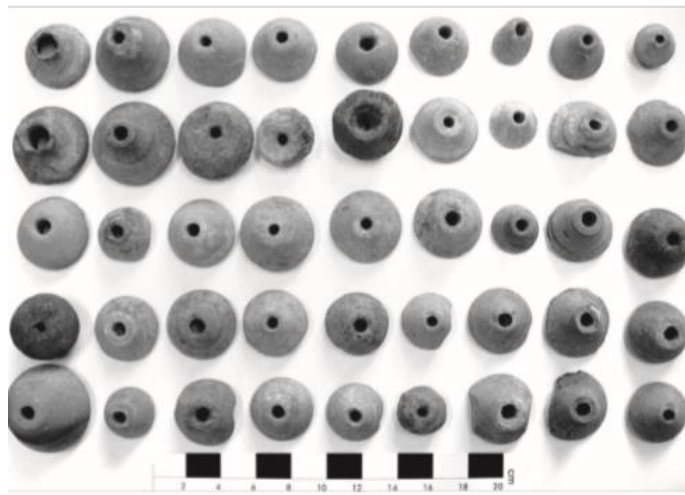

Fig. 133. Vista de quaranta-cinc de les fusaioles de la Serra de l'Espasa (Cela et al., 2009, p. 119)

A partir d'aquesta premissa, es proposa que el jaciment hauria pogut consistir en un santuari que hauria ocupat, com a mínim, els darrers 200 m² del turó on s'ubica. Els signants de l'esmentat article proposen que podria tractar-se d'un santuari de control territorial -és a dir, extraurbà-, un tipus de santuari que està caracteritzat pel fet d'ubicar-se en elevacions estratègiques i que és proper als principals assentaments de la zona i a les vies principals de comunicació. Aquestes dades casen amb les característiques que presenta l'indret on se situa el jaciment (Cela et al., 2009, pp. 123-124).

És rellevant l'apreciació que es realitza sobre la possible extensió total del jaciment. Sobre aquest aspecte es considera, basant-se en la dispersió dels materials en superfície, que el jaciment hauria pogut estendre's pel vessant sud-est; dada que podria implicar la presència d'un espai d'hàbitat que superaria els 5.000 m² (Cela et al., 2009, pp. 121-122). Seguint aquesta hipòtesi, estaríem, probablement, davant d'un possible santuari de caràcter urbà.

Una altra hipòtesi que també es planteja en aquest article és la possibilitat que el conjunt provingués d'una cova-santuari. Aquesta idea es veu fonamentada per diversos indicis. En primer lloc: per l'existència de diverses cavitats, coves i avencs, a l'entorn immediat del jaciment; com ho és la cavitat documentada al vessant sud-est de la Serra de l'Espasa. En segon lloc: pel fet que els materials presentin un estat de conservació força bo. Aquesta circumstància podria estar indicant que el seu origen fos un dipòsit votiu, tipus *favissa*, o deposicions de materials en cova. Finalment: per la relació amb els materials recuperats, com és el cas dels dos portallànties; els quals, a banda de ser en alguns casos vinculables a contextos rituals, podrien indicar l'existència d'un espai cultural on no accedeix la llum natural (Cela et al., 2009, pp. 122-123) (Fig. 134).

Aquesta darrera interpretació, desgraciadament, -de la mateixa manera que succeeix amb les altres hipòtesis- és versemblant però no demostrable a partir de la informació de la qual disposem. L'aportació a aquest debat passa per plantejar la idea -en el cas que la dita cavitat fos l'origen dels materials-, que es tractés d'un exemple dels denominats "santuaris d'entrada" o "*ad portam*". Aquests són definits com a indrets on es realitzarien pràctiques rituals, que podrien tenir o bé una vinculació de tipus fundacional o bé de protecció de l'assentament. Aquests espais culturals es caracteritzen per la seva proximitat als assentaments o a les portes d'accés, tractant-se tant de cavitats naturals (coves/abrics) com d'edificacions (Moneo, 2003, pp. 285-288).

Fig. 134. Cova vessant nord del jaciment (Cela et al., 2009, p. 124).

6. Conclusions

En aquest treball ens hem centrat en l'estudi de conjunt dels contextos arqueològics d'època ibèrica associats a la pràctica de determinades activitats rituals en els espais d'hàbitat d'un espai geogràfic coherent. Tot plegat amb l'objectiu de nodrir el coneixement actual sobre aquestes pràctiques al territori ilercavó, entenent i aportant noves dades i perspectives a les problemàtiques i debats que se'n deriven.

Un primer aspecte a ressenyar és la complexitat que comporta l'estudi de les pràctiques rituals relatives a les comunitats de l'est peninsular durant la segona edat del ferro. Quelcom que respon a la parcialitat del registre arqueològic, però també a la dificultat de categorització objectiva dels contextos i dels conjunts seleccionats i analitzats.

Al llarg d'aquestes pàgines, s'ha pogut detectar diferenciacions regionals que fan entreveure l'heterogeneïtat de les diferents societats adscrites a la cultura ibèrica. En el cas del nord-est peninsular, s'aprecien certes similituds amb altres regions com l'àrea del Llenguadoc-Roselló. Així mateix, des d'una perspectiva social, en alguns casos també s'observen associacions entre les concentracions dels dipòsits rituals i els espais associats a certs sectors benestants de la societat. També s'ha observat el factor d'aculturació que suposaren els contactes amb els agents mediterranis; tal com ho demostren certs elements de cultura material, però també les connexions existents entre certes pràctiques.

L'anàlisi dels espais que presenten evidències d'activitats rituals mostra que no hi ha una separació clara entre l'àmbit sacre i el profà, fet que reafirma la idea de la presència de la ritualitat i del component ritual en múltiples aspectes de la vida quotidiana d'aquestes societats protohistòriques. Els dipòsits i elements vinculats a la ritualitat es documenten majoritàriament en espais domèstics i en espais de funció econòmica. Els recintes interpretats com a culturals, en alguns dels quals no es descarta l'activitat domèstica, no tenen, en general, unes característiques arquitectòniques diferencials, encara que sí mostren elements estructurals, agençaments acurats i determinats objectes, que, en alguns casos, es desvinculen dels usos estrictament domèstics. En l'àmbit ibèric septentrional, cal posar de relleu l'absència de representacions de divinitats tant en els recintes on s'han identificat pràctiques rituals, com en els escassos edificis considerats com a temples, a

excepció feta d'un dels temples d'Ullastret, on es varen recuperar diverses terracotes que representen caps femenins, exemple que denota una forta influència grega (Belarte, Sanmartí, 1997, pp. 18-21, 27).

De fet, el temple, en societats mediterrànies com la grega o la fenícia, està caracteritzat per uns trets propis que no s'ajusten a les estructures rituals identificades en el nostre àmbit d'estudi. Una d'aquestes característiques rau en la seva funció, ja que el temple està concebut per a preservar la imatge de la divinitat, la qual en materialitzaria la presència. Per tant, seguint aquesta premissa, la inexistència de representacions du al fet que no se n'utilitzi el terme i que, generalment no es parli de temples en el sí del món ibèric, sinó de santuaris i de recintes rituals. Aquesta circumstància reforça la tradicional visió sobre la religiositat ibèrica, a la qual s'ha atribuït un caràcter numènic i pragmàtic (Pérez, 1997).

Constatem, doncs, l'absència o escassetat de representacions antropomorfes en els casos exposats, només presents en objectes de terracota (les figures antropomorfes procedents de Serra de l'Espasa, les "*thymiateria*" i les dues tanagres de SJ8 del Bordissal). Tanmateix, hauríem de tenir en compte la possible presència d'objectes realitzats amb materials peribles. Aquest fet contrasta fortament amb els nombrosos exvots metàl·lics que es recuperen en espais de culte d'altres àrees ibèriques, com ara al sud-est peninsular (López, 2015). D'altra banda, els exvots metàl·lics no són inexistents en la regió estudiada. La baixa representativitat d'aquests objectes podria explicar-se, en gran part, per l'espoli i per les troballes fortuïtes, tal com ha passat amb diversos exvots procedents del curs inferior de l'Ebre, actualment exposats al Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta) (Fig. 135 i 136).

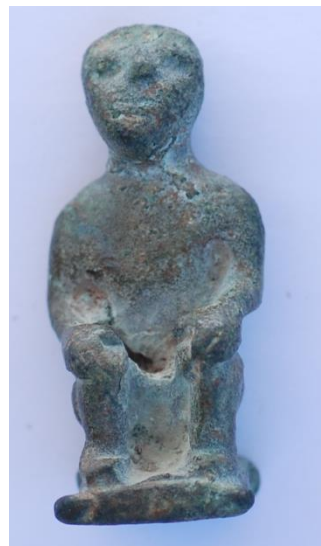

Fig. 135 i 136. D'esquerra a dreta, exvot zoomorf procedent del Coll del Moro del Borrassquer (Batea, Terra Alta) i exvot antropomorf procedent del poblat de les Esquarterades (Ulldecona, Montsià) (Fotografies cedides per X. Sicard)

Tot plegat fa que resulti suggerent plantejar-se l'existència de possibles tendències anicòniques en els sistemes de creences, presumiblement animistes, entre les societats que ocuparen el territori nord-est peninsular. En aquest sentit, tot i que la versemblança de les dades que ens ofereixen les fonts textuals és dubtosa i no s'ocupa de les comunitats del nord-est peninsular, les referències que en fa Estrabó poden avalar-ne la hipòtesi. Aquest és el cas comentat d'un santuari extraurbà lusità (*Str.* III, 1, 4), un espai que no estava dedicat a cap déu, sense elements arquitectònics com ara altars, on es realitzaven rituals associats a unes pedres disposades a l'indret. Així mateix en un altre fragment (*Str.* III, 4, 16), es fa referència al fet que els pobles calaics no tenien déus i que els celtibers i "els seus veïns del nord" realitzaven sacrificis a una divinitat innominada. A partir d'aquestes dades podria interpretar-se, o bé que aquests pobles, com els germans -segons Tàcit (*Germ.*, 9., 3).- no tenien representacions de les seves divinitats; o bé que els seus arquetips sagrats no s'entenen des de la perspectiva o cosmovisió hel·lènica. Així doncs, és versemblant pensar que el xoc cultural entre grecs i indígenes i la impossibilitat d'establir paral·lelismes entre les diferents divinitats provoqués que aparegui el qualificatiu d'ateu quan fa referència, per exemple, a les comunitats calaiques (González, 2009, p. 256).

Com hem anat veient en aquest treball, el món de les pràctiques rituals en la protohistòria peninsular és una línia de recerca molt interessant i rellevant per aprofundir en diferents aspectes, que, al final, caracteritzen substancialment aquestes societats. Per aquesta raó, es tracta d'estudis que són imprescindibles per obtenir dades de diferent naturalesa, tant socials com culturals o ideològiques. Aquesta informació ens aproxima de manera progressiva a dibuixar o a teoritzar sobre els aspectes socials, ideològics i simbòlics que, en última instància, conformaven part de la cultura i de la cosmovisió de les diferents comunitats que conformen aquesta cultura o cultures arqueològiques que integrem en el que denominem com a món iber.

En el marc d'aquest treball hem anat desgranant tot un conjunt d'interpretacions ben fonamentades que nodreixen debats acadèmics avui encara vius i que, en molts casos, continuen sobre la taula. Així mateix, cal remarcar la importància que tenen els debats en la nostra disciplina, diàlegs que ens ajuden a plantejar noves hipòtesis i a contemplar noves perspectives, que tot investigador

hauria de considerar i valorar de manera crítica sense obviar-les o descartar-les a priori.

El treball presenta un conjunt de contextos arqueològics que mostren diversos trets atribuïbles o vinculables al complex món de la ritualitat. Aquestes evidències, a grans trets, es podrien sintetitzar en: dipòsits interpretats com a possible resultat d'una acció ritual (que presenten diversos tipus de restes materials i respondrien a accions i intencionalitats de diferent naturalesa) i àmbits o edificis, on es localitzen diversos indicis (siguin dipòsits, elements mobles o estructurals) vinculables a la ritualitat i a la representació social.

Pel que fa als dipòsits rituals analitzats, estan aquests representats majoritàriament per les inhumacions infantils i per les deposicions de macrofauna. Ambdós casos comparteixen característiques, i, fins i tot, a vegades tots dos dipòsits apareixen associats o en el mateix àmbit. Es troben, generalment, sota el paviment dels recintes en relació a murs, tot i en algun cas estan vinculats a agençaments. Quan als dipòsits faunístics, cal recalcar que predominen les deposicions parcials d'animals domèstics. En algun cas s'evidencia una selecció intencional de les restes i l'existència d'un tractament previ d'aquestes. Dels enterraments infantils, cal dir que són predominants els de tipus secundari, sense urna ni aixovar. D'aquests destaquen els casos en què la fossa presenta algun tipus de preparació i, sobretot, aquells en què es documenta la reiteració d'inhumacions dins la mateixa estructura.

Tot i que en menor mesura, recordem que disposem de dos casos que inclouen materials i objectes de diferents tipologies, conformats ambdós casos per elements ceràmics, ornaments i restes òssies i vegetals, situats dins d'una fossa i un agençament. Així mateix, també són presents dos dipòsits conformats per elements metàl·lics, documentats en espais de funció econòmica, dins d'un mur i dins d'un forn metal·lúrgic. Finalment, destaquem la constatació d'un dipòsit conformat per nombrosos objectes d'usos culturals; fet que el converteix en un cas excepcional dins de l'àrea d'estudi.

Quant als recintes, es documenten aquestes pràctiques en espais de tota mena (domèstics, productius, d'emmagatzematge, de circulació, defensius, etc.); tot i que es constata una concentració de dipòsits en recintes vinculats a funcions econòmiques i en els espais associats a sectors benestants de la societat. Pel que fa a les edificacions interpretades com a llocs d'usos culturals, com ja s'ha avançat,

destaquen aquestes per ser indrets de reunió que presenten trets diferencials on hi ha documentats elements rituals.

Com s'ha pogut apreciar, tots els casos presenten característiques diferents, variables que, com hem vist, en dificulten la interpretació però que, alhora condensen un notable potencial informatiu. Així doncs, considero que, en el marc d'aquest treball, la tasca interpretativa és rellevant i prioritària; de la mateixa manera, en menor o major mesura, que ho és també en la resta d'estudis de la nostra disciplina.

En relació amb les problemàtiques entorn a l'estudi de la ritualitat, cal destacar que la dimensió que aporta el concepte de ritualització evidencia la problemàtica d'identificar aquestes activitats i distingir-les de les accions quotidianes, sobretot tenint en compte la parcialitat de la informació que ens proporciona el registre arqueològic. Hem de partir de la base que no sempre les evidències de ritualitat en els contextos arqueològics són fàcils no solament d'interpretar, sinó també d'identificar. Seguint el fil, cal puntualitzar que, com resulta evident, les pràctiques rituals documentades en el món ibèric a partir dels treballs arqueològics, són només aquelles que s'han pogut identificar com a tals.

I és l'arqueologia la disciplina que hi ha a la base de l'estudi de les pràctiques rituals en societats antigues, tot i que sovint hi intervinguin altres com l'antropologia cultural, l'antropologia forense, l'etnografia, l'etnoarqueologia, la sociologia, així com l'anàlisi de les fonts textuals, per aprofundir-hi i completar-ne la interpretació. En aquest punt, cal esmentar el volum i, en molts casos, la qualitat de publicacions acadèmiques dedicades a la ritualitat en el món ibèric. Actualment la recerca haurà de passar per l'ús de noves estratègies i tècniques analítiques que ens ofereixin nous marcs interpretatius.

Aquest treball m'ha permès conèixer a fons l'estat de la qüestió pel que fa a la ritualitat ibèrica, i sobretot familiaritzar-me en profunditat amb les diverses evidències i contextos d'aquest tipus documentats en la regió ilercavona i les àrees adjacents. Així mateix m'ha permès oferir una interpretació d'aquests casos i m'ha conduït també a plantejar noves línies de recerca de cara al futur.

Aquest estudi ha nodrit també el meu coneixement sobre la protohistòria peninsular i ha estat una oportunitat per conèixer millor els treballs arqueològics realitzats en aquesta àrea. Un espai geogràfic del qual tenim un volum important de

dades, gràcies a les nombroses excavacions arqueològiques realitzades durant les darreres dècades i a la recerca sistemàtica efectuada.

Considero que el treball ha complert de manera satisfactòria, amb els objectius així com amb les expectatives inicials, tot i que soc conscient que l'abast del camp d'investigació era ampli i que potser queden alguns aspectes en els quals caldrà aprofundir-hi més. Així doncs, deixem obertes noves i apassionants línies d'investigació amb les quals seguir treballant.

7. Bibliografia

- ABAD, L.; SALA, F. (1997). "Sobre el posible uso cùltico de algunos edificios de la Contestania ibérica". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 91-102.
- ADROHER, A.M; PONS, E; RUÍZ DE ARBULO, J. (1993). "El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico en la zona de "Emporion" y "Rhode"". *Archivo Español de Arqueología*, 66: 31-70.
- AGUSTÍ, B.; ALONSO, N.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, Á.; LÓPEZ, J.B. (2000). "Una inhumación múltiple de perinatales en la fortaleza de Els Vilars (Arbeca, Lleida) y las prácticas de enterramiento en hábitat durante la primera Edad del Hierro en el valle del Segre (Cataluña)". a Dedet, B. (ed.). *Archéologie de la mort. Archéologie de la tombe au Premier Âge du Fer. Actes du XXIe Colloque International de l'Association Française pour l'Étude de l'Âge du Fer (Conques-Montrozier, 8-11 mai 1997), col.I. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, 5: 305-324.
- AGUSTÍ, B.; MARTÍN, A., PONS, E. (2008). "Dipòsits infantils als poblats ibers empordanesos (Catalunya)". a Gusi, F. et al. (coords.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques*: 117-141.
- ALBIZURI, S. (2011). "Depósitos de ovicaprinos en ámbito doméstico ibérico. El ejemplo del poblado de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, Barcelona)". *Archaeofauna*, 20: 85-101.
- ALCALÁ, L. (2003). "La necrópolis ibérica de Pozo Moro". *Real Academia de la Historia*, 23.
- ALFAYÉ, S. (2007). "Rituales relacionados con murallas en el ámbito celtibérico". *Palaeohispanica. Revista sobre lenguas y culturas de la Hispania Antigua*, 7: 9-41.

- ALFAYÉ, S.; SOPEÑA, G. (2010). "Imágenes del ritual e imágenes en el ritual en Celtiberia". a F. Burillo (coord.). *Ritos y Mitos, VI Simposio sobre los Celtíberos*, Daroca: 455-472.
- ALMAGRO, M.; BERROCAL, L. (1997). "Entre íberos y celtas: sobre santuarios comunales urbanos y rituales gentilicios en Hispania". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 567-588.
- ALMAGRO, M.; MONEO, T. (2000). "Santuarios urbanos en el mundo ibérico". *RAH*, 4, Madrid.
- ÁLVAREZ, R.; ASENSIO, D.; JORNET, R.; MIRÓ, M.T.; SANMARTÍ, J. (2008). "Residències aristocràtiques al món ibèric septentrional. El cas del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre, Tarragona)". *VARIA 7. La Cámara de Toya y la arquitectura monumental ibérica*: 87-102.
- AYALA, J. M.; MALGOSA, A.; LORENTE, S. (2000). "La arqueología de la muerte en el sureste de la Península Ibérica". a Oliveira, V. (coord.). *Proto-história da Península Ibérica. Actas do 3 Congresso de Arqueologia Peninsular*, V: 113- 124.
- APRICIO, J. (1997). "El culto en cuevas y la religiosidad protohistórica". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 345-358.
- ARANEGUI, C. (1992). "Iberia sacra loca. Entre el Cabo de la Nao, Cartagena y el Cerro de los Santos". *Revista de Estudios Ibéricos*, 1: 115-138.
- ASENSIO, D. (1999). Alorda Park. (Memories d'excavació).
- ASENSIO, D. (2015). "Ceràmiques importades, béns de prestigi: pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular". a Belarte, M.C. et al. (eds.). *Les estructures socials a la Gàl·lia ia Ibèria. Homenatge a Aurora Martin i Enriqueta Pons, Actes de la VIIa Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013)* . *Arqueo Mediterrània*, 14: 237-249.
- ASENSIO, D., MIRÓ, M.T., SANMARTÍ, J., TARRADELL, N., VELAZA, J. (2002). "El nucli ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): un estat de la qüestió". a Martínez, J. et al. (coords.) *Actes I jornades d'arqueologia de les terres de l'Ebre*: 185-204.
- ASENSIO, D., MIRÓ, M., SANMARTÍ, J. (2006). "Darreres intervencions arqueològiques en el jaciment ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ilerconvona en el segle III A.C.". a Mercadal, O. (coord.). *Món*

ibèric als països catalans, XIII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà. Homenatge a Josep Barberà i Farràs: 615-628.

·ASENSIO, D., JORNET, R., MIRÓ, M., SANMARTÍ, J., (2011). “La ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles: resultats de l'excavació del sector adjacent a les torres pentagonals (2008-2010)”. *Tribuna d'Arqueologia 2009–2010: 243-264.*

·ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J.; JORNET, R.; MIRÓ, M. (2012) “L'urbanisme i l'arquitectura domèstica de la ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre)”. a Belarte M. C. et al. (eds). *Iberos del Ebro, Documenta 25: 173-194.*

·ASENSIO, D.; JORNET, R.; MIRÓ, M.; SANMARTÍ J. (2016). “L'excavació de la Zona 3 en el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), un nou fragment de trama urbana en l'angle sudoest de la ciutat ibèrica”. a Martínez J. et al. (coords.) *Actes I jornades d'arqueologia de les terres de l'Ebre: 330-342.*

·BALSERA, R. (2006). “El oppidum ibérico de la Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat) y su conjunto numismático: interpretación económica y territorial”. *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, època V, 28: 35-73.*

·BARBERÀ, J. (1989). Los depósitos rituales de restos de óvidos del poblado ibérico de la Peña del Moro en Sant Just Desvern (Baix Llobregat, Barcelona)”. *SAGVNTVM Extra, 1: 129-135.*

·BARRACHINA, C., LLORENS, M. D. (1996). “El jaciment ibèric dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, Castelló)”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló, 17: 321-338.*

·BARRACHINA, C., LLORENS, M. D. (1997). “La torre ibèrica dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés): resultats preliminars de la campanya d'excavació de 1997”. a Allepuz, X. (ed.). *II Jornades culturals a la Plana de L'Arc: 21-34.*

·BARRACHINA, C., LLORENS, M. D. (1998). “Avanç preliminar dels treballs d'excavació de la torre ibèrica dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, la Plana Alta)”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló, 19: 445-450.*

·BARRACHINA, C., DE HARO, S.; LLORENS, M. D. (2007). “Contribució a l'estudi del medi ambient a partir de les restes de fusta recuperades al jaciment ibèric dels Estrets de Vilafamés”. a Allepuz, X. (ed.). *XII Jornades culturals a la Plana de l'Arc: 31-42.*

·BARRIAL, O. (1990). “El ritual del sacrificio en el mundo ibérico catalán”. *Zephyrus. Revista de Prehistoria y Arqueología, 43: 243-248.*

- BEA ,D.; BELARTE M.C; DILOLI, J.; NOGUERA, J.; SARDÀ, S. (2012). “Los asentamientos fortificados del curso inferior del Ebro. Siglos V–III aC.” a Belarte, M. C. et al. (eds.). *Iberos del Ebro, Documenta*, 25: 111-128.
- BEA, D.; DILOLI, J.; PERÉZ, M.; SARDÀ, S. (2019). “Arquitectura, banquete y expresión del poder: el caso de Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta, Tarragona)”. a Ferjaoui, A. i Redissi, T. (coords.). *La vie, la mort et la religion dans l'univers phénicien et punique: Actes du VIIIème Congrès International des Études Phéniciennes et Puniqes*, Institut National du Patrimoine: 1771-1782.
- BELARTE, M.C. (2021). “El món de la mort: les necròpolis i els enterraments infantils”. a Asensio, D. et al. (coords.). *L'Enigma Iber. Arqueologia d'una civilització*, MAC: 129-134.
- BELARTE, M. C.; BARBERÀ, J. (1994). “La casa ibèrica a la Catalunya litoral: els seus elements i la seva distribució”. *Cota Zero: revista d'Arqueologia i Ciència*, 10: 38-48.
- BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J. (1997). Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 7-32.
- BELARTE, M.C.; NOGUERA, J.; OLMOS, P.; CERVELLÓ, F. (2012). “La necròpolis protohistòrica de Sebes (Flix, Ribera d'Ebre)”. A Rovira C. et al. (eds.). *Les Necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat. Monografies Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona*, 14: 95-101.
- BELARTE, M.C.; VALENZUELA, S. (2013). Zooarchaeological evidence for domestic rituals in the Iron Age communities of north-eastern Iberia (present-day Catalonia) (6th-2nd century BC). *Oxford Journal of archaeology*, 32 (2): 163-186.
- BELARTE, M.C.; NOGUERA, J. (2015). “Estats sense ciutats? El curs inferior de l'Ebre, el Maestrat i la plana de Castelló a l'edat del ferro”. a Belarte, M.C. et al. (eds.). *Les estructures socials a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martin i Enriqueta Pons, Actes de la VIIa Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013)*. *Arqueo Mediterrània*, 14: 211-226.
- BELARTE, M.C.; CANELA, J.; EUBA, I.; LÓPEZ, D. (2017). ¿Depósito votivo o destrucción de necrópolis?: el silo protohistórico de El Pontarró (La Secuita, Tarragona). *Trabajos de Prehistoria*, 74(2) : 355-374
- BELL, C. (1992). “*Ritual theory, ritual practice*”. Oxford University Press.

- BELMONTE, C.; ALBIZURRI, S.; NADAL J.; ESTALLO, J; GARCÉS, I. (2013). “Èquids i gossos en l’economia i en els rituals. Resultats de l’estudi dels materials dipositats en el sitjar iberoromà del Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà)”. *Revista d’arqueologia de Ponent*, 23: 201-222.
- BERMEJO, J. (2009). “El pan nuestro de cada día: la religiosidad en el contexto arqueológico de las unidades domésticas ibéricas”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 19: 91-108.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1958). “La religiosidad de los pueblos hispanos vista por los autores griegos y latinos”. *Emerita*, 26: 79-110.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1959). “Los santuarios ibéricos de la provincia de Jaén”. *Revista Oretania*, 2: 83-90.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1990). “La religión de los pueblos de la Hispania prerromana”. *Zephyrus*, 43: 223-233.
- BONET, H. (1995). “Lugares de culto y ritos de influencia púnica en la Edetania Ibérica (Valencia, España)”. a Fantar, M. i Ghaki, M. (Eds.). *Actes du III Congrès Internationale des Études Phéniciennes et Puniqes*, 1: 175-186.
- BONET, H.; MATA, C. (1995). “La cultura Ibérica en el País Valenciano: estado de la investigación en la década 1983-1993”. *Actes de les Jornades d’Arqueologia, Alfàs del Pi*: 159-183.
- BOSCH GIMPERA, P. (1915). “El problema de la cerámica ibérica”. *Com. de Invest. Paleontológicas y Prehistóricas*. Memoria número 7.
- BOURDIEU, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford University Press, Stanford.
- BRADLEY, R. (2005). *Ritual and Domestic life in Prehistoric Europe*. Routledge, London.
- BRUGUERA, R.; POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1999). Organització interna de la ciutadella ibèrica de Calafell en el segle III aC. Resultats de les campanyes 1991 a 1995. *Miscel·lània penedesenca*, pàgs. 71-86.
- BUIKSTRA, J. E.; HOSHOWER, L.; RIHUETE, C. (1999): Los enterramientos humanos de los sondeos de Gatas. a Castro, P.; Chapman, R.; Gili, S.; Lull, V.; Micó, R.; Rihuete, C.; Risch, R.; Sanahuja (eds.). *Proyecto Gatas. 2. La dinámica arqueoecológica de la ocupación prehistórica. Arqueología monografías*: 425.

- CABRERA, A. (2010). "El ritual del sacrificio de animales en la cultura ibérica: una perspectiva arqueológica". (Tesi Doctoral). Universidad Complutense de Madrid. Recuperat de: <https://eprints.ucm.es/id/eprint/11714/>
- CABRERA, A.; MORENO, M. (2014). "Prácticas de sacrificio en el Cerro de la Mesa (Alcolea de Tajo, Toledo): el depósito ritual de la casa 1". *Zephyrus*, 73: 133-147.
- CABRERO, L. (2008) "Costumbres fenicias en ámbitos indígenas: los enterramientos infantiles en lugares de producción". a Garcia, D. et al. (eds.). *Contactes, Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles viii i vi ane. Simposi d'Arqueologia d'Alcanar*: 53-66.
- CAMPILLO, D. (1993). "Un esquelet infantil del Tossal de les Tenalles (Sidamon)". *Homenatge a Miquel Tarradell*, Estudis Universitaris Catalans. Editorial Curial, Barcelona: 535-536.
- CAMARÓS, E. (2011). Anàlisi zooarqueològica de les restes de fauna recuperades al jaciment de l'Assut (2011). Institut Català de Paleoeologia Humana i Evolució Social.
- CAMARÓS, E.; ROSELL, J. (2010). Anàlisi zooarqueològica de les restes de fauna recuperades al jaciment de l'Assut. IPHES.
- CASAS, S.; CODINA, F.; MARGALL, J.; MARTÍN, A.; DE PRADO, G.; PATIÑO, C. (2005). "Els temples de l'oppidum d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement". a Mercadal, O. (coord.). *Món ibèric als països catalans, XIII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà. Homenatge a Josep Barberà i Farràs*: 1-13.
- CASERO, M. (2018). "Ritualidad femenina en las sociedades iberas". (Treball de final de Grau). Univesidad de Jaén.
- CELA, X.; NOGUERA, J.; ROS, A. (2009). "Els materials arqueològics del jaciment ibèric de la Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat), dipositats al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus: evidències d'un santuari?". *Revista d'arqueologia de Ponent*, 19:111-138.
- CHAPA, T. (2008). "Presencia infantil y ritual funerario en el mundo ibérico". a Gusi, F. et al. (coords.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques*: 619-642.
- CHURRUCA, J. (2009). Estrabón y el País Vasco: contexto de la información, marco geográfico y los montañeses de la Cordillera Cantábrica. *Iura vasconiae: revista de derecho histórico y autonómico de Vasconia*, 6: 751-848.

- CODINA, F.; MARTÍN, A.; NADAL, J.; DE PRADO, G.; VALENZUELA, S. (2009). “Étude et interprétation des dépôts fauniques sous pavement identifiés au Puig de Sant Andreu (Ullastret, Catalogne)”. a Bonnardin et al. (eds.). *Du matériel au spirituel, Réalités archéologiques et historiques des “dépôts” de la préhistoire à nos jours, XXIX e rencontres internationales d’archéologie et d’histoire d’Antibes, Antibes: 137-144.*
- COLOMINAS, L. (2009). “Els animals en el conjunt de les pràctiques socials desenvolupades a l'establiment rural de Mas Castellar (Pontós, Girona)”. *Cypselà: revista de prehistòria i protohistòria*, 17: 219-232.
- CUBERO, C. (1996). “Legumbres y especies leñosas en tres yacimientos ibéricos de la zona sur del delta del Ebro: Puig de la Nau, Moleta del Remei y Puig de la Misericordia”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 263-280.
- CUENCA, C.; RUEDA, C; NICOLINI, G.; RODRÍGEZ, A.; DE LA TORRE, N.; LÓPEZ, C. (2015). “El Santuario de Cueva de la Lobera de Castellar”. a Rodríguez, A. i Molinos, M. (eds.). *Jaén, tierra ibera: 40 años de investigación y transferencia: 203-218.*
- DE MIGUEL, M.P. (2001). “Estudio antropológico de la inhumación infantil de La Peña Negra”. a Pérez, A. i Soler, B. (coord.). *La Necrópolis de cremación de Les Moreres (Crevillente, Alicante, España) (s. IX-VII AC): 471-475.*
- DE MIGUEL, M.P. (2010). “La infancia a través del estudio de los restos humanos desde el Neolítico a la Edad del Bronce en tierras valencianas”. a Pérez, A. i Soler, B. (coord.). *Restos de vida, restos de muerte: 155-166.*
- DIES, E.; ÁLVAREZ, N. (1997). “Análisis del conjunto 5 de La Bastida de les Alcusses (Mogente, Valencia): un edificio con posible funcionalidad cultural”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18: 147-170.
- DIES, E. (2006). “El sistema defensivo del Puig de la Nau (Benicarló). Análisis y propuesta de restitución” a Oliver, A. (coord.). *Arquitectura defensiva: la protección de la población y del territorio en época ibérica: 47-62.*
- DILOLI, J. (2009). “La perduración del poder en un espacio arquitectónico simbólico. La torre T-3 del asentamiento protohistórico de l’Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona)”, *Trabajos de Prehistoria*, 66 (2): 119-14.
- DILOLI, J. (2018). “Comerç, poder, aristocràcia. La formació del món ibèric a les Terres de l'Ebre”. *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, 28: 179-202.

- DILOLI, J.; MASSÓ, J.; OTIÑA, P. (1999). “El jaciment arqueològic del Bordissal (Camarles, Baix Ebre)”. *NOUS COL·LOQUIS III*: 7-37.
- DILOLI, J.; VILASECA. A. (1999). “Memòria d’excavació efectuada al jaciment protohistòric de “Les Planetes” (Bítem-Tortosa, Baix Ebre). Campanya 1996. Servei d’Arqueologia, Generalitat de Catalunya.
- DILOLI, J.; VILASECA. A. (2001). “Memòria d’excavació efectuada al jaciment protohistòric de “Les Planetes” (Bítem-Tortosa, Baix Ebre). Campanya 1996”. *Servei d’Arqueologia*, Generalitat de Catalunya.
- DILOLI, J.; BEA, D.; VILASECA. A.; AROLA, R.; VILALTA, E. (2002). “Primeres intervencions al jaciment protohistòric de l’Assut (Tivenys, Baix Ebre)”. a Martínez, J. et al. (coords.) *Actes I jornades d’arqueologia de les terres de l’Ebre*: 137-148.
- DILOLI, J.; HUNTINGFORD, E.; OTIÑA, P.; VILASECA, A. (2002). “El jaciment protohistòric de “Les Planetes” (Bítem-Tortosa, Baix Ebre)”. *Tribuna d’Arqueologia 1998-1999*: 159-173.
- DILOLI, J.; BEA, D.; VILASECA. A. (2003). “L’assentament ibèric de les Planetes (Tortosa, Baix Ebre). Viure vora el riu durant la protohistòria”. Arola Editors, Tarragona.
- DILOLI, J.; BEA, D. (2005). “Evolució dels models de poblament a l’àrea del baix Ebre durant la Protohistòria”. *Revista d’arqueologia de Ponent*, 15: 79-96.
- DILOLI, J.; I BEA, D. (2005). “L’urbanisme d’època ibèrica al Baix Ebre: L’assentament de l’assut de Tivenys”. *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 27: 5-46.
- DILOLI, J.; BEA, D.; SARDÀ, S.; FERRÉ, R.; VILÀ, J. (2009). “El jaciment protohistòric de l’Assut (Tivenys, Baix Ebre). Resultat de les intervencions arqueològiques efectuades durant el període 2000-2008”. *Tribuna d’Arqueologia*: 285-314.
- DILOLI, J.; SARDÀ, S. (2012). “Memòria sobre la intervenció arqueològica efectuada al jaciment de l’Assut (Tivenys, Baix Ebre). Campanya 2010”.
- DILOLI, J.; SARDÀ, S. (2013). “Memòria sobre la intervenció arqueològica efectuada al jaciment de l’Assut (Tivenys, Baix Ebre). Campanya 2011”.
- DILOLI, J; SARDÀ, S. (2014).” Vías de comunicación y territorialidad: relaciones entre el bajo Ebro y la Terra Alta-Matarranya durante la Antigüedad”, *Kalathos*: 26-27.

- DILOLI, J.; FERRÉ, R.; VILÀ, J.; BEA, D.; SARDÀ, S.; BRICIO, L.; COTS, I.; PRADES, M.; SARDÀ, H.; GUIRAO, E. (2016). "L'assentament protohistòric de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre)". a Martínez, J. et al. (coords.) *Actes I jornades d'arqueologia de les terres de l'Ebre*: 285-298.
- DILOLI, J.; FERRÉ, R.; VILÀ, J.; COTS, I.; BRICIO, L.; PRADES, M.; BEA, D. (2020). "Relaciones entre indígenas y fenicios en el curso inferior del Ebro. La primera fase de ocupación del asentamiento protohistórico de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona) y su integración en el territorio". a Celestino, S. y Rodríguez, E. (eds.). *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo. Actas del IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos, Mytra 5*: 507-519.
- DOMÍNGUEZ, A. (1997). "Los lugares de culto en el mundo ibérico: espacio religioso y sociedad". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*: 391-404.
- DURAN, M.; MESTRES, I.; PRINCIPAL, J.; PADRÓS, C. (2015). "El Camp de les Lloses (Tona, Osona): un post avançat amb tallers metal·lúrgics al servei de la logística de l'exèrcit romanorepublicà (125-75 ane)". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25: 297-307.
- ELÍADE, M. (1979). *Imágenes y símbolos*. Ed. Taurus, Madrid.
- ESCACENA, J. L.; VÀZQUEZ, M. I. (2009). "Conchas de salvación". *SPAL*, 18: 53-84.
- ESCALA, O.; MOYA, A.; PIQUÉ, G.; PRINCIPAL, J.; TARTERA, E.; VIDAL, A. (2016). "Darreres intervencions al Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). El projecte de 1,1 % cultural: l'excavació arqueològica i els treballs de consolidació i restauració del jaciment". *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015*: 267-303.
- ESPÍ, N. A. (2020). "El tractament funerari diferencial dels infants d'un any o menors a la península ibèrica en la protohistòria". *Marq, arqueología y museos*, 11: 17-39.
- ESTEBAN, C.; RÍSQUEZ, C.; RUEDA, C. (2014). "Una hierofanía solar en el santuario ibérico de Castellar (Jaén)". *Archivo Español de Arqueología*, 87: 91-10.
- ESTEBAN, C.; OCHARAN, J. A. (2018). "Estudio arqueoastronómico de dos santuarios ibéricos en abrigos rocosos: Cueva del Rey Moro (Ayora, Valencia) y Cueva Negra (Fortuna, Murcia)". *Lucentum*, 37: 93-106.
- FABRA, E. (2017). "Les sitges aparegudes al jaciment del Vilar durant les excavacions de 2006". *Quaderns de Vilaniu*, 69: 7-24.
- FALOMIR, F.; MURIEL, S. (2006). "Noves inhumacions infantils en urna de

l'assentament protohistòric de Los Cabañiles (Sucaina, Castelló): context arqueològic i estudi paleontropològic". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 24: 391-404.

·FLORS, E.; MARCOS, C. (1998). "Avanç preliminar de les excavacions del jaciment ibèric de la Morranda (Ballestar, Castelló)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 19: 291-310.

·FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M. (2011). "El poblament ibèric del Turó de Ca'n Oliver (segles VI-I aC). Balanç de 25 anys de recerca i difusió". *Tribuna d'Arqueologia*: 267-291.

·GALLARD, L.; JUNYENT, E. (1989). "Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer". *Espai/Temps. Quaderns del Departament de Geografia i Història del'Estudi General*. Lleida.

·GARCIA, D. (2005). *El poblament del primer ferro a les terres del Sènia. Els assentaments de la Moleta del Remei, Sant Jaume, La Ferradura i la Cogula durant els segles VII i VI anE.* (Tesi doctoral) Universitat de Barcelona.

·GARCÍA-BELLIDO, M.; BLÁZQUEZ, C. (1998). "Las monedas de Salvacañete (Cuenca) y su significado en el tesoro". *AespA*, 71: 249-256.

·GENERA, M. (1983-1984). "El jaciment de Barrugat: noves dades per al coneixement de la Tortosa d'època romana". *Pyrenae*, 19-20: 287-88.

·GENERA, M. (1985). "Estat actual de la recerca sobre la Dertosa romana". a *Quaderns d'Història Tarraconense*, 5: 135-155.

·GENERA, M.; ARBELOA, J. (1987). "L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència". *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*: 81-90.

·GENERA, M.; ARBELOA, J. (1990). "Barrugat, Bitem-Tortosa (Baix Ebre) a Prospeccions i excavacions arqueològiques". *Butlletí Arqueològic*, 12, època V: 194-195.

·GIL-MASCARELL, M. (1975). "Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano". *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11: 281-333.

·GIL-MASCARELL, M. (1977). "Excavaciones en la cueva ritual ibérica de Villagordo del Gabriel (Valencia)", a *Crónica XIV Congreso Arqueológico Nacional*, Universidad de Zaragoza, Seminario de Arqueología: 705-713.

- GIL-MASCARELL, M.; FERNÁNDEZ, A.; OLIVER, A. (1996). Resultados de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento ibérico de la Torre de Foios (Lucena, Castellón). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 219-254.
- G.I.P. (2005) “Dos hogares orientalizantes de la fortaleza de els Vilars (Arbeca,Lleida)”. a Celestino, S. i Jiménez J. (eds.), Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida, *Protohistoria del Mediterráneo Occidental: El Periodo Orientalizante* (Mérida, 5-8 de mayo de 2003), *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXXV, Mérida: 651-667.
- GOFFMAN, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Douleday Anchor, Nova York.
- GÓMEZ, A. (2010). “Así en Oriente como en Occidente: el origen oriental de los altares taurodérmicos de la Península Ibérica”. *SPAL*, 19: 129-148.
- GONZÁLEZ, A. (2003) *La experiencia del otro: una introducción a la etnoarqueología*. Ediciones Akal.
- GONZÁLEZ, I. (2009). “El estereotipo del bárbaro y la imagen de la civilización en el occidente romano en la Geografía de Estrabón”. *Revistas Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 22: 249-260.
- GONZÁLEZ-ALCALDE, J. (2002). *Las Cuevas Santuario y su incidencia en el contexto social del Mundo Ibérico*. (Tesi Doctoral) Universidad Complutense de Madrid. Recuperada de: <https://eprints.ucm.es/id/eprint/22157/1/T26470.pdf>
- GONZÁLEZ-ALCALDE, J. (2003). Estudio historiográfico, catálogo e interpretación de las cuevas-refugio y cuevas-santuario de época ibérica en Alicante. *Recerques del Museu d'Alcoi*: 57-84.
- GONZÁLEZ-ALCALDE, J. (2005). Historiografía de la investigación sobre cuevas-santuario ibéricas de Cataluña, País Valenciano y Murcia. *Cypsel*,15: 285-297.
- GONZÁLEZ-ALCALDE, J. (2006). Cuevas-santuario ibéricas en Cataluña. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 25: 187-248.
- GONZÁLEZ, S.; RUEDA, C.; HERRANZ, A.B.; ALBA, M.; SÁNCHEZ, M.L.; RÍSQUEZ, C. (2020). “Memorias de Urkeatin. Nacer, vivir y morir en las sociedades iberas”. *Semana de la Ciencia y la Tecnología 2020*.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. (1988). “La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memòria 4a campanya d'excavació”.

- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; MERCADAL, O.; CAMPILLO, D. (1989). Enterramientos infantiles en el poblado ibérico de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsia). *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, 14: 133-159.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G. (1993). “Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro”. *El poblament ibèric a Catalunya, Laietània* 8: 209-255.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; GARCÍA, E. (1997). “Estructura social, ideología y economía en las prácticas religiosas privadas o públicas en poblado”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 443-460.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; GARCÍA, D.(1988). “La Moleta del Remei, Alcanar-Montsia. Campañas 1985-1986”.
- GRACIA, F. (2001). “El fuego como referente de culto. Datos de la protohistoria peninsular mediterránea”. *Cypsela*, 13: 99-120.
- GRACIA, F.; GARCIA, D.; MUNILLA, G.; VILLALBÍ, M.M. (2006). *La Moleta del Remei*. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- GRAELLS, R. (2006). “Aproximació als materials metàl·lics del jaciment ibèric de la Serra de l’Espasa (Priorat, Tarragona)”. *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, època V*, 28: 15-34.
- GRAELLS, R. (2010). “Un fragmento de cinturón samnítico del Puig de la Nau (Benicarló, Castelló)”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castello*, 28: 167-174.
- GRAELLS, R. (2011). “Residencias, élites y ritual en el valle del Ebro (siglos VIII-V aC): datos para una discusión”. a Quantin, F. (ed.). *Archéologie des religions antiques. Contributions à l'étude des sanctuaires et de la piété en Méditerranée (Grèce, Italie, Sicile, Espagne)*: 151-188.
- GRANGEL , E. (1991). “El poblado ibérico de Montmirà (L’Alcora, L’Alcalatén). Memoria preliminar de la Primera Campaña de Excavaciones Arqueológicas (1990)”. *Archivo de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana*.
- GRANGEL, E. (1994). “Montmirà 94. Informe preliminar de la Campanya d’Excavació Arqueològica”. *Archivo de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana*.

- GRANGEL, E.; ULLOA, P. y GIMÉNEZ, C. (1991). "Inhumación infantil ibérica en el poblado de Montmirà (l'Alcora, Castellón)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 15: 207-220.
- GRAU, I. (2000). "Territorio y lugares de culto en el área central de la Contestania ibérica". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 21: 195-225.
- GRAU, I. (2007). "Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del Oriente Peninsular". *Trabajos de Prehistoria*, 64 (2): 119-142.
- GRAU, I. (2010). Paisajes sagrados del área central de la Contestania ibérica. a Tortosa, T. i Celestino, S. (eds), Cazorla, R. (coord). *Anejos de AESPA, LV. Debate en torno a la religiosidad protohistórica*: 101.
- GRAU, I.; AMORÓS, I. (2012). "La delimitación simbólica de los espacios territoriales ibéricos: el culto en el confín y las cuevas-santuario". A Rísquez, C. i Rueda, C. (eds.). *Santuarios iberos: territorio, ritualidad y memoria. Actas del Congreso "El santuario de la Cueva de la Lobera de Castellar. 1912-2012"*
- GRAU, I.; AMORÓS, I.; MIGUEL, M.P.; IBORRA, P.; SEGURA, J.M. (2015). "Fundar la casa: prácticas rituales y espacio doméstico en el oppidum ibérico de El Puig d'Alcoi (Alacant)". *Archivo Español de Arqueología*, 88: 67-84.
- GRAU, I.; RUEDA, C. (2018). "La religión en las sociedades ibéricas: una visión panorámica". *Revista de Historiografía*, 28: 47-72.
- GUÉRIN, P.; CALVO, M.; GRAU, E.; GUILLÉN, P.M. (1989). "Tumbas infantiles en el Castellet de Bernabé (Liria, Valencia)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 14: 63-132.
- GUSI, F. (1989). "Posibles recintos necrolátricos infantiles ibéricos en Castellón". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología castellonenses*, 14: 19-42.
- GUSI, F. (1995). "El templo ibérico y los recintos necrolátricos infantiles de La Escudilla (Zucaina, Castellón)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 16: 107-114.
- GUSI, F. (1997). "Lugares sagrados, divinidades, cultos y rituales en el levante de Iberia". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 117-209.
- GUSI, F.; MURIEL, S. (2008). "Panorama actual de la investigación de las inhumaciones infantiles en la Protohistoria del sudoeste mediterráneo europeo". a Gusi, F. et al. (coords.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques*: 257-330.

- HERNÁNDEZ, M. S. (2009). “Cabezo Redondo (Villena, Alicante). Sesenta años de excavaciones y estudios”. *La Edad del Bronce en la España Mediterránea. Cursos de verano de la Universidad de Alicante. Villena (e.p.)*.
- IBORRA, M. P. (2004). “La ganadería y la caza desde el Bronce Final hasta el Ibérico Final en el territorio valenciano”. *Servicio de investigación prehistórica del Museo de Prehistórica de València. Serie de Trabajos Varios, 103*.
- IZQUIERDO, I.; PRADOS, T. (2004). “Espacios funerarios y religiosos en la Cultura ibérica: lecturas desde el género en arqueología”. *SPAL, 13: 155-180*.
- JORNET, R.; BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; MORER, J. (2016). “Noves excavacions al nucli fortificat del Coll del Moro de Gandesa (2014-2015)”. a Martínez, J. et al. (coords.) *Actes I jornades d'arqueologia de les terres de l'Ebre: 343-356*.
- JORNET, R.; BELARTE, M.C.; ASENSIO, D.; MORER J.; SANMARTÍ, J. (2019). “El primer mil·lenni AC als territoris del curs inferior de l'Ebre: la formació, desenvolupament i dissolució de la cultura ibèrica”. Memòria de les intervencions arqueològiques al jaciment ibèric de Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanyes 2015, 2016, 2017 i 2018”.
- JORNET, R.; BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; MORER, J.; NOGUERA, J. (2020) “El Coll del Moro (Gandesa, Tarragona) y su contexto territorial formación y desarrollo de un asentamiento urbano protohistórico”. *Trabajos de prehistoria, 77: 113-129*.
- JUNYENT, E.; LÓPEZ, J. (2017). *La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Terra, aigua i poder en el món iber*. Catàlegs 3, Museu de Lleida.
- LILLO, P.A (1993). Notas sobre el templo del santuario de La Luz (Murcia). *Anales de Prehistoria y Arqueología, 9-10: 155-174*.
- LÓPEZ, D.; ASENSIO, D.; JORNET, R.; MORER, J.; JÍMENEZ, S.; MARLASCA, R.; MERINO, M.; MESTRES, A.; MIGUEL, E.; PIQUÉ, R.; PRATS, G.; VALENZUELA, S. (2015). *La Font de la Canya, guia arqueològica. Jaciment ibèric Font de la Canya Avinyonet del Penedès. Un centre de mercaderies a la Cossetània ibèrica, origen de la vinya*. Institut d'Estudis Penedesencs.
- LÓPEZ, J.A. (1996). “El santuario ibérico de Torreparedones (Castro del Río-Baena, Córdoba)”. *Arte, arqueología e historia, 3*.
- LÓPEZ, M.; VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2015). “Miniatures from domestic contexts in Iron Age Iberia”. *World Archaeology, 47(1): 80-93*.

- LORRIO, A.; MIGUEL, M.P.; MONEO, T.; SÁNCHEZ DE PRADO, M.D. (2010). "Enterramientos infantiles en el oppidum en El Mólón (Camporrobles, Valencia)". *Cuadernos de Arqueología Universidad de Navarra*, 18: 201-262.
- LULL, V. (1983). *La "cultura" de El Argar (un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales prehistóricas)*. Akal Editor. Madrid
- MAJÓ, T. (1996). Estudi dels esquelets infantils ibèrics dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, Castelló). *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 17: 339-348.
- MALUQUER DE MOTES, J.; GARCIA, F.; MUNILLA, G. (1990). "Alto de la Cruz. Cortes de Navarra. Campañas 1986-1988". Pamplona.
- MARLASCA, R.; LÓPEZ, J.M.; MARTÍNEZ, E.; MAESE, X.; TERRATS, N. (2017a) Memòries del jaciment del Bordissal (Camarles, Baix Ebre) 2012-2013.
- MARLASCA, R.; LÓPEZ, J.M.; MARTÍNEZ, E.; MAESE, X.; TERRATS, N. (2017b) El proyecto "Intercambio y culto en la desembocadura del Ebro durante la protohistoria: el yacimiento del Bordissal, Camarles". *Folia phoenicia: an international journal*, 1: 185-190.
- MARTIN, A. (1978). "Notícia de la trobada d'un motlle per a fabricar terracotes, procedent de Roses". *Revista de Girona*, 85: 375-376.
- MARTÍN, M. A.; LLAVANERAS, N. (1980). "Un conjunt de timateris de terracuita, amb representació de Demèter, procedent del Mas Castellà, de Pontós". *Cypsela*, 3: 153-161.
- MARTÍN, A.; CARAVACA, J.; MATARÓ, M. (1997). "Un edifici cultural de la segona meitat del segle III aC a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Girona)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 43-70.
- MARTÍNEZ, A.; PONCE, J. y AYALA, M., (1996). "Las prácticas funerarias de la cultura argárica en Lorca-Murcia". Ed. Caja de Ahorros de Murcia y Excmo. Ayuntamiento de Lorca.
- MATA, C.; BONET, H. (1997). "Lugares de culto edetanos: propuesta de definición". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 17: 115-146.
- MATA, C.; BONET, R.; COLLADO, E.; FUENTES, M.; IZQUIERDO, I.; MARLASCA, R.; MORENO, A.; PASCUAL, J. LL.; QUESADA, F.; QUIXAL, D.; RIPOLLÈS, P.P.; SANCHIS, A.; SORIA, L.; TORMO, C. (2014). *Fauna Ibérica. De lo real a lo imaginario (II)*. Servicio de investigación prehistórica del Museo de Prehistórica de València. Serie de trabajos varios, 117.

- MATEU, F. (1943). "Hallazgos monetarios (II)". *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, V: 221-238.
- MESADO, N. (2004). "En torno al problema de la gestación de la cultura ibérica: el yacimiento de "El Tossalet de Montmirà" (Alcora, Castellón)". *Archivo de prehistoria levantina*, 25: 199-262.
- MERINO, M. (2019). "Informe antropològic de l'individu ibèric del sector 2A al jaciment del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)". a Jornet et al., "El primer mil·lenni AC als territoris del curs inferior de l'Ebre: la formació, desenvolupament i dissolució de la cultura ibèrica". Memòria de les intervencions arqueològiques al jaciment ibèric de Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanyes 2015, 2016, 2017 i 2018".
- MIGUEL, M.P.; SILES, J. (2020). "Perinatales en el registro funerario del yacimiento de la Edad del Bronce de El Mas del Corral (Alcoi, Alicante, España)". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 29: 19-28.
- MIRET, J. (2016) "Fosses, sitges i altres coses. Catàleg d'estructures prehistòriques d'Europa".
- MIRÓ, C., MOLIST, N. (1990). "Elements de ritual domèstic al poblat ibèric de la Penya del Moro (Barcelona)". *Zephyrus*, 43: 311-319.
- MONEO, T. (2003). "Religio ibérica: santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I aC)". *Real Academia de la Historia*.
- MONER, E. (2018). "Les pràctiques rituals a Empúries en el marc del context empordanès (ss. VI-II aC)". *Documentos de Arqueología y Patrimonio Histórico*, 3: 33-51.
- MORAL, S. (2016). "¿El nacimiento mítico de un linaje? Una nueva propuesta interpretativa de la "diosa de los lobos"(Umbría de Salchite, Moratalla, Murcia)". *Espacio Tiempo y Forma. Serie II, Historia Antigua*, 29: 27-56.
- MOYA, A.; LÓPEZ, J.; LAFUENTE, Á.; REY, J. TARTERA, E.; VIDAL, A.; VINCAMENT, E. (2005). "El Grup del Segre-Cinca II (1250-950 cal. ane) a les terres del Baix Cinca: el poblat clos de Vincamet (Fraga, Osca)". *Revista d'arqueologia de Ponent*, 15: 13-57.
- MUÑOZ, A. M. (1963). "Pebeteros ibéricos en forma de cabeza femenina". *Instituto de Arqueología de la Universidad de Barcelona*.
- MURIEL, S.; ASENSIO, D. (2006). "Un enterrament infantil al jaciment ibèric dels Estinçells (Verdú, Urgell)". *Urtx: revista cultural de l'Urgell*: 41-67.
- NIETO, A. (2013) "Porcs, cavalls, ovelles i infants. Noves aportacions a les

pràctiques rituals de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 127-162.

·NOGUERA, J. (2001). "Els primers batecs ibèrics a la Ribera d'Ebre. El jaciment del Coll del Moro (Serra d'Almos, Tivissa)". *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*: 53-76.

·NOGUERA, J. (2006). "Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la llercavònia septentrional". (Tesis doctoral, Universitat de Barcelona).

·NOGUERA, J.; ASENSIO, D.; JORNET, R, (2013). "La destrucció del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona)". a Belarte, M. C. et al. (eds.). *Iberos del Ebro, Documenta* 25: 231-246.

·NOGUERA, J.; ASENSIO, D., BLE, E.; JORNET, R (2014) "The beginnings of Rome's conquest of Hispania: archaeological evidence for the assault on and destruction of the Iberian town Castellet de Banyoles", *Journal of Roman Archaeology*, 27: 60-81.

·ÒDNA, L. (1942). "Sobre dos portalucernas ibèrics de Capsanes (provincia de Tarragona), del museo municipal de Reus". *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, V: 228-232.

·OLIVER, A. (1981). "Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibèrics". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 8: 189-256.

·OLIVER, A. (1990). "La estructuración de la vivienda ibèrica. El ejemplo de El Puig de la Nau, Benicarló". *Arquitectura Técnica*, 7: 51-57.

·OLIVER, A. (1993). "El desarrollo cultural protohistórico en el llano litoral del Maestrat (Castellón)". *CuPAUAM*, 20: 147-170.

·OLIVER, A. (1994). "El poblado ibèric del Puig de la Misericordia de Vinaròs". *Associació Cultural Amics de Vinaròs*.

·OLIVER, A. (1997). "La problemàtica de los lugares sacros ibèrics en la historiografía arqueológica". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 495-516.

·OLIVER, A. (1998). "La vida en el poblado ibèric del Puig de la Nau. Una historia de hace 2.500 años". Ajuntament de Benicarló.

·OLIVER, A. (1999). "Avance de las campañas de 1996-1999 en el yacimiento ibèric del Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat)". *Quaderns de Prehistòria i*

Arqueologia de Castelló, 20: 351-358.

·OLIVER, A. (2000). "Puig de la Nau, Benicarló. Avance a la campaña de 2000". *Quaderns de Prehistòria i arqueologia de Castelló*, 21: 477-480.

·OLIVER, A. (2004). "Sacrificios y "mala muerte" en el Registro Arqueológico de los Yacimientos Ibéricos". *Espacio, tiempo y forma. Serie I, Prehistoria y arqueología*, 16-17: 391-417.

·OLIVER, A. (2006). "El Puig de la Nau, Benicarló (Castellón)". *Proyecto Cultural de Castellón*.

·OLIVER, A. (2014). "El periodo iberorromano, la continuidad del mundo ibérico en un nuevo estado". *Millars. Espai i Història*, 36: 119-148.

·OLIVER, A. (2013). "Perros en el culto, la economía y el prestigio de los iberos". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 32: 43-61.

·OLIVER, A.; GÓMEZ, F. (1989). "Nuevos enterramientos ibéricos de inhumación. Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a. E. al II d. E.)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 14: 51-62.

·OLIVER, A.; GUSI, F. (1995). "El Puig de la Nau. Un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular". *Monografies de Prehistòria i arqueologia castellonenques*, 4: 359.

·OLIVER, A.; PEREA, A. (1999). "El depósito ritual del Puig de la Nau (Benicarló, Castellón)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 20: 189-207.

·OLIVER, A.; PEREA, A. (2004). "Joyas de la antigüedad en el Puig de la Nau, Benicarló". Museu de Belles Arts. Castelló.

·OLMOS, R. (1992). "Iconografía y culto a las aguas en época preromana en los mundos coloniales e ibérico". *Espacio, tiempo y forma, Serie II, Historia Antigua*, V: 103-120.

·OTIÑA, P. (1996). "Thymiateria en forma de cap femení la Laietània". *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 18: 5-22.

·PALLARÈS, R. (1982). "El Castellet de Banyoles, Tivissa, Les Excavacions Arqueològiques a Catalunya en els darrers anys". *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 1: 218-221.

·PALLARÈS, R. (1984). "El sistema defensivo frontal del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre". *Pyrenae*, 19-20: 113-125.

·PALLARÈS, R. (1987). "Dos elements de filiació grega del segle IV A.C. a l'assentament ibèric del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre". *Protohistòria*

Catalana, 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: 281- 288.

- PALLARÈS, R. (1992). "Las relaciones entre las representaciones mitológicas de las páteras de Tivissa y el mundo funerario etrusco". *Mesa redonda sobre la presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la Península Ibérica*, Universitat de Barcelona.
- PALLARÈS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. (1987). "Las cerámicas áticas y de barniz negro procedentes de la partida de El Bordissal. Camarles, Tortosa". *Butlletí Arqueològic*, època V: 3-19.
- PENA, M.J. (1986). "Terracotas votivas de Ampurias y Ullastret". *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 48: 200-205.
- PENA, M.J. (1996). "El culto a Deméter y Core en Cartago. Aspectos iconográficos". *Faventia*, 18(1): 39-55.
- PEREA, A. (1994). "Proceso de mercantilización en sociedades premonetales". *AEspA*, 64: 3-14.
- PEREA, A.; WILLIAMS, D., OLMOS, R. (2007). "El héroe y el monstruo". Museo Arqueológico Nacional.
- PÉREZ, A. (1998). "Tres casos de rituales fundacionales o propiciatorios en construcciones domésticas en el Alto Imperio Romano: ¿ latinidad o indigenismo?". *Arys, Antigüedad religiones y sociedades*, 1: 195-206.
- PÉREZ, C. (1997). Arquitectura templal ibérica. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 18: 537-566.
- PÉREZ, M. (1997-1998). "Capsanes, nueva estación de epigrafía ibérica en la provincia de Tarragona". *Anales de Murcia*, 13-14: 119-120.
- PORTILLO, M. (2006). "La mòlta i triturat d'aliments vegetals durant la protohistòria a la Catalunya Oriental". Universitat de Barcelona.
- PONS, E. (1997). "Estructures, objectes i fets culturals en el jaciment protohistòric de Mas Castellar (Pontós, Girona)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 1997, 18: 71-90.
- PONS, E., BOUSIO, M.; GAGO, N.; FERNANDEZ, M.J. (1998). "Significació funcional de les sitges amortitzades de Mas Castellar de Pontós: una aproximació metodològica". *Cypsela*, 12: 63-79.
- PRINCIPAL, J.; SUBIRÀ, E. (2020). "Rituales con restos humanos en ámbito ilergete: reflexiones a partir de las evidencias de El Molí d'Espígol (Tornabous, Lérida)". *Trabajos de Prehistoria*, 77(2): 349-364.

- RAFEL, N. (1993). "Necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta): campanyes del 1984 al 1987". *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 12.
- RAFEL, N. (2005): "La mort en la cultura iberica a la Catalunya Meridional". *Miscel·lània del CERRE*: 199-212.
- RAFEL, N; PUIG, F. (1985). "Contribución al estudio de la arquitectura defensiva ibèrica: el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona)". a *XVII Congreso Nacional de Arqueología: Logroño 1983*. Secretaría General de los Congresos Arqueológicos Nacionales: 603-610
- RAFEL, N; BLASCO, M. (1991). "El recinte fortificat del Coll del Moro de Gandesa, a *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*". *Fortificaciones. La problemática de l'ibèric ple: (segles IV-III a.c.)*: 293-301.
- RAFEL, N; BLASCO, M.; SALES, J. (1994)." Un taller ibérico de tratamiento de lino en el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona)". *Trabajos de prehistoria*, 51(2): 121-142.
- RAFEL, N. BELARTE, M.C.; GRAELLS, R.; NOGUERA, J. (2012). "Les necròpolis d'incineració a la Catalunya meridional i el Matarranya (segles IX-VI a.n.e). Novetats de la recerca". a Rovira, M.C. et al. (dirs.), *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Monografies, 14, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona: 25-36.
- RAFEL, N; GARCIA, D.; JORNET, R. (2015). "Nuevos datos sobre el poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e. y época romana: el Coll del Moro de Gandesa", *Kalathos* 26-27: 113-171.
- RAFEL, N; JORNET, R.; BURILLO, P. (2018). "Una vasija decorada ibérica de función ceremonial: un espacio singular en el Coll del Moro (Gandesa, Tarragona)". *Complutum*, 29(1): 135-149.
- RUANO, E. (1988). "El Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo, Albacete): una nueva interpretación del santuario". *CuPAUAM*, 15: 253-273.
- RUEDA, C. (2007). "La mujer sacralizada: la presencia de las mujeres en los santuarios (lectura desde los exvotos de bronce iberos)". *Complutum*, 18: 227-235.
- RUEDA, C.; BELLÓN, J.P. (2016). "Culto y rito en cuevas: modelos territoriales de vivencia y experimentación de lo sagrado, más allá de la materialidad (ss. VII a.n.e.)". *ARS. Antigüedad, Religiones y Sociedades*: 43-80.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1994). "Los cernos figurados en cabeza de Core: nuevas propuestas en torno a su denominación, función y origen". *Saguntum*, 27: 155-171.

- RUIZ DE ARBULO, J. (2003). "Santuarios y Fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode (S. VI - I A.C.)". *CuPAUAM*, 28-29: 161-202.
- SABATER, A.; RUIZ, J.; BURRIEL, J.M.; CALVO, M. (2016). "La necrópolis ibérica de El Carnoso, Andilla (la Serranía, Valencia)". *SAGVNTVM*, 47: 25-57
- SANMARTÍ, J. (2004). From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia. *Pyrenae*, 35: 7-41.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1987). "Un recinte cultural al poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)". *Fonaments: prehistòria i món antic als Països Catalans*, 6: 157-170.
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; MIRÓ, M.T.; JORNET, R. (2012). "El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro". *Archivo Español de Arqueología*, 85: 43-63.
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; JORNET, R.; MIRÓ, M.T. (2012). "La ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles (Tivissa). Estat de la recerca". *Miscel·lània del CERRE*, 28: 203-222.
- SARDÀ, S. (2010). "*Pràctiques de consum ritual al curs inferior de l'Ebre. Comensalitat, ideologia i canvi social (s. VII-VI a.n.e)*" (Tesi Doctoral). Universitat Rovira i Virgili, Tarragona. Recuperat de: <http://hdl.handle.net/10803/8637>
- SARDÀ, S.; DILOLI, J.. (2009). "Arqueologia del banquet. Ritualització, semiòtica dels aliments i anàlisi contextual". a Diloli, J. i Sardà, S. *Ideologia, pràctiques rituals i banquet al nord-est de la Península Ibèrica durant la Protohistòria. Citerior*, 5: 15-56.
- SARDÀ, S.; FATÁS, L.; GRAELLS, R. (2010). "Prácticas rituales, comensalidad e ideología en un espacio de transición. Ámbitos diferenciales en la terra alta matarraña (s. VII-VI a. C.)". a F. Burillo (coord.). *Ritos y Mitos, VI Simposio sobre los Celtíberos, Daroca*: 45-46.
- SERRA-RÀFOLS, J. D. C. (1941). "El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa-Bajo Ebro)". *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 3: 15-34.
- SERRA-RÀFOLS, J. D. C. (1965). "La destrucción del poblado ibérico del Castellet de Banyoles de Tivissa (Bajo Ebro)". *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 26-27: 105- 117.
- SUBIRÀ; M.E.; MOLIST, N. (2008). "Inhumacions perinatals múltiples i espais de treball en els assentaments ibers".)". a Gusi, F. et al. (coords.). *Nasciturus, infans*,

puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques: 365-386.

·SUBIRÀ, M.E.; ROVIRA, M.C. (2020). “Las “cabezas cortadas” del poblado ibérico del Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelona). Datos para una reinterpretación”. *Trabajos de Prehistoria*, 76(2): 286-302.

·TARRADELL, M. (1965). “Enterramientos infantiles en el interior de habitaciones ibéricas”. *Pyrenae*, 1: 174-175.

·TORIJA, A.; BAQUEDANO, I.; CRUZ, M. (2010). “Inhumaciones infantiles en el centro peninsular durante la Protohistoria. Una revisión teórica y algunas novedades”. a F. Burillo (coord.). *Ritos y Mitos, VI Simposio sobre los Celtíberos, Daroca*: 433-444.

·VALENZUELA, L. (2008). Ofrenes animals al jaciment ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès). a Miñarro, M. i Valenzuela, S. (eds.). *Actes del I Congrés de Joves Investigadors en Arqueologia dels Països Catalans: la protohistòria als Països Catalans. Arqueomediterrània*, 10: 151-158.

·VALENZUELA, L. (2009). “Les restes faunístiques: Un dipòsit en fossa a l'àmbit 1. a N. Molist (ed.). *La intervenció al Sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola*”. *De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2005). Monografies d'Olèrdola*, 2: 470-471.

·VALENZUELA, S.; NIETO, A. (2020). “Noves evidències de la pràctica d'un banquet en el món ibèric? Els conjunts faunístics de tres sitges del jaciment de Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar, el Maresme)”. *Laietania: Estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 21: 57-75.

·VALIENTE, J. (1991): “Sobre enterramientos infantiles de la Edad del Bronce”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 143-156.

·VAQUERIZO, D. (1985). “La Cueva de la Murcielaguina, en Priego de Córdoba, posible cueva-santuario ibérica”. *Lucentum*, 4: 115-124.

·VILASECA, S., SERRA-RÀFOLS, J. D. C., BRULL, L. (1949). “Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de Bañolas, de Tivisa (Tarragona)”. *Informes y Memorias*, 20, Madrid.

·VILASECA, L. (1954). “Hallazgos helenísticos en Camarles(Tarragona)”. *Ampurias*, XV-XVI: 355-358.

·VILASECA, L. (1962). “Camarles (Tarragona)”. *Noticario Arqueológico Hispánico*, V: 272.

- VILASECA, L. (1958). "El poblado ibérico de la Serra de l'Espasa, Capsanes. Materiales arqueológicos". *Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Reus*.
- VÍLCHEZ, M. (2015). "Tejido y rito en espacios de culto iberos: las fusayolas como objeto de estudio". *Revista Atlántica-Mediterránea De Prehistoria Y Arqueología Social*, 17(1): 281-288.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J.; IBORRA, P.; BONET, H; PÉREZ, G.; CARRIÓN, Y.; QUESADA, F.; FERRER, C.; PÉREZ, G.; TORTATAJADA G. (2015). "Ofrendas para una entrada: un depósito ritual en la Puerta Oeste de la Bastida de les Alcusses (Moixent, Valencia)". *Trabajos de Prehistoria*. 72 (2): 282-303.
- ZAMORA, J. A. (2005). "Un bollo punico da Puig de la Nau de Benicarló (Castellón) e la questione della estampigliatura anforica nelloccidente mediterráneo". *SEL*, 22: 59-77.